
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

---

131. évfolyam

2020

1. szám

Csoma Zsigmond

Káposztáskertek a Kárpát-medencében a kora újkortól a 21. századig

Tanulmányomban az európai és a magyar népi kultúrában nagy szerepet játszó káposztával, illetve a sajátos jogi, adófeltételekkel rendelkező káposztáskertek történeti néprajzával, történeti antropológiájával foglalkozom.

A káposztáskertek kérdéseivel sem a néprajz, sem a történettudományi kutatás nem foglalkozott megfelelő részletességgel, pedig mind az uralkodó, mind az adózó, alsó társadalmi rétegek életében meghatározó szerepe volt a növénynek. Évszázadok óta fontos tápláléknövény, amelynek a termesztése az eltérő jogállású, adókedvezményű és topográfiai is elkülöníthető földeken történt. Így például a beltelekhez tartozó házkörüli zöldségekertekben, a falu (település) végén, a határban fekvő, a középkortól a hagyományos nyomásos gazdálkodásból kivett, elkerített, úgynevezett *káposztás kertekben* és a 19. századtól a szántóföldön, az úgynevezett szabadföldi termesztésben, illetve a tagosítás során kiosztott, valamint a maradványföldeken termesztették a káposztát. Mindez más-más adózást és jogállást jelentett.

A kertkultúra az emberi tevékenység során a táj és a természeti környezet átalakítását is eredményezhette. Ez az átalakító tevékenység akár az épített örökséggel gazdagítást is jelenthette, elég, ha a csatornákra, a gátakra, a víz levezetésének műtárgyaira gondolunk. Ezek az antropogén hatások a középkortól, majd fokozottan a 18. századtól egyre inkább maradandó mikró- és makróváltozásokat eredményeztek. Ilyen mikróváltozást jelenthettek a középkortól a falvak, városok határban elkülönített káposztáskertek is, vagy éppen a 19. században elterjedő bolgár rendszerű *fiterás*, kalicka szerű csörgedeztető öntözésű telepek kialakítása, ezek terep és talajmunkái.

A káposzta a középkor óta meghatározó tápláléknövény, emberi fogyasztásra alkalmas és kedvelt zöldségféle volt, hússal, kásával összefőzve, ünnepi (karácsonyi) ételként is.¹ Ugyanakkor fontos adóforrás és vagyontárgy is a feudalizmus évszázadaiban, a káposzta termesztése és feldolgozása pedig speciális eszközöket és szakismeretet igényelt.²

---

¹ Vö: Hoffmann 2001: 192, 210, 213.

² Vö: Csoma 1983: 17–33.; Suri – Csoma 2017: 45–50.

A középkori agráriumot, települést kutató történészek, elsősorban Szabó István szerint a (bel)telekből leginkább a káposztáskertek (*hortus caulium*) szakadhattak ki,³ mert a káposztának mélyebb fekvésű, vízben és tápanyagban gazdag területek feleltek meg, és a közös földek forgójából kikerülve a bekerítéssel védett területet alkották. A megművelt területek általában vizes (tó, patak partján vagy egykori kiszáradt tómeder) területeken és ártereken találhatóak. A helyi közösségek általában itt alakítottak ki nagyobb mértékű káposztatermesztést. A víz és a talajadottságok általában meghatározóak voltak ennek a növénynek a termesztésében, a káposztakultúra kialakulásában. Magyarország mély fekvésű, vízben gazdag Kárpát-medencei területei, kiváló szerkezetűek, ártéri, humuszban gazdag talajúak a káposztatermesztésre különösen jól megfeleltek.

A középkori Buda környékén is már sok káposztát termesztettek, Káposztásmegyér a nevét is erről a növényről kapta.⁴ A középkori Sopronból a házösszeírások bizonyítják, hogy a zsidó közösség egyes tagjai éppen úgy szántottak és vetettek, mint a keresztények, mert házaik után nekik is járt szántó, de érdekes a többi városlakóval szemben, hogy káposztáskert nem járt. Itt a keresztény házakhoz tartozó káposztáskertekben termelték a káposztát, amelyből minden formában már akkor is közkedveltségnek örvendő ételeket készítettek.⁵ 1380-ban Balatonrendesen egy szőlőt és egy káposztáskertet említettek a Balaton partján.⁶ A káposzta, mint vagyontárgy, vagy mint peres esetek tárgya, sokszor előkerülhettek a levéltári kutatásban. 1469-ben Thuróczy György özvegyét, Zerdahelyi Ilonát miközben két cselédjével megtekintette a zerdahelyi határban levő káposztásföldjeit, rokonai megrohanták, és félholtra verték.⁷ Zemplén vármegye gyűlése 1563. május 12-én, a 2577. szám alatt foglalkozott Nagymihályi Bánffy Sandrinus (Egregius) ügyével, aki a maga, valamint fiverei nevében és személyében protestációt terjesztett a vármegye közönsége elé azért, mert nemrégén Őrmező falu lakosai a protestálók Krivostyán nevű település szántóföldjeit a maguk számára elfoglalták. Ezzel azonban nem elégedtek meg, hanem még a lakosok káposztás kertjeire is törtek, ezeket a kerteket feldúlták, és az ott levő káposztapalántákat széttaposták.⁸ Erdélyben a porumbáki fejedelmi birtokon is 1598-ban, majd 1632-ben feltüntettek egy-egy káposztáskertet.⁹

³ Szabó 1969: 46. Még a 17–20. századi térképeken is ezen a néven megtalálhatók az elkülönített káposztás kertek. Vö: a majorsági gazdálkodásban: Makkai 1957: 12., az Urbáriumokban: Maksay 1959: 13., és a Magyar Nemzeti Levéltár (Továbbiakban: MNL.) hátrább idézett kéziratos térképein és a 19. század közepi, valamint a század második feléből származó nyomtatott kataszteri térképein. Nem véletlen, hiszen a 18–19. században szinte valamennyi jobbágyfalu határában termesztették a káposztát a falvakhoz közeli, a határból külön kihalított, vagy abból elkerített földekben. A káposztáskertek továbbra is szerves részét alkották a jobbágytelkeknek, és abból ki-ki többnyire telekhányadának megfelelő mértékben részesedett.

⁴ Vö: Budapest Története I. 325. A földrajzi nevek további vizsgálatára a dolgozat végén még vizsaszaterek.

⁵ <http://sopszem.sopron.hu/sopszem/1958-XII-2.pdf>. Letöltés ideje: 2013.december 22., Vö: A zsidók története Sopronban a legrégebb időktől a mai napig, illetve vö: http://www.archive.org/stream/azsidoktrtenetes00pollgoog/azsidoktrtenetes00pollgoog_djvu.txt. (letöltés: 2013.12.20.)

⁶ Pákay – Sági 1971: 96.

⁷ Krupa 1970: 62.

⁸ Tóth 2001: 180.

⁹ EMSzT (Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár) káposztáskert címszó.

A káposztáskertek, létesítésük, fenntartásuk, művelésük, mint szorgalmi földek valóban a művelőjük szorgalmát dicsérték. Kedvező adózással honorálta az adófizetők szorgalmát a földesúr, legyen az akár egyházi vagy világi. A káposztáskertek a 16–17. században is jellegzetesek voltak. A virágos- és gyógynövényes kertek a szépséget és az orvoslást szolgálták.¹⁰ A kertek ebben az időben a békét, a rendezett és nyugalmas életet szimbolizálták, a töröktől feldúlt, majd később is, a Habsburg uralom időszakában Magyarországon.¹¹ A káposztáskertben elvben a tulajdonos földesúr kisebb megművelt területe mellett, különböző jogállású és társadalmi helyzetű réteghez tartozó, különböző vagyoni állapotú kertművelőnek lehetett tulajdon- vagy használati része. A káposztáskert „birtokosa” nem adózó is lehetett. De ugyanakkor adózók voltak nagyszámban, akik káposztáskertekben ingatlanak tekintett, de végül is bérleménynek számító káposztáskerti parcellával rendelkeztek (például városi polgárok, kézművesek, jobbágyok, zsellérek). Különösen a zsellérek előszeretettel műveltek, használtak káposztáskerti kertecskéket, amik jogilag a szőlőhegyi parcellákhoz hasonlítottak. Ezekből akár többel is rendelkezhetek, különösen a zsellérek. Jogállásukból adódó kedvező adózási lehetőségük (adómentesség) miatt, illetve a jobbágytelek nélküli gazdasági gyarapodásuk érdekében is. Ahogy ez például Nógrád mezőváros 18. századi térképén is jól kirajzolódott. Itt ugyanis mind a földesúri, allodiális, mind a paraszti tulajdonú káposztáskerteket feltüntették. *Hortus dominalis*, uradalmi, és *Horti caulium communitalis* (községi), illetve *Horti caulium inquilinorum*, azaz a zsellérek káposztáskertjét különítették el a kenderes kert mellett.¹²

A cseszneki kastélyban 1649. január 7-én, egy kőház két szobájában a berendezéssel együtt, a lépcső alatti kis éléskamrában 3 hordó káposztát írtak össze, a tárházban levő 3 búzatartó szuszékkal, 16 üres hordóval, 2 hordó komlóval, 20 kassai kőből búzával, 46 kassai kőből zabbal, 12 kassai kőből tönkölyvel, 2 kassai kőből lencsével, 3 kassai kőből borsóval, 2 kassai kőből szárított almával és egy pusztá veteményes kerttel.¹³ Bazin összeírásánál 1676. február 7-én a vár összeírásakor a várbeli allódiium mellett gyümölcsös és veteményes kertet tüntettek fel. Az említett kert sövényén túl egy másik konyhakert feküdt, melyben 5-6000 fej káposzta (mindig fejben adták meg a termést, nem súlyban) mellett még répa, hagyma, petrezselyem és más főzelékfélék is teremtek. Ebből a vár ellátásán kívül el is adtak, bár ez a jövedelem nagymértékben függött az időjárástól, például a szárazságtól.¹⁴

¹⁰ Vö: Csoma 2015.

¹¹ R. Várkonyi 1995: 7–33.

¹² Magyarországon nem volt ritka a nagymértékű zselléri káposztáskerti művelés. A zsellérek, jobbágyterheket nem viseltek, mert nem volt jobbágytelkük, ami után adót (kilenced, tized) kellett volna fizetniük. Előfordult, hogy a több káposztásfölddel is rendelkező zsellérek gazdagabbak voltak, mint a jobbágytelekkel rendelkező, de adókkal sújtott jobbágyok. Nógrád mezőváros térképére vö: https://hu-hu.facebook.com/permalink.php?story_fbid=433897800017932&id=145221958823262#!/photo.php?fbid=430218860389370&set=a.172753222802603.41678.120437158034210&type=1&theater. (letöltés: 2013.12.20.)

¹³ MNL. MOL. E 156 - a. - Fasc. 003. - No. 025 / a

¹⁴ MNL. MOL. E. 156 - a. - Fasc. 002. - No. 003 / b.

A FALUSI, PARASZTI (JOBBSZÉKES) KÁPOSZTÁSKERTEK ÉS AZ UTÁNUK FIZETETT ADÓ

A középkortól a káposztáskertek után különböző mértékben fizettek adót. A 14. századtól az egyházi tized pénzbeli megváltása terjedt el, de ez csak a 16. századra, a török hódítás idejére vált általánossá, és bővült a kert terményeivel (gyümölcs, alma, körte, szőlő, hagyma, fokhagyma, főleg káposzta, a jobbágy által nyert olajjal, és a zsírral). A nemesek saját telkük után fizettek tizedet 1415-ig, amikortól a tized fizetésétől a magyar nemességet a pápa fölmentette. A mentességet a törvényhozás 1492-től többször kimondva érvényesítette is. A kiváltságosokat (hajdúk, jászok, kunok, az okirattal be- vagy letelepítettek) is mentesítették a tized fizetése alól. A kerti földek káposztáiból, az adózóknak sem kellett tizedet fizetniük.¹⁵

A török hódítás azonban változást hozott az adózásban is. A 16–17. században káposztatizedet szedtek a török földesúr. A török adóbeszedők a szandzsákok törvénykönyve alapján szedték be az adót. Ha zöldségből piacra vittek a helyiek értékesíteni, eladni termést, akkor tizedet szedtek be. Amennyiben csak a ház melletti kertben, élelmezés céljából termesztették például a káposztát, akkor csupán 4 akcse adót fizettek az adóbeszedők.¹⁶ Káposzta- és kender-tized fejében például Hercegszántó lakossága 1560-ban 52 akcsét fizettek a török földesúrnak, Hévízgyörk lakossága 650 akcsét.¹⁷ A különböző mértékű káposztatermesztést mutatja Baglyasalja 1554. évi és 1570. évi adóösszeírása is. 1554-ben még nem fizettek káposztatizedet, de 1570-ben már 7 akcsét káposzta- és répatizedként.¹⁸ Az adófizető települések között a 3000 akcsétől 20 000 akcséig terjedő jövedelmű birtokok úgynevezett „timár” birtokok voltak. Birtokosa szpáhi altiszt, illetve zsoldos katona, akiket nem a kincstár fizetett, hanem általában egy kisebb-nagyobb falut kaptak, amelynek lakói nekik fizették az adót. Például Gerendás falu adókimutatása szerint 1567-ben 250 akcsét, 1579-ben 300 akcsét fizettek kender-, káposztaadóként.¹⁹ A budai szandzsák területéhez tartozó kis Szentendre-szigeti falu, Visegráddal szemben, Kisoroszi (Kisoroszfalva), 1562-ben 45 akcse, 1580-ban 50 akcse, 1590-ben szintén 50 akcse kender-, len- és káposztatizedet fizetett.²⁰

Káldy-Nagy Gyula forrásfeltárása számos adatot rögzített a törökkori falvak káposztatermesztéséről. Például a budai szandzsák 1559. évi összeírása esetében a káposztát is megtalálhatjuk. Dányban – akkori nevén Dáni – mely Petri timár-birtoka volt, a tizedek között olvashatunk len- és kender-tizedről, melyet 25-en, míg káposztatizedet 55-en fizettek. Ez után a település látványos pusztulása következett be a 16. és 17. század fordulóján a tizenöt éves háború alatt. Törökkoppány 1556. évi első török összeírásából ismert, hogy a Koppány patak mentén az 1550-es években jelentős zöldség-

¹⁵ *Kivonatja az 1832/36. évi ország-gyűlésen alkotott törvény-cikkelyeknek* 1837. Győr. 39.; Sárvár 1842: 61.

¹⁶ Vass 1972: 68.

¹⁷ <https://sites.google.com/site/hercegszantotoertenete/home/helytoerteneti-irasok-tanulmanyok/szantova-a-toeroek-idok-alatt> (letöltés: 2013.12.20.)

¹⁸ http://www.baglyasalja.hu/baglyas/?page_id=714 (letöltés: 2013.12.20.)

¹⁹ http://konyvtarcsorvas.hu/files/dokumentumok/zalai_xvi.pdf (letöltés: 2013.12.20.)

²⁰ Káldy-Nagy 1985: 370.

ségtermesztés folyt. A káposztatized összege 12 akcse volt, ami ezekben az években megközelítően 1,6 magyar arany értékének megfelelő összes termést tételez fel.²¹

Erdélyben, a Székelyföldön is az adóztatás túlzott mértékében többek közt a káposzta is szerepet játszott. A főrendek még a lóföket is tizedfizetésre kényszerítették. Ennek értelmében 1559-ben a fejedelem számára is tizedet követeltek. Panaszták is, a végén a székely felkeléshez vezető terhek nagymértékű növekedése miatt: „A sok bírságolás és sok húzás-vonás miatt annyira elszegényedtek, hogy némelyek gyermekeket is vetettek zálogba.... Amely falukból 32-40 eke ment ki szántani, most 8-10 is alig megyen ki. A sok szolgáltatás: vadászás, halászás, madarászás (karulyoknak, ölyveknek, sólymoknak keresések), rajtok való élésszedések; tyúk, lúd, bárány, túró, vaj, tikmony (tojás), alma, körtvély, hagyma, káposzta, szilva, dió, mogyoró, komló szedések; kendernek, lennek, gyapjúnak feleségekre való osztások, párnába való tollak szedése stb., napirenden volt köztük.”²² A káposztatized szedése jelentős tehertétel lehetett, amit az elkeseredett és elszökött királyszentisváni jobbágyok tette is bizonyít. A Veszprém megyei, Somló közeli vásárhelyi kapitány és tisztek kegyetlenkedéseik mellett még a káposztájukból is tizedet akartak szedni, amint azt írták felháborodásukban.²³ Veszprém megyében ugyanis a káposztából kilencedet is adni kellett,²⁴ ami így összesen a káposztatermés 1/5-ét jelentette, ami jelentős érvágás volt a jobbágyi bevételben.

A káposztának kiharcolt „különleges” jogállású földterület a hagyományos, nyomasztó szántók területébe nem fért el, a répafélékhez, a lenhez és kenderhez hasonlóan, ezeket úgynevezett mezei kertekben természetették, szorgalmi földön, ami az adózó népesség saját maga szorgalmától hozott jövedelmet, adókedvezmény mellett a 18. században továbbra is.²⁵

Több évszázados mértékegységet őriztek meg a káposztáskertek. Amikor a terület nagyságát, adóját és a terménymennyiséget káposztafejben számolták ki, és nem más korabeli súly-, területmértékben adták azt meg, illetve számoltak vele a kölcsönügyletekben. Így például 1 káposztafej, mint mértékegység Nyugat-Dunántúlon a káposztáskertben 0,31 négyzetméter, kb. 0,087 négyszögöl területet jelentett. A 100 káposztafejni terület kb. 6,4-11 négyszögölt, mintegy 0,22-0,39 ár terület nagyságot. Mindez a peres anyagokból és az adózásból is kitűnik. Például Erdélyben 1611-ben egy panasz szerint:²⁶ *az al peres...zent lukacz euangilista nap tayba ... ra leot hazamra oduaromban, ugy mint három záz feő kaboztamot le kazalta.* 1619. november 18-án²⁷ Krassóban, *Munera: egész telkes jobbágy évente 4 tyúkot és 24 tojást, fél-telkes jobbágy évente 2 tyúkot és 12 tojást ad – dészma: mindenből tartoznak adni a földesúrnak – Évente közösen 1 pint vajat és 25 fejes káposztát tartoznak adni. Berencse: egész telkestől 1 icce vaj, 1/2 telkestől 1/2 icce vaj – karácsonykor egész telkes 5 tyúkot, 1/2 telkes 3 tyúkot ad – közösen 1 nyulat és 25 fej káposztát tartoznak adni. Berencse: Egész*

²¹ Vass 1972: 63–64.

²² <http://szekelyivadekok.tripod.com/11.html> (letöltés: 2013.12.20.)

²³ Ila – Kovacsics 1964: 48.

²⁴ Ila – Kovacsics 1964: 49.

²⁵ ifj. Barta 1976: 273–299.

²⁶ Vö: EMSzT (Erdélyi Magyar Szótörténeti Társaság) káposztásföld címszava.

²⁷ MNL OL E 156 - a. - Fasc. 001. - No. 017. - Dóczy András birtokai Szatmár megyében.

telek után egy nyestbőrt fél-telek után felet adjanak. – Ezek a falvak közösen évente 60 fejeskáposztát és egy őzet tartoznak adni a földesúrnak. A káposztafeje, mint mérték-, számítási alapegység vásárlásnál, eladásnál is általánosan használt egységnek számított. Például 1590-ben:²⁸ *Veottem eleyen 200 Kapozta feot...* De 1856-ban is Kővágóörsön, amikor egy gazdasági feljegyzésben maradt fenn, hogy: *Cséti Sándor sógornak 75 fej káposztát hoztam 13 f. 15 xrel tartozik.*²⁹ A káposztafeje, mint földterület számításánál alkalmazott mértékegység még a 19. század elején is használatban volt. A kővágóörsi Sebestyén Sára káposztaföldje eladásánál említették 1815-ben³⁰: *A rendesi Határban Kis János és Régő Farkas szomszédsága között 50 fejj Káposzta földnek 1/8 része...*

1764 előtt a harsányi jobbágyok csak tizedet fizettek. 1764 után tizedet és kilencedet is, mégpedig borból, búzából, bárányból és méhekből. Mindezekben felül minden gazda fizetett még 1 rénes forintot. Mivel az uraság nem vett dézsmát lencse, borsó, kukorica, káposzta és kender után, még 1 további rénes forinttal tartoztak a földesúrnak. A jobbágyoknak a feudális kori Magyarországon nem lehetett nemesi földtulajdona. A föld a nemesé volt, a jobbágy azt csak ellenszolgáltatás fejében használta, megművelte. Az úgynevezett jobbágytelek a következő részekből állt: belső telek, külső telek (szántó, rét, legelő), külső kert és az úgynevezett közös haszonvételek (erdő, vizek, nádas). A 18. századi jobbágy átlagban fél telekkel rendelkezett. A teleknagyságot ugyan 1767-ig nem rögzítették egységesen, fél telken kb. 6-7 hektár szántóföldet, 3 hektár rétet, továbbá káposzta és kukoricaföldeket értettek.³¹ Komoly hiányosságot jelentett – például ez Pest megyében is zavarokat okozott –, hogy csupán a beltelek fogalmába tartozó veteményeskertről emlékeztek meg. De a határban levő külön kerteket: a káposzta-, a kender-, a kukorica-, a dohány-, a dinnyekerteket, -földeket hallgatással mellőzte az adminisztráció.³² Bár sok településen kilencedet csak az úrbérrendezés után fizettek a jobbágyok, Tápiósülyben ez már azt megelőzően is szokásban volt. Az őszi és tavaszi gabona, bor, bárány, méh, káposzta és dohány után fizettek kilencedet a földesúrnak. Az adókat és a culinariákat a második, illetve a harmadik válaszban részletezték (lásd 1-3. kérdés pontjai), ajándékokat sem pénzzel, sem egyéb módon nem fizettek.³³ Adót kellett fizetni a legeltetés után, tizedet a káposzta, lencse, bab, lenmag és kender, vörös- és fokhagyma után. Igen magas volt a széna- és tűzifaadó, de adózni kellett a méhkasok, a sertések, a bárányok után is. Jobbágyi kötelezettség volt különböző tehertétel mellett a kukorica, káposzta, tök és efféle kerteket megművelni, gyomlálni. Emellett a három jeles ünnepre, vadászatra is az ország törvénye szerint kötelezték a jobbágyokat. Ezeken kívül mind őszi, mind tavaszi vetéseikből, bárányaikból adót vetettek ki. A kerti veteményekből, kenderből,

²⁸ Vö: EMSztT káposztafeje, káposztafő címszó.

²⁹ Bárány András gazdasági jegyzések könyve 1855-1908. A Kővágóörsi Evangélikus Egyház irattárában.

³⁰ A Kővágóörsi Evangélikus Egyház irattára, Inventárium. Sebestyén Sára káposztaföld eladása, 1815.

³¹ http://www.harsany.hu/helytortenet/monograf/16_fejezet.htm (letöltés: 2013.12.20.)

³² http://library.hungaricana.hu/hu/view/PESM_Pmm_01/?pg=165&layout=s (letöltés: 2013.12.20.)

³³ <http://www.helytortenet.sulysap.eu/index.php?view=article&catid=39:essze&id=86:a-kilencurberi-kerdpont-es-a-suelyi-valaszok-vizsgálata-1&tmpl=component&print=1&page> (letöltés: 2013.12.20.)

dohányból, kukoricából, tökből és káposztából nyolcadot vett ki a földesúr.³⁴ Tófaluban a földesúrnak ... *a konyhára valót a falu által együttesen fizetendő további 50 frt 48 krajcárral váltják meg. Tizedet és kilencedet természetben adták. A földesúri kilencedet 13 év óta a következő terményekből adják meg: búza, árpa, zab, borsó, lencse, kender, kukorica, dohány, káposzta, tök, lenmag, bab.*³⁵

Mária Terézia a Rákóczi – féle szabadságharc óta bevezetett dicalis adót, az állami hadiadó és a megyei háziadó kivetésének módját egységesítette. Az összeírólapok (űrlapok, nyomtatványok) a 19. század közepéig a következő adatokat tartalmazták: adózó családfő neve, 16 évesnél idősebb gyerekek, testvérek, szolgák, valamint az állatállomány, a ház, a szántó, a rét, a szőlő, a káposzta- és dohányföldek, a kertek, a malmok és a bérletekből származó jövedelmek, a kézművesség és a kereskedelem, a közös haszonvételek, végül pedig a felsorolt dikák után fizetendő adók összege házanként és családonként.

A káposztáskertek a határtól elkülönítetten a későbbi évszázadokban is tovább éltek, például Tök, Pest megyei magyar község határában is.³⁶ A Bodroglóközben többségében a házas bertelek kertjeiben voltak a gyümölcsfák, és gyakran ott helyezkedtek el a káposztáskertek is. De ezek mellett gyakran voltak kertek a falun kívül is (például Kisgéres, Kisújlak), és több település 18. századi bevallása jelzi, hogy mind a belsőségben, mind a határban műveltek káposztás-, veteményeskerteket. Víga Gyula bodroglói kutatásaiból³⁷ ismert az itteni káposztáskertek mindennapi jelentősége. Az úrbéri kérdésekre adott válaszok jól kirajzolják a káposztatermelő, káposztáskertekkel rendelkező, vízparti, az árvizek által elöntött községi területeket. Szerdahely bevallása például részletezi, hogy mik voltak a piacra vitt naturálék: így például a lencse, a borsó, a káposzta. Színyéren a káposztáskertek az eszenkei erdőn voltak – vélhetően irtásföldön. A Bodroglóköz homokos határu falvaiban a 18. században teljesen megszokott volt az akkori újdonság, a dohány (*Nicotiana tabacum* L.) mellett, a régóta természetesen káposzta. Agárd falu vallomása szerint: *Ezen helységben három gazdának telken kívül, telkében háromnak gyümölcsöse, sokaknak káposztáskertje volt.* Zalkodon: *Nagy árvizes időnként kívül mindenféle barom táplálására elegendő legelő mezejek vagyon. Alkalmatos házi kertek van, melyekben jó dohány, káposzta és kukorica s az élethez szükséges zöldségek teremnek.* Viss nevé községben: *A határ két nyomásra vagyon felosztva, ... A házi kertekben alkalmatos dohányok, káposztájok és más zöldségfélék teremnek és magok szükségekre elegendő.* Nagytárkány és Kistárkány úrbéri bevallása (1772) szerint: *Ezen helységbelieknek majd mindeniknek szilvása, mindeniknek pedig káposztás s dohánykertje telkin van* – mint írták az úrbéri összeírók.

³⁴ http://www.tard.hu/images/monografia/MON/25_fejezet.htm (letöltés: 2013.12.20.)

³⁵ <http://www.tofalu.hu/letoltes/2014/2014-01-07/tofalu-kozseg-kalendariuma.pdf> (letöltés: 2013.12.20.)

³⁶ Vö: MNL.MOL. S-11. No. 0037., és ugyanaz a térkép: MNL, Pest Megyei Levéltára (PML): 88. ábra. Tök, magyar falu részletes határtérképe (1778). MNL, Pest Megyei Levéltára (PML): 88. A falutól délkeletre káposztások. Ennek a térképnek a fotóját Dr. Muskovics Andrea Anna kedves kolléganőnek köszönöm.

³⁷ Víga 2009: 26–81.

A Tisza-kertek egy részét vetéssel is hasznosították, ha a gazda egy-egy darabot kihasított erre a célra. A tavaszi áradás után egy-egy kis darabban zöldségféléket, káposztát is kapáltak.³⁸

Az 1836. évi VII. törvénycikk foglalkozott a jobbágyi tartozásokkal. A törvényt V. Ferdinánd adta ki. A törvénycikk a földesúrral szembeni adózást fejt ki, és leírja, hogy bizonyos vármegyék, ahol eddig némely termékekre nézve nem kellett tizedet fizetni, mint például a káposztából sem, az elkövetkezendő időkben ezekből is tizedet kell fizetni. Persze a szöveg nem részletezte, hogy milyen jogállású területek káposzta termesztéséről lehetett szó, ugyanis egyáltalán nem volt mindegy, hogy hol, mennyire kötött, megszabott adófizetésű helyen, illetve kinek, milyen tulajdonos területén, milyen művelési ágban, szántón, esetleg beltelken, vagy tagosítás, úrbéri rendezés során megmaradt földön stb. művelték a káposztát. Mindez más és más adózási mérték alá esett.³⁹

Már a 18. század első harmadában Bél Mátyás, a nagytekintélyű országleíró, például a külső kertek kapcsán arról írt, hogy a kendert, a lent, a káposztát, a komlót és egyéb veteményeket külön, bár egymás szomszédságában vetik, és „ennek megfelelően mindenütt külön kenderföldek, káposztás- és komlóskertek vannak”. A mákról viszont azt említette, hogy a kender és a káposzta között jól megterem, és a sárgarépa magjával együtt is szokták vetni. A babról pedig azt mondta, hogy nem a káposzta és a mák szomszédságában volt a helye a házi kertekben.⁴⁰

Dunakeszin egy egész telkes jobbágyot 1760-ban szántóföld, rét és káposztáskert (az úgynevezett községi papi földek) használata is megillette. A művelési kényszerbe a káposztás- és a kenderföldek nem tartoztak bele, vagyis állandó helyekre voltak kijelölve, kihasítva, a nyomásgazdálkodás kényszerén kívüli kertekbe. Általában Dunakeszin kb. 400 négyszögöl nagyságú káposztásföldje volt a jobbágyoknak. Az a megoldás is gyakori volt, hogy a kukoricásból elkülönítettek egy kis darabot – ugyanúgy, mint a burgonyának – azok a kisbirtokosok, akiknek nem volt kertföldjük. Itt termelték meg saját szükségletükre a káposztát és más zöldségféléket a szántón.

A lelkészeknek, tanítónak járó $\frac{1}{4}$ jobbágyteleknyi föld megművelése a hívek dolga volt. A Vas megyei egyházlátogatások a 17. század végén, és még a 18. században is (1697, 1754, 1778.), a háborús pusztításokat mutatták, de a plébánosok veteményeskertjei zöldelltek.⁴¹ Padányi Bíró Márton püspök Veszprém megyei 1745. évi egyházlátogatása után leszögezték, hogy a helyi plébánosoknak konyhakertje, veteményeskertje, káposztáskertje volt.⁴² De az ország túlsó szegletében, a bihari részek református egyházi javai közt is a 19. század elején általános volt a lelkészek és a tanítók veteményes-, káposztáskertje.⁴³ Lovászpatonán is a szántót és a rétet csakúgy a mindenkori földesúr biztosította, mint a fajárandóságot, a kender-, a káposzta-, a kukoricafölddel is. A jobbágyfelszabadítás után az evangélikus papnak és az eklézsiának is volt káposztaföldje. 1845-ből, az akkor végzett egyházlátogatási jegyzőkönyvből pedig képet kap-

³⁸ Viga 2009: 26-81. Az Alsó-Tisza menti ártéri kertekhez Vö: Mód 2016.

³⁹ Vö: Szabó István, Orosz István, Takács Lajos ide vágó alapvető kutatásaival.

⁴⁰ Bél 1984: 206–214.

⁴¹ Tóth István 1991: 51.

⁴² Horváth 1982: 273

⁴³ Nyakas 1976: 105–125.

hatunk a katolikus iskolamester jövedelmeiről. Van a belső funduson félholdnyi kertje; félmérős kenderföldje és mintegy 400 fejet termő káposztáskertje.⁴⁴ Mindez nem meglepő, hiszen a kertészkedő lelkészek és néptanítók nem voltak ritkák. Elsősorban a protestáns területek szegény lelkészei és néptanítói foglalkoztak kertészkedéssel, elsősorban azonban gyümölcs- és szőlőtermesztéssel, méhészettel, a kerti földjeiket a hívó családok asszonyai dolgozták meg, ültették a káposztát, kapálták, öntözték és ősszel betermelték a sajátjaikkal együtt. A káposztáskertek meglétét és jelentőségét a Historia domus-ok és az egyházlátogatási jegyzőkönyvek a Canonica visitatio-i is mutatják. Az 1846. június 15-i püspöki Canonica visitatio például a fajszi (Veszprém m.) r. katolikus tanítót és iskolát is megsejmelte, és arról írtak a jegyzőkönyvben, hogy a káposzta elsősorban a *Fájszi Fiók egyházban lévő Mesternek Jövedelme*-i között szerepelt: A házi funduson volt egy kővel elkerített kis konyhakert, melynek hossza huszonnyolcad öl, szélessége tizenharmad öl. A káposztás kert felső szomszédja Keller József, alsó szomszédja pedig Linczmajer Farkas volt. A kert hossza 26 öl, szélessége 6 öl. Ezt évente egyszer a hívek kötelesek voltak megszántani, beboronálni és megtrágyázni (a mester udvarán lévő trágyával).⁴⁵ A tagosítás itt 1859. április 13-án történt meg, és a káposztásföldek mind I. osztályú minősítést kaptak. A tagosítást követően a volt jobbágyok káposztáskertjeiket két tagban kapták meg. A tagosítással befejeződött az 1848. március 15-én megkezdődött folyamat. Megszűnt a földesúri-jobbágyvilág, és a fajszi német parasztok is saját földjük tulajdonosaivá váltak. A telekkönyv részletes összesítése szerint: I. A volt jobbágyoknak (39 család) összesen káposztáskertből: 7 hold 633 négyszögöl jutott. II. A volt 'levélhordók', zsellérek (6 család) számára: káposztáskertből 1 hold 896 négyszögölnyi terület jutott. III. A tanítónak káposztáskertből 459 négyszögöl területet számoltak el. IV. A két uraság birtokában maradt összes káposztáskertből: 1 hold 896 négyszögölnyi terület. Az összes birtok együttesen: 1590 hold 528 négyszögöl nagyságú területet jelentett. V. Különös birtokokként káposztáskertnek: 459 négyszögölt hasítottak ki. Az egész határban összesen a káposztával hasznosított káposztáskert mindösszesen: 9 hold és 988 négyszögöl volt ekkor.

A magyarországi kataszteri térképek tanúsága szerint általánosságban a káposztások területeit különböző névvel jelölték a helyiek: Krautland, Große Krautländer, Krautgarten, Kertalja, Kertallyai földek, Krautacker, Kapusztakert, Káposztások, Krautgartenberg, Répaföldi káposztások, Cigányföldi káposztások, Zsidó káposztások. Ez a sokféleség valószínű nem csak a nemzetiségi, etnikai-vallási kisebbségek lakta, birtokolta területek elnevezési különbségeiből adódott. A „káposztáskert” és ennek latin, német megfelelő elnevezései középkori eredetűek. A káposztásföldek, Krautland elnevezések pedig újkoriak a térképek tanúságai szerint. Krautländer elnevezést ott találunk, ahol Freiacker dűlőelnevezések találhatók a német nemzetiségű községek határában. Mindez a különbség a betelepülők nyelvgyakorlatát és a származási helyét is mutathatja, a terület jogállása, és az adózási különbségnek megfelelően. A káposztáskert elnevezés, külön kihalított területek, középkori múlttal, de év-

⁴⁴ <http://www.lovaszpatona.hu/files/Lovaszipatona%20tortenete.pdf>. (letöltés: 2013.12.22.)

⁴⁵ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/veszpremfajszi/pages/007_a_feudalizmus_koranak_utolso_fel_evszazada.htm. (letöltés: 2013.12.10.)

századokon át fennmaradtak, míg a káposztaföld általában a mezőn, szántón létesített káposztást, káposztáskertet jelentette kilenced és tizedfizetéssel, szolgáltatással. (Például: Pilisvörösváron, Ürömben, Pesthidegkúton, Torbágyon). A szárazabb, egykori szántó-(mező) területeken kialakított káposztások Krautacker elnevezésűek, például Sopronban, Veszprémfajszon. Emellett ma már sokszor kideríthetetlen adózási különbségekkel a középkortól fennálltak. Mindez a településszerkezetek különbségeiből is adódhattak. A szántóföld, mező (Acker), a kert (Garten), illetve a föld (Land) körüli szorgalmi tevékenységet a földesúr eltérő mértékű adókedvezménnyel honorálta. A földesúri kijelölést, kihatást is jelentheti az elnevezés a szűk határú községekben. A 18. századi német betelepítésnél gyakran a kedvezmények között szerepelt a káposzta utáni adózás könnyítése, ami lehetőséggel a német parasztok örömmel is éltek, mivel a táplálkozásukban a káposzta még fontosabb, meghatározóbb szerepű volt.

Szomor község határában például, a település mellett, az öntözést biztosító patak két oldalán terült el a Káposztások nevű dülő. Hasonlóan Gyermely faluszélén Káposztások húzódtak, ugyanúgy, mint Zsáka (Bihar m.) 1885. évi kataszteri térképén. A Szentendre-i szigeten lévő Szigetmonostoron az 1883. évi kataszteri térkép szerint volt káposztáskert a falu szélén, de Pócsmegyeren és Kisorosziban viszont (már) nem. A korai török időkben Kisorosziban volt még káposztatermesztés, mint korábban láthattuk. Addig viszont a szomszédos német-szlovák Tahitótfaluban 1885-ben kettő káposztáskertet is feltüntettek. Egy, a Felső nevű, a község és a Duna között, valamint egy, az úgynevezett Alsó káposztáskertet a község alatt a Duna közötti területen rögzítettek a térképek.

Szabályos, négyszögletes, téglalap alakú, mérnökileg kimért káposztáskertet láthatunk Lajoskomárom (Fejér m.) település sarkán, hosszú parcellákkal, a kenderföldek és a település mellett, a Hunyoros dülőrészt között, az 1858. évi kataszteri térképén. Zamárdi (Somogy m.) szabályos káposztáskertjei is hasonlóak voltak a Balatonhoz közel.

A káposztáskertek mellett külön Répaföldeket, Répaföldi erdőt is elkülönítettek. Például 1857-ben a kataszteri térkép tanúsága szerint Torony és Dozmat határában, de Perbálon, ebben a Pest megyei, a Budai Hegyvidékhez tartozó 18. századi német megtelepült faluban is a határban voltak Cigányföldi és Répaföldi nevű káposztások, 1885-ben. Mindez eszünkbe juttatja azt, hogy a káposzta és a répa (kerek-, kerék-, tarlórépa) termesztése egymást kiegészítő ott, ahol például a földrajzi magasság, például az Alpokalján káposztát már nem lehetett termesztetni. Mindez a népi táplálkozás területén is megmutatkozott a középkori káposzta-répa emberi fogyasztásra felhasználásában (savanyúrépa, savanyúkáposzta, répafőzelék káposztafőzelék, répasaláta, káposztasaláta)⁴⁶

A zselléri, jobbágyi, paraszti káposztáskertekre, és általánosságukra számos történeti, néprajzi adat áll rendelkezésre. Mindez a növény kedveltségét és fontosságát jelzi. Amennyiben nem volt lehetőségük ilyen kerttel rendelkezniük, művelniük, azt egyféle hiánynak, sérelemnek fogták fel. A Kaposvári Uradalomban is 1838-ban sérelmüket felsorakoztatva azt írták a második helyen, hogy az aprózódó házhelyek, a közös ud-

⁴⁶ Vö: Balassa Iván aratómunkások bérszerződés kutatásával, Hoffmann Tamás európai parasztok és Kisbán Eszter táplálkozástörténeti kutatásaival.

varok miatt az ültethető területek oly szűkek, hogy még csak egy veteményes kertecskékünk sem lehetett a házuk körül.⁴⁷ A 18. század elejétől a zselléri-jobbági káposztáskertek száma fokozatosan nőtt, amit Bél Mátyás adatai,⁴⁸ és Pest határának adatai is mutattak.⁴⁹ A nagymértékű zöldségtermesztés már gazdaságpolitikai, adózási válaszokat igényeltek. Mária Terézia 1771-ben a hüvelyesek magjai részére vámmentességet adott,⁵⁰ 1774-ben az ugarba vetett növények után a paraszti természet ösztönzésére, korszerűsítésére a tizedet és a kilencedet nem kellett fizetni.⁵¹ A Helytartótanács 1788-ban már körlevelet adott ki a megyéknek a tavaszi vetések és a zöldségtermesztés serkentésére.⁵² A sokféle jogi adottságú káposztás az urbárium összeírásoknál is sokféle problémát jelentett. Az urbárium hiányossága ugyanis az volt, hogy csupán a beltelek fogalmába tartozó veteményesekről emlékezett meg, de a külön kerteket, így a káposztáskerteket nem említették meg. Ez például Pest megyében is zavarokat okozott. Hiszen nem járt kilenced a házhelyen termelt kerti vetemények után.⁵³ Alsónémediben sem fizettek a helyi gazdák kilencedet a kertbeli veteményeikből.⁵⁴ A szomszédos Ócsán viszont kilencedet fizettek káposztából.⁵⁵ Akinek nem volt lehetősége beltelken természetien a káposztáját, az a káposztáskertben igyekezett a tápláléknövényből biztosítani a háztartáshoz szükséges, esetleg eladásra szánt mennyiséget. Mindez a káposztáskertek számának növekedését jelentette, ami a faluszéli káposztáskertek növekvő számában mutatkozott meg.⁵⁶ A növekvő számú káposztáskertek mennyisége, Nagykőrös határában is megfigyelhető a 17–18. században.⁵⁷ Nem véletlen, hogy a piacra vitt, értékesíthető termények közt a káposzta is előkelő helyet foglalt el.⁵⁸ Hasonlóan a Kalocsa-környéki ártéri kertekben sok zöldségfélét termesztettek. Dunapataj 1745. évi szerződésében említették, hogy minden háztól 10 jó fej káposztát kellett a földesúrnak adni, míg Bátyán 300 fejet az egész falunak.⁵⁹ Fajszon is a paprikatermesztés előtt káposztát ültettek.⁶⁰ Somogyban a káposzta szintén általánosan termesztett növény volt.⁶¹ A káposztát olyan szőlőtermő helyen, mint például Gulács, szintén termesztették, egy sövényvel fonott veteményeskertben, 1817-ben,⁶² ahogy Tolna megyében is.⁶³

⁴⁷ MNL. Somogy Megyei Levéltár. Urb. Szenna. A szennai jobbágyságok kérvénye, 1838. január 4.

⁴⁸ Bél 1984: 214–215.

⁴⁹ Vö: Nagy 1957.

⁵⁰ M.Mg.M. Adattára III. 6011.

⁵¹ Bakács 1946: 280–289.

⁵² MNL. Veszprém Megyei Levéltár. Urbéri különféle irományok. III. 235.

⁵³ Wellmann 1965: 164.; Petróczi 1965: 117.

⁵⁴ Alsónémedi 1768. február 24-i urbéri pontokra adott válasza 7. pontja.

⁵⁵ Wellmann.1967: 294.

⁵⁶ Vö: MNL. MOL. S-11. No. 0037. Tök község (Pest m.); Vö: Pilismaróton is: Lukácsné Varga 2012.

⁵⁷ Vö: Márkus 1943: 55–57.

⁵⁸ Vö: Wellmann 1964–1965.

⁵⁹ Bárh J.1974: 222.

⁶⁰ Bárh J.1974: 214–215, 217, 231–232.; Bárh J. 1975: 83.

⁶¹ Vö: T. Mérey 1962.

⁶² MNL. Zala Megyei Levéltár. Hertelendi Imre. IV. 2.7d/2.

⁶³ Vö: Andrásfalvy 1976: 432.

Reguly Antal a palóc jegyzeteiben Persén írta, hogy a helyiek „Káposztát különös káposztásföldben természetnek...”⁶⁴ – ami külön káposztáskertet jelenthetett.

Alsónémediben, kutatásaim során⁶⁵ a jobbágy-paraszti káposztatermesztésre is gyűjtöttem levéltári adatokat. 1717. december 8-án Alsónémedi falu panaszkodott, amelyben említették, hogy sok kár érintette a kerteket a nagyállat legeltetés miatt.⁶⁶ A váci püspökhöz, mint egyházi földesúrhoz tartozó falu, 1844. december 18-án a püspöki uradalom és a falu közötti haszonbér-szerződésben a majorsági földek bérletére vonatkozóan úgy döntöttek, hogy a veteményekből nem kell kilencedet és tizedet fizetni.⁶⁷ 1853-ban a 100 telki illetménynek megfelelően káposztaföldekből a jobbágyok használatában a kenderföldekkel együtt, mintegy 150 hold és 394 négyszögölt számoltak össze. A zselléreknek kezén pedig 24 hold és 70 négyszögöl volt.⁶⁸ Az 1858. évi május 12-i úrbéri egyezség szerint a Laposi dülő rétjét káposztásként történő fel- és kiosztással kihalósították, ezzel pedig módosították a falusi birtokviszonyokat. Az uradalom a telki illetményen felül használt káposztáskerteket meghagyta a volt jobbágyoknak.⁶⁹ Így az új káposztásföld a Kertekalja, az Öregszőlők alja és a Laposdülő területére esett. Minden egész jobbágytelek után 1 hold káposztásföldet osztottak ki a szántóföldi járandóság beszámításán kívül.⁷⁰ 1862-ben a tagosítások során írták panaszkodva az alsónémedi parasztagdák, a további káposztáskertek kimérésénél: ... *a Káposztás kerteket vizállásos helyen akarja mérnök úr kiadni és nagyobb mennyiségben, mint az egyesség, azt tartalmazza, mi által a legelőközi hajtás lehetetlenné válnék.*⁷¹ – vagyis még ebben az időben is a nagyállat legeltetés, állathajtás uralja a gazdálkodást, ami a fejlesztés, az intenzív kultúrák terjedését gátolta.

A káposztáskertek fontos szerepet játszottak az uradalmi alkalmazottak fizetésében is. 1801. november 27-én például Halápon, az Eszterházy család csobánci uradalmában Genei árendás birkás házához tartozott a Szent Kút felőli mezőben egy nagyobb és egy kisebb káposztáskert, Hardi László szintén egy kisebb káposztás kerttel bírt.⁷² Káposztaföldet a megyei ár- és bérlimitációk is feltüntettek⁷³ javadalomként. Például Somogyban Katskovitscs Mihályhoz elszegődött téglaegető Rohovics Mihály 1828 szeptemberében, aki megegyezett, hogy a szolgálataiért káposztás földet kap.⁷⁴ Más esetekben a férficselédek feleségei részére kikötött idénymunkák a mezőgazdasági bémunkák sorába esett. A mocsoládi uradalomba például határozottan kikötötték és a

⁶⁴ Selmeczi Kovács 1978: 28.

⁶⁵ Vö: Csoma 1979: 303–336.

⁶⁶ MNL. Pest Megyei Levéltár. Közgy. ir. Inst. 1717-7.

⁶⁷ MNL. Pest Megyei Levéltár. Pest megyei közgy. ir. 1845. Köt 4-1251.

⁶⁸ MNL. Pest Megyei Levéltár. Alsónémedi urb. pere. IV. 165. 3. Egybe hasonlító iromány Alsó Némedi községe régi,- jelen,- és jövőendő birtok Állapotjáról. 1858. május 12.

⁶⁹ MNL. Pest Megyei Levéltár. Alsónémedi urb. pere. IV. 165. 3. Egybe hasonlító iromány Alsó Némedi községe régi,- jelen,- és jövőendő birtok Állapotjáról. 1858. május 12. 7-8. pont.

⁷⁰ MNL. Pest Megyei Levéltár. Alsónémedi urb. pere. IV. 165. 3. Eljárásí jk. 1858 szeptember 27., 1859. augusztus 25.

⁷¹ MNL. Pest Megyei Levéltár. Alsónémedi urb. pergyűjteménye. IV. 165-a.

⁷² MNL. MOL. Eszterházy család lvt. Rep. 36. p.108–109.

⁷³ Például 1812-ben a Sopron megyei juhászok kaptak. Vö: Domonkos 1980: 123.

⁷⁴ MNL. Somogy. Konvenciók levelek. 1809-től 1877-ig.

konvenciók levélbe bevezették, hogy *Kender és Káposzta földért pedig köteles lészen a feleségét az uraság kendernyövésére elküldeni.*⁷⁵

KÁPOSZTÁSKERTEK A HALMAZ (SZÓRVÁNY) TELEPÜLÉSEKEN, ELKERÍTVE, A HÁZ KÖRÜL

Más-más forrásokból a lakóház melletti kerttől, valamint a határban a nyomásfordulóktól is elkülönített *kender-, káposzta-, dinnye-, répakertek* létéről tudunk. A 19. század elejéig még nem szántóföldi művelésű *kukoricaföldek* (vagy *-kertek*) osztásának és újra osztásának a más-más jogi helyzetű városokban, mezővárosokban, falvakban egyaránt jellemző gyakorlatra deríthető fény,⁷⁶ olyan településeken, ahol elegendőnek bizonyult a veteményezésre az egy, illetve két belső telek. (A kétbeltelkes településeken ugyanis rendszerint az akolkertek elkülönített részén termett meg a zöldség).⁷⁷

Tiszaalpáron, a Tisza kanyargós medre melletti holtágak ártéri kertjeiben⁷⁸ a káposztáskerteknek a jó és termékeny öntéstalajok, a magas talajvíz, bő termést biztosított. A település társadalmának legfontosabb és legszélesebb rétegét a váci püspök földesúri fennhatósága alá tartozó úrbéres jobbágyok és zsellérek alkották. Itt az úgynevezett szállásföldek rendszere rajzolódott ki, amely lényegében a környező mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös) mezei kertjeivel táplál rokon vonásokat. A tiszaaipari jobbágyok – nyomásbéli szántóföldjeik és falu közeli kenderföldjeik művelése mellett – a „kerthelyekre” osztott határban, tanyás gazdálkodást folytattak. A Mária Terézia-féle úrbérrendezést követő évtizedekben végrehajtott mérnöki beavatkozások következtében a határhasználat rendjét átalakították, és a háromnyomásos gazdálkodás felé közelítették. Az alpári *kenderföldek végében lévő káposztás kis kertek* kialakításáról tanulságos leírással rendelkezünk a falu elöljáróinak egyik – a földesúrhoz írott – levelében: *...réti földgyeinkből ...az leg ingoványosabb helyeket ki fejezhetetlen fáradtsággal föll forgattuk, és magunknak minden esztendőben meg trágyásván darabb részetskáját káposztával bé ültettük.*⁷⁹ A falu lakóinak nagy fájdalmára a helyi uradalmi ispán az 1790-es évek elejétől addig szokatlan módon e káposztásföld terméséből is kilencedet, illetve tizedet kezdett szedni. A káposzta dézsmáltatása azonban nem tartott sokáig. A helység bíráinak Tisza-réttel kapcsolatos, 1836-ban írott leveléből tudjuk, hogy az általuk „eltöltött” és minden évben nagy szorgalommal művelt káposztásker-

⁷⁵ MNL. Somogy. Konvenciók levelek. 1809-től 1877-ig. Bakonyi János számadó kanász konvenciók levele.

⁷⁶ Bencsik 1987: 62.

⁷⁷ Wellmann 1979: 155.; Novák 1986: 247. Vö: például Füzesabonyi káposztások, Mátészalkai káposztások a kataszteri térképeken, *különböző rendeltetésű kertek a falu körül, például Konyár, Bihar m. 19. század vége*: 1. Újszöllőskert, 2. Öregszöllőskert, 4. Káposztáskertek, 5. Istállók-kertek, 6. Szérűskertek

⁷⁸ http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Tiszaalpar/pages/000_konyveszeti_adatok.htm. (letöltés: 2013.12.18.) Vö: Bárány D. 2007., a tiszai ártéri kertekhez még vö: Mód 2016.

⁷⁹ vö: a 78. jegyzettel.

tek, amelyek *olly kis mennyiségben vagynak, hogy csak tulajdon magunk élelmünk s szükségünkre valók*, 1814-ig dézsmamentesek voltak. Viszont az alpári ispánság számadásaiban 1815-ben már feljegyezték, hogy *Alpáron a Káposztás kertekben dézsma fejében minden kilentzedik sor... ki vágattatot, azután pedig meg tisztítván* megolvasták a káposztafejeket. A 723 fej dézsmakáposztát, amelynek mennyisége jól jelzi a káposztáskertek nagyságát, két kiskunfélegyházi és négy alpári gazda vásárolta meg összesen 22 forintért.⁸⁰

A 19. század elejétől, majd az értékesítés konjunktúrája időszakától, a század második felétől az úgynevezett kertkultúrák, zöldségtermelő, extenzív viszonyok között termelő tanyákon is tért nyert a káposzta a többi zöldség termesztésével együtt.⁸¹ A tanyasi épület közelében levő kertekben és a szántóföldeken termesztették a káposztát. A Duna-Tisza közén a 19. században csak zöldséget termelő belterjes tanyák alakultak ki. Legjelentősebb a Kecskemét környéki káposzta és uborkatermesztés volt. 1954-ben Kecskemét környékén 150–200 kh-t vetettek be káposztával, ami 4000–4500 q termést adott.

KISNEMESI ÉS JOBBÁGY-PARASZTI KÁPOSZTÁSKERTEK. A KÁLI-MEDENCE PÉLDÁJA

A káposzta a feudális-kori adóztatásban a fentebbiek szerint is fontos szerephez jutott, részben a táplálkozási, részben az árucikk jelentősége miatt. A Balaton-felvidéken például a Káli-medencéhez tartozó, de az Eszterházy család földesúri uradalmába integrálódott Mindszentkálfa falu Urbárium 1780-ban részletesen kifejtette, az akkoriiban a jobbágyoktól megkövetelt adóztatást, amit az Urbárium szabályozott. A korábbi időszakhoz képest az adó csökkent: *Borainkbul hasonló képpen és pedig úgy, hogy a mely Szöleink hegyvám alatt vagynak, azokbul mint Egy házit, mely Szöleink ismét akó alá valók, azokbul a Tizedet mint Földes Uraságnak kilenced helyett járandót adtunk, és mostanságis e képpen adjuk: ... az jelen tett Tizeden kívül Bor tizedlésnek idejében Uraságunk Tisztjeinek Badacsonyra tojást, vaját, lisztet, káposztát, csirkéket, Szénát és abrakot adni, Sümeghrül, és Tapolczárul ide a magunk helyére az üres hordókat ell hozni, Halagosi hegyre pedig tüzre való fát is vinni kénytelenítettünk.*⁸² Mindez jól mutatja, hogy a földesurak (itt az Eszterházy család grófi ága) mennyire visszaéltek adóztatásaikkal, amiért Mária Terézia, a felvilágosult abszolutizmus uralkodóival együtt, kénytelen volt alattvalóit a földesúri túlkapásoktól megvédeni.

A jobbágy-paraszti káposztatermesztés az adózási előnyök miatt, és a megélhetésben játszott szerepe miatt is (alapélelmiszer, jó kereskedelmi áru) kiterjedt. Ha nem volt örökölt – akár a középkori gyökerekkel rendelkező – káposztáskertje valamelyik adózónak, akkor is igyekezett a falu határában levő földesúri, vagy közösségi, a mezőváros vagy a falu határában elhelyezkedő kertből szerezni, vásárolni, örökölni kis

⁸⁰ Vö: 78. jegyzettel.

⁸¹ Vö: Für 1981-83: 149.; 1983.

⁸² MNL. Zala Megyei Levéltár IV. 1g/20a. Mindszentkálfa urbáriális ügyei.

káposztáskertet. Ez a terület, ingatlan módjára akár adható-vehető, cserélhető is volt, bizonyos becsértékkel rendelkezett, a szőlőhegyi jobbágyi szőlőkhöz hasonlóan. Ezeket az ingatlanokat a nem adózó, a jobbágyterhek alól egyébként kibúvó házas, vagy házatlan zsellérek is előszeretettel vásárolták.

Az 1980-as években a monografikus Káli-medencében történt kutatásom során figyeltem fel a káposzta és termesztése, valamint a topográfiailag is elkülönített, kismemesi, valamint az egykori jobbágyi káposztáskertek jelentőségére.⁸³ A káposzta a Balaton-felvidékhez tartozó Káli-medencében élőknek is kedvenc étele volt, mind a jobbágy-paraszti, mind pedig a kismemesi családok asztalain. A viszonylagos egyszerű termesztése, sokféle felhasználási lehetősége és általában a dézsmamentessége is gyakori és nélkülözhetetlen étékfogássá tette a káposztát.⁸⁴ Már korai adatok bizonyítják kedveltségét és termesztését itt.⁸⁵ 1581-ben például a vásárhelyi (Veszprém m.) kapitány és az offizinálisok kegyetlenkedései miatt két jobbágy szökött el Királyszentistvánból, de a többiek is követni akarták őket, mert a káposztájukból is tizedet szedtek.⁸⁶ Veszprém megyében, a későbbiekben már általánossá is vált a kilenced melletti káposzta adónkénti beszedése.⁸⁷ Ez pedig a termés 20 %-át jelentette. Lippay János 1664-ben megjelent első magyar nyelvű kertészeti könyvében már a legelterjedtebb zöldségfélének tekintette a káposztát, és általánosságban paraszveteménynek nevezte.⁸⁸

A káposztát kint a mezőn, a házkörülű kertekben és a határból kiszakított, a nyomásos gazdálkodás kényszerén kívül művelt és kijelölt káposztáskertekben termesztették. Előfordult, hogy valakinek már nem jutott hely a káposztáskertben, ezért új területet próbált káposztáskertnek kialakítani. Mindez a földbirtokos érdekét sértette. Ez a földesúri jogot gyakorló, akár egy nemesi község is lehetett. Még inkább pikánsá tette az esetet, ha nemesi származású – akár elszegényedő kismemes – is próbálkozott így, a község érdekét megsérteni. 1763-ban Monoszló érdekét sértette meg Nemes Nagy Mózes és János, amikor káposztáskertet létesített elkerítéssel, és elkezdte művelni azt a község marhajáró és itató helyén. Az önhatalmúlag kialakított új káposztáskert az állatitást teljességgel lehetetlenné tette. Ezért úgy döntött a község határozata, hogy még ebben az évben a termést begyűjtheti az engedély nélkül kertet létesítő kismemes, de ősszel a kerítéssel együtt be kell szüntetnie a gazdálkodást ezen a helyen.⁸⁹

⁸³ A történeti-néprajzi gyűjtésem, kutatásomat a kismemesi családoknál még megtalálható birtokokra vonatkozó birtoklevelek, dokumentumok, a kismemesi családi levelesládák „kincsei” nagymértékben segítették. A kutatást Dr. S. Lackovits Emőke irányította, sok segítségével itt mondom köszönetet.

⁸⁴ Köveskál mezőváros monográfusa, Cserjési Kálmán is felfigyelt arra, hogy a kertkultúra milyen fontos ezen a vidéken. *Szorgalmas, munkás nép. Még a módos birtokos asszonyok sem restellik a munkát legalább. Kis kertjeikbe kijárnak a cseléddel maguk is, hogy annak megmunkálásában részt vegyenek.* Cserjési (én.): 68. Köveskál... (én.).

⁸⁵ Vö: Csoma 1983: 17–33.

⁸⁶ Ila – Kovacsics 1964: 48.

⁸⁷ Ila – Kovacsics 1964: 49.

⁸⁸ Lippay 1664: előszó.

⁸⁹ MNL. Zala Megyei Levéltár. Monoszló község feudális kori iratai. Protestációk, határjárások, pergyességek. 1763. június 7.

A káposztáskertben vagy kertekben a falu lakójának egy, vagy több kertescskéje lehetett. Ezt szabadon adhatta, vehette, cserélhette a birtokos. A földesúri előjogok – hasonlóan a szőlőhegyi birtokhoz – ugyanis a jobbágyot kevésbé sújtották a káposztáskertekben, mint más művelési ágakban. Természetesen nemcsak a közeli falu lakói, hanem távolabbi falvak, esetleg városok jobbágyai és nemesei is, mint idegen (extraneus), nem helyben lakó birtokosok vásárolhattak káposztáskert-részeket más községek határában. Ezzel a szabadsággal elsősorban a jobbágy – parasztok éltek, mivel a káposztáskert nem volt annyira értékes és drága, mint például a jobbágytelken kívüli szőlő, valamelyik minőségi bort termő szőlőhegyen. Ennek ellenére értékes lehetett a káposztáskerti birtokosi részesedés, ugyanis mindig feltüntették a zselléri, jobbágyi, kismemesi öröklés, és adás-vétel esetében, de a perlekedés és a határviták során is.

1710. április 27-én például a Vas megyei Köveskúton egy örökölt kőház udvara, majorja, pajtás veteményeskertje mellett külön káposztáskertet is feltüntettek.⁹⁰ A káposztáskertek fontos szerepet játszottak a 18. századi nagy betelepítések idején is. Súr község (Veszprém m.) határában a német nemzetiségű telepéseknek 1753-ban például külső káposztáskertet biztosított a földesúr, amik a telekkel együtt jártak.⁹¹ A szentbékállai Körmenyi István „esküt” úrnak a 18. század végén, Balatonrendesen a falu alatt volt egy darab káposztás kertje, tehát, mint extraneus, nem helyben lakó bírta ezt az $\frac{1}{16}$ hold nagyságú területet.⁹² A köveskálai kismemesi származású Györffy Erzsébet kismemesi levelesládájában maradt fenn az a birtoklevél, amely igazolja, hogy a 19. század első felében valamelyik kismemesi ősnek az alsóőrsi káposztáskertben, szintén, mint extraneus birtokosnak volt egy kis káposztáskertnyi területe: *Somjo mögi káposztás kert*, ami 10 öl hosszú, a felső széle 1 öl és $\frac{6}{2}$ suk, az alsó széle pedig 1 öl széles és $\frac{6}{3}$ suk volt.⁹³ Vagyis nem volt nagy terület, de úgy látszik, hogy Köveskál mezővárosában már nem volt szabad káposztáskert a 19. század elején. Ezért is fordulhatott elő, hogy a településen már káposztáskert nem juthatott másnak. Például 6 db káposztáskertet birtokolt Tobok János Kővágóőrsön.⁹⁴ Hasonlóan több káposztáskertnyi területe volt 1844-ben Sólyom Gábornak a kiskúti káposztás kertben.⁹⁵ Előfordulhatott az is, hogy eladósodás miatt, megszorulva, a kismemesi kénytelen volt például a köveskálai határban levő 3 db káposztáskertjét 1847-ben eladni.⁹⁶

Köveskálön tüntették fel 1813-ban Köveskálai Páli József és Sára árvák javai között azt a három káposztáskertet, amelyik szintén azt jelezte, hogy több kis káposztáskert-

⁹⁰ MNL. MOL. Bogyay cs. lvt. P. 61. 3. cs. Nr. 1.

⁹¹ Ila – Kovacsics 1964: 37.

⁹² MNL. Veszprém Megyei Levéltár. Az Eszterházy cs. pápai ágának levéltára. A Devecseri Uradalom lajstromozott iratai. Dominií Devecser, Capsa 1. No. 193.

⁹³ Györffy Erzsébet kismemesi levelesládája, Köveskál. 1 suk = a két kinyújtott kéz ökle és a szembefordított hüvelykujj távolsága.

⁹⁴ Kővágóőrsi Evangélikus Egyház Irattára. Tobok János ingatlanai. (én.) Valószínűleg 19. század közepe. 1. A falu kútnál, Esztergályos István szomszédságában. 2. Néhai Boda Mihály háza mögött. 3. Kövessy András fundusa végében, amit Kövessy László hasznóbérletében volt. 4. Bárány András kertszomszédságában. 5. A néhai Pór János házához vezető út mellett egy darab. 6. Antal János háza mögött egy bekerített kertben.

⁹⁵ Kővágóőrsi Evangélikus Egyház Irattára.

⁹⁶ Kenessey család levelesládája, Györffy Kálmán tulajdonában, Köveskál.

je is lehetett valakinek, ebben az esetben akár az árváknak.⁹⁷ A három káposztás a *Bozótban* 16 négyszögöl nagyságban, a *Csete kertben* 20 négyszögöl nagyságban, és a *kámoi* kertben 2 négyszögöl nagyságban terült el. Az árvák birtokvédelmét éberen őrizték a kismemesi közösségekben. 1791-ből maradt fenn például Köveskál kismemesi közösségéből egy összeírás például Szabó Imre négyesztendős neveletlen árva ingó- és ingatlan javai között ...a bozotba vagyon káposzta alá való kert Györffi Lászlónál 4 foréntokig.⁹⁸ A káposztáskerteket mind az egyházak, mind a birtokosok szerződésbe (árendába, bérbe) kiadhatták. Köveskálon Kos József káposztása 1812-ben a *Kis káposztás és veteményeskertben* Pálfi János és a kővágóörsi evangélikus egyház kertje (mint extraneus) szomszédságában volt.⁹⁹ A kismemesek bérbe is kiadták a megműveletlenül hagyott káposztáskerti részüket. Nemes Bárány Gábor módos kővágóörsi gazda 1837. március 24-én igazolta, hogy Ács Mihály a kiskúti káposztáskert használata után megfizette a tavalyi árendát.¹⁰⁰ A káposztáskerteket úgynevezett *cserelévéll* el is cserélhették, vagy örökbe adhatták a családok, örökösök egymás között, akár a korábbi mikroparcellák megnagyobbítása érdekében is. Például 1833. augusztus 31-én néhai szentbékkállai Nemes Pálfi Mihály leszármazottja, Pálfi Anna, aki ekkor már a monoszlói Orbai Péter házastársa volt, és a szentbékkállai Antal Ferencné megegyezett abban, hogy a szentbékkállai határban lévő *Kopár rétt és Káposztás Kert tesz az földekhez hozza advan javittásul örökben...*¹⁰¹ Valószínű Monoszlóról nem érte meg Szentbékkállára átjárni a kis káposztáskertet gondozni.

A főzelék- és zöldségfélék termesztését a bécsi udvar gazdaságpolitikailag is elősegítette. A Helytartó Tanács a tavaszi vetés és a zöldségtermesztés színvonalának emelése – de sokszor csak a káposzta termesztése – érdekében rendelkezett 1788-ban.¹⁰² Azonban a jobbágy-paraszti zöldségtermesztés hiányaira utalt még 1833-ban Berzsenyi Dániel is, aki szóvá tette: ... hogy számtalan helyeken az embereknek még kis kertjek sincs, úgyhogy nemcsak a parasztok, de sok helyen még a magyar szentkorona tagjai sem tudnak fokhagymát termeszteni.¹⁰³ A Berzsenyi említette állapot azonban káposztára kevésbé vonatkozhatott. A dunántúli nagybirtokos család, a Festeticsek, uradalmaikban a 18. századvégi, 19. század eleji rendeletekben még a konvenciók cselédeknek is engedélyeztek káposztáskerti művelést. 1815-ben Richard Bright angol utazót, aki a Dunántúlt beutazta, Tarany községben (Somogy megye) a helybeli számtartó zöldségveszre, főtt húsrá, és ahogy Bright írta: az elmaradhatatlan savanyú káposztára hívta meg.¹⁰⁴

⁹⁷ MNL. Zala Megyei Levéltár. Köveskálai Páli József és Sára árvák javainak összeírása... IV. 2. d-e. 6d. 14.

⁹⁸ MNL. Zala Megyei Levéltár. IV. 2d-e. 11d.21. Szabó Imre ...Conscriptio. A „Bozót” az egyik káposztáskerti dülő neve volt.

⁹⁹ A Kővágóörsi Evangélikus Egyház irattára.

¹⁰⁰ Kővágóörs számadási és jegyzőkönyv. 1828-1841., ill. 1829-1848. Nemes Bárány Gábor Törvénybíró Urnak az...számadási bevételei. A Kővágóörsi Evangélikus Egyház irattára.

¹⁰¹ MNL. Zala Megyei Levéltár. Monoszlói bírólada. 1833. 41.

¹⁰² MNL. Veszprém Megyei Levéltár, Úrbéri különféle irományok. III. 235.

¹⁰³ Berzsenyi 1833: 45.

¹⁰⁴ Szerecz 1815: 59.

Káposztát a Káli-medence majd minden községében termesztettek, de eltérő méreteken és mennyiségben, Kővágóörsön például viszonylag keveset. A leghíresebb Káli-medencei káposztatermesztő jobbágy-paraszti község Szentbékálla, Mindszentkál, és Kékkút volt, a kismemesek által lakott mezőváros, Köveskál mellett. Káli-medencéhez közel pedig Káptalantóti és Lesencetomaj állt még híres, régi káposztatermesztő hely hírében. E községek kedvező fekvésüknek, a magas talajvíz, a jó és mély fekvésű talajaiknak köszönhetően, hogy a káposztatermesztés jelentőssé vált. A Káli-medence településeinek káposztás kertjei kataszteri térképi felmérése 1858-ban történt meg. Az itteni uradalmi falvakban (Mindszentkál, Szentbékálla, Kékkút, Salföld), a kismemesi református falvak (Balatonhenye és Monoszló) és a kismemesi mezővárosok határában (Kővágóörs, Köveskál) mindenhol volt káposztáskert eltérő nagyságban.

A szentbékállai híres káposztát termelő asszonyok hiába adtak például a révfülöpieknek káposztamagot, az ott rendszeresen kiegészít, és nem tudtak jó minőségű káposztát termeszteni. Ezek a káposztáskertek természetesen nem jelentettek olyan nagyhírű és nagymértékű termesztést, hogy országos hírnévre tettek volna szert, vagy akár keresett tájfajták alakulhattak volna ki, mint például a Hajdúságban, Mohács környékén, Fejér megyében Csurgón, Balinkán, Csóron, Győr környékén vagy a Vág alsó folyásának községeiben, illetve a Nyírség és a Rétköz falvaiban. Ennek ellenére egy kisebb régióban, a Balaton-felvidéken, Tihany, Keszthely és Sümeg határolta területen ismertek voltak ezek a Káli-medencei községek. A szentbékállai káposzta a tagosítások után vált híressé. Korábban nemigen termesztettek itt káposztát, hiszen káposztáskertjük is kisebb volt, mint az Eszterházy család jobbágyfalvának. Szentbékálláról Lesencetomajra jártak át, és ott béreltek káposztáskertet a helyiek. Ezt a helyi köztudatban lévő ismert adatot támasztja alá, hogy például a 18. század végén a szentbékállai Körmendi Istvánnak nem helyben, hanem Balatonrendesen volt káposztáskertje.¹⁰⁵ A 19. század első harmadában egy köveskáli kismemesnek az alsóörsi káposztáskertben egy, a *Somjó mögi káposztáskertje* volt, ami nem lehetett nagy. Méretei: 10 öl hosszú, felső széle 1 öl és $\frac{1}{2}$ sukk széles, alsó széle pedig 1 öl $\frac{2}{3}$ sukk volt.¹⁰⁶ A káposztás kertecske tehát keskeny parcella lehetett.

A régi és nagy múltú káposztáskerteknek több kertrészük alakult ki, sokszor egymás mellett, de egymástól távolabbra esően is. A köveskáli káposztáskertek nevei részben az egykori irtásra utalnak, részben pedig a birtokló nemesi jogú, egy nemzetséghez tartozó tulajdonosokra. Így az egykori, családi levéltárakban és az úgynevezett családi házaknál levő levelesládákban őrzött, sárguló iratok és a visszaemlékezések szerint a köveskáli káposztáskert a Bozót kertből, a Györffy kertből, a Rédey kertből, valamint a malmok melletti kertrészből állt és ezek mellett még Zánka felé, az út és a híd mellett balra is volt egy káposztáskert, az úgynevezett Püspökkert. Somody József, a köveskáli Bozót kertbeli káposztáskertjét adósságai miatt Somody Sámuelnek adta

¹⁰⁵ *Az falu alatt egy darab Káposztás kert, melnek napkeletről Antal János nyugatról N. Püspökség fundusa a szomszédási ez térszen... 1/16 hold.* MNL. Veszprém Megyei Levéltár. Esterházy család. pápai ág levéltára. A Devecseri Uradalom lajstromozott iratai. Capsa. 1. Nr. 193.

¹⁰⁶ Györffy Erzsébet levelesládájában, Köveskálon. 1 sukk = két öklöbe szorított kéz és a kinyújtott hüvelykujjak egymással szembe fordított távolságát, kb. 30 cm-t jelentett.

el 1850. augusztus 15-én, akinek a hagyatékában viszont 1880-ban, a köveskáli Bozót kertben négy káposztáskertet tüntettek fel.¹⁰⁷ Ezek az adatok is jól mutatják, hogy egy birtokosnak több káposztáskertje is lehetett és az eladás az azonos nemzetséghez, családhoz tartozás szintjén történt. A kertet adósság törlesztésére is adhatták – vehették, így ezek szerint a káposztáskerti résznek is becstült és viszonyított értéke volt. A káposztáskert adás-vétel jogilag ugyanúgy rögzített és dokumentált, mint bármelyik birtoktag vásárlása vagy eladása. Természetesen ezek a dokumentumok is elsősorban a kismemesek iratanyagai között maradtak fenn. Így például Győrffy Károly kismemes 1846. március 16-án, Köveskál mezővárosban keltezett káposztáskert eladása is:¹⁰⁸

Alol meg irt Köveskál ezen Tekintetes Nemes Zalamegyei mező-városában Lakozo Ns. Győrffy Károly addom emlékül mindenek előtt, akiknek e dolog most vagy jövendőben illethetne Hogy városunkhoz tartozó-, boldogult Ns. Győrffy Josef Édes Atyám után reám maradt, - bozoti nevezett alatt lévő Káposztás kertbéli jussomat örök és megmásolhatatlanul elattam Városunkbéli lakos, és Közirtokos N. Győrffy György Uramnak és hitvesének. Ns. Győrffy Lidia Asszonyomnak s mindkét ágon lévő gyermekeinknek örök áron 10 azaz tíz forintokig Váltoba, hogy többé sem én magam, sem semmi maradékim hozzá jussunkat vagy jussukat nem tarthatják hanem mint tulajdon örököket bírhasanak, és használhasanak firol fira. Mely kertbéli jussak, keletről Ns. Hort János nyugatrul T. Sipos Sámuel Úr Succesori fölszéről maga az vevő fél N. Győrffy György alszéről N. Győrffy Pál szomszédoknak. Ezen kertbéli alkut pedig ha valamellikönk fölbontaná vagy meg nem álná az fölbontó részéről 5 Váltó forintokat tészünk kötésül hogy az meg állo fél az meg nem állon mint tulajdon adosságot megvehesse.

Melynek nagyobb erősségére és állandóságával adom ezen örökös levelemet tulajdon magam neve aláírásával és Városi Tanáts aláírásokkal megerősítve Köveskálon martzius 16. kán 1846.

Győrffy Károly

A tavaszi káposztáskerti munkák előtt megírt eladólevél szerint, a vevő Győrffy György szomszédja volt már korábban is a káposztáskertben az eladónak, így a káposztáskerti földjét végeredményben a megvett újjal megnövelte. Az eladási levél egyben azt is mutatja, hogy a három Győrffynek (Károlynak, Györgynek és Pálnak) szomszédként egymás mellett volt a káposztáskerti parcellája. Valószínű, hogy egy családról is volt szó, nemzetségi-családi területről, ahol az örökölt káposztáskerti birtoktagok aprózódtak fel ezzel az eladással is, még ha az a Győrffyek kezén is maradt. De a szomszédcsági elővásárlást is mutatja ez az adat.

A káposztáskertek élénk adás-vételben cseréltek gazdát. Bizonyos szélhámosságok eszközei is lehettek, mint például 1830-ban, amikor egy káposztáskertet a köveskáli Nemes káposztáskertben először Győrffy Adámnak és Ozsváth Lászlónénak, majd másodszor Győrffy Péternek adott el Győrffy János.¹⁰⁹

¹⁰⁷Kenessey család levelesládája Köveskálon. Győrffy Kálmánné, Kenessey Kornélia tulajdonában.

¹⁰⁸Győrffy Erzsébet levelesládájában, Köveskálon.

¹⁰⁹Csoma 1983: 32.

Az adás-vétel következtében előfordult, és ez még az 1980-as években emlékezetben megfigyelhető, felgyűjthető adat volt, hogy egy-egy kisnemesnek több káposztáskertje is lehetett. Jó példa erre, hogy 1847-ben, Kenessey Zsigmond eladósodott, amiért kénytelen volt eladni Köveskál határában lévő három darabból álló káposztáskertjét, amik így nem csak termésükkel szolgáltak a birtokosuknak, hanem egyben tőkebefektetésként könnyen mobilizálható értékként is 1865. március 14-én.¹¹⁰

Káposztáskerti birtokrésze a környék egyházainak is volt, így például 1858-ban a monoszlói református egyház kapott zálogként egy káposztáskertet. Somogy Péter özvegye, férjétől megörökölt adóssága kifizetéséig az egyháznak adta restyai (?) kertben lévő káposztáskertjét, azzal a kitételrel, hogy az egyház az ő tudta nélkül nem adhatja el ezt. 1865. március 14-én Csekő Péter kötelezte magát, hogy a monoszlói egyháztól vásárolt káposztáskert összegét kamatostul a következő év Szent György (április 24) napjára visszafizeti.¹¹¹

Egyes káposztáskerti szomszédok gyakran még a faluban is, az utcában is, telek-szomszédok voltak. Az Eszterházyak jobbágyfalujában, Szentbékállán még az 1980-as években is élt az emléke, magyarázata annak, hogy ez a jelenség azért alakulhatott ki, mert a tagosításkor a sessiobirtok részt úgy adták ki, ahogy az utcákban lakók portái követték sorrendben egymást. Így minden falusi házhoz járt egy káposztáskert. Ez a szomszédság csak az adás-vétel és a csere útján bomlott fel. Valószínű azonban, hogy ez a rend csak ott állt fenn, ahol régi nemesi birtoklású káposztáskerti ingatlanok nem voltak. Ellenben az újabb káposztáskerteket úgy mérték ki, mint például Szentbékállán, ahol nem középkori eredetűek, hanem későbbi kimérésűek (földesúri), illetve a tagosítás révén kimért káposztáskertek, káposztások jöttek létre. Feltételezem, hogy Lajoskomárom, Zamárdi négyszögletes és mérnökiileg kimért szabályos káposztáskertjei is így alakulhattak ki (vö: a kataszteri térképekkel) Balatonhenye falu tagosítási térképe is ezt bizonyítja. A 17. dűlőszám alatt káposztáskerteket mérték ki a 19. század végén, 703-797-es számig. A kis parcellákra azt is ráírták kinek a nevében van és használja-e vagy sem. A 712-es helyrajzi számú parcella csak 28 négyszögöl méretű volt.¹¹²

A káposztáskerteket Szentbékállán általában nem kerítették körül. Minthogy a község határának legmélyebben fekvő területei voltak, így a községből bele lehetett látni a káposztáskertbe. Mindenkit megfigyelhettek, aki benne dolgozott, de az idegent is, aki esetleg rossz szándékkal fordult meg ott, hamar észrevehették. Egyes gazdák más Balaton-felvidéki káposztáskertjüket úgynevezett *bástyákkal*, kis kőrakással vetették körül, hogy a baromfik kárt ne tegyenek a veteményekben.

A káposztáskerten belül a tulajdonosok kertecskéit úgynevezett *brázdák* választották el egymástól, a sarkokon pedig egy-egy *megyekő* állt. Ezek a *brázdák*, barázdák nemcsak határjelölő szerepűek voltak, hanem a felesleges vizet, hólevet is összegyűjtötték elvezették. A káposztáskerteket ugyanis mindig a környék legmélyebben fekvő dűlő részében alakították ki. A helyi terminológia is *posványos földnek* nevezi a magas

¹¹⁰ Kenessey család levelesládája Köveskálon, Győrffy Kálmánné Kenessey Kornélia tulajdonában az 1980-as években.

¹¹¹ A Monoszlói Református Egyház iratai a parókia irattárában: 1858. március 12. és 1865. március 14.

¹¹² MNL. ZML. U. 33. Részletes tagosítási térkép, 19. század vége.

talajvízszint miatt lassan száradó, tavasszal sokszor még művelhetetlen káposztáskerti földet. A magas talajvíz miatt Köveskálón a szőlő gyökereztető iskolák is a káposztáskertekben álltak. Itt egy patak is keresztültszelte a káposztáskertet, amit alkalmanként elrekesztettek és felduzzasztottak, hogy a patak vizét öntözésre használhassák a gazdák. Érdekes az a megfigyelés Szentbékállán, hogyha sok eső esett, akkor az amúgy is jó vízellátású káposztáskertben rossz volt a termés, de a szőlőhegybe ültetett zöldségfélék jó termést adtak. Azonban, ha aszályos idő jött, a hegyi zöldség nem adott megfelelő minőséget és mennyiséget, ezzel szemben a káposztáskerti nagyon jó termést adott. Általában a gazdák megfigyelése szerint ez utóbbi időjárás fordult elő.

Szentbékállán a káposztáskert határozott alakot mutatott. Három párhuzamosan futó szekérút vette körül a földet, egy középső és kettő pedig a szélen húzódott. Két-két szekérút közötti földterület két-két kertecskényi földet ölelt át. Így a három szekérút között összesen négy sorban futó káposztás kertecske sáv alakult ki,¹¹³ amiket a *brázdák* az utakra merőlegesen egy-egy kertecskére osztottak. Ezeknek a kis 40-60 négyszögölnyi területeknek a sarkában, vagy több birtokos megegyezése alapján, a közös határon ásták a kis, sekély úgynevezett öntöző kutakat, amiket az Örségben, Zalában például Kiskanizsán is *tókának* hívtak.

A káposztás kertecskéket a birtokosok két részre osztották. Egyik felébe csak káposztát ültettek, a másikba kisebb úgynevezett álgyásokat alakítottak ki más zöldség-növények részére. A káposztáskert földje mély fekvése és magas talajvízszintje miatt lassabban melegedett fel és hajnalonként erős harmat csapódott ki a növények felületére. Ezért a kora reggeli káposztáskerti munkákat korábban mezítláb, majd az 1980-as években, napjainkban, gumicsizmában végezték.

A magot saját maguk termesztették. 8-10 fej káposztát – mivel a káposzta kétéves növény – télen a pincében, kamrában, védett, fagymentes helyen átteleltették a kiásott növényt, majd tavasszal Gergely nap (március 12.) táján gyökeresen kiültették, hogy a káposzta felmagasodó torzsája hozzon magot. Ez a magtermesztés nem új, már a 18. század végén is ismert és ajánlott módszer volt.¹¹⁴ A jó és bevált fajta így pozitív szelekció révén, vagyis az állandó jó egyedek kiválasztásával biztosította a következő év, évek nagy és ízletes, jól feldolgozható kemény káposztafejú termését. A saját előállítású ismert vetőmag megbízható alapját jelentette a zöldségfélék eredményes termesztésének. Ennek jelentőségét és felismerését jelzi, hogy a 18. század végén már vándor magkereskedők járták az országot, de az eladott magvaikkal nem voltak elégedettek a gazdák. Sőt az ebben az időben széles körben elterjedő gazdasági kalendáriumok is ajánlották a saját magtermesztést. *...főképpen a kertészséggel igen sok függ a jó magtól, ugyan azért a maga hasznát ohajtó Gazda soha földgyeit rossz maggal bé-ne vesse, mellyek meg-érdemlik hogy jó, és hasznos maggal bé – vetessenek, következendőképpen, hogy ha egyszer jó magokra szert tett, vigyázzon jól, hogy azokból ki-ne fogygyon.*¹¹⁵

¹¹³ Ez a szabályos parcellaalak a tagosítás során kialakított mérnöki kiméréssel magyarázható. Vö: Zamárdi és Lajoskomárom káposztáskertjeivel.

¹¹⁴ Plessing 1796: 235. §

¹¹⁵ Plessing 1796: 238. §

A saját vetőmagtermesztés a Káli-medencében még a közelmúltban (1980-as évek) is szokás volt, de sokkal kisebb mértékben, mint korábban. Már a 20. század elején is vásároltak idegen magokat, valószínűleg először a nagyobb családi kapcsolatokkal rendelkező egykori kismemesek utódai. Köveskálra Gyenis Károlynénak írták korábbi érdeklődésére ebben az időben: *...Kérékrépát és petreselem gyökeret az üres kosarakkal küldök haza magnak, futós babot küldtem-e már? Egy gyüszünyi káp. pal. mag 8 korona.*¹¹⁶ Az egykori kismemesek leszármazottainak iratanyaga között megmaradt különböző vetőmag-árjegyzékek arról tanúskodnak, hogy élénken érdeklődtek és tájékozódtak az 1910-1930-as évek táján is a vetőmag kereskedők iránt, köztük is leginkább a híres Mauthner Ödön-féle magkereskedés magvai után.

A vetés előtt a magvakat előcsíráztatták. Magyarországon az előcsíráztatás általános volt, csak az előcsíráztatás módjában lehettek különbségek. A Káli-medencében az uborkamagot vetés előtt két napig tálban előáztatták. A két vizes ruha közt büröklevélen fekvő uborkamagokat 4-5 napig csíráztatták. Így előbb kaptak termést. Az *eszkimósalátát* is vízben csíráztatták, a korai kukoricát egy napig áztatták, majd pedig sorba vetették állandó helyére. A babot ugyancsak beáztatták, de csíráztatták a vetőburgonyát is. A pincékből kosarakban meleg helyre (kemence mellé, sparhert alá) tették. Egy-két fészkenként külön trágyáztak a krumpli alá. A csíráztatás már a magasabb színvonalú zöldségtermesztést mutatta.

A palántanevelés helye az épületek védett déli falai mellett kialakított melegágyban, vagy szabadföldi ágyásban történt. A melegágyat lótrágyával megalapozták, melegágyi trágyatalpat kialakítva, és földdel lezártan készítették el, valamint üveglappal borították le. Éjjelre nádallót terítettek rá, hogy a palánta korán tavasszal meg ne fagyjon.¹¹⁷ Káposzta, karalábé, paprika, paradicsom, saláta, karfiol palántákat neveltek benne. Akinek nem volt melegágya, vagy szüksége nagyobb számú palántára, azok rossz, lyukas edényekbe vetették a magot, és azt locsolgatva védett, napos helyen, üveglappal takarták le és így nevelték a palántának valót. A melegágy ismert eszköze volt már a 18. századi palántanevelésnek is,¹¹⁸ de a kisebb felületre kertekbe elég volt az edényekben, lábasokban, vagy a szabadföldi palántanevelő ágyásokban termesztett palánta is. A palántának való csíráztatott magvetés ideje Szent György napja (április 24.) volt, ettől számított három hét múlva lehetett kiültetni, *kidugaszolni* ültetőfával, úgynevezett *cucával*, *cucafával* a palántát. Ezek az egyszerű eszközök faágból készültek, vagy faragott kézbeillő, ergonómiaileg kényelmes és jól megfogható formájúak voltak.

A káposztát általában tisztán ültették, esetleg négy palánta közé egy burgundi répát, amit répafőzelékként fogyasztottak el. Ez esetleg annak a középkori emléke lehetett, amikor a káposzta és a répa elkészítésének hasonlósága miatt emberi fogyasztásra szánták ezeket a zöldségnövényeket.¹¹⁹ A sarjadékhagymát, az őszi fokhagymát, mivel ezek nem fagyérzékenyek, már ősszel elültették, de a *piroshéjú fokhagymát* csak tavasszal rakták ki.

¹¹⁶ Leopold Ferencné, Györfly Sára levelesládája, Köveskál (én.).

¹¹⁷ A hasúra gyékénytakaró használatára bővebben lásd: Csoma 2019.

¹¹⁸ Plessing 1796: 127. §.

¹¹⁹ Vö: Hoffmann 2001: 192, 210, 213.

A káposzta tápanyag-igényes növény, ezért rendszeres trágyázást követelt meg a természetese. A trágyázás figyelembevételével alakították ki például a szentbékállai káposztáskertet. Három párhuzamos szekérúton a trágyát úgy lehetett behordani, hogy közben senkinek sem taposták, szekereztek le a kertecskéjét. Az alaptrágyán kívül a fészekbe vetett növények (burgonya, uborka, tök) még külön trágyát kaptak fészkenként. A káposzta trágyázásának rendszerességére már a 18. századi kalendáriumok is felhívták a figyelmet.¹²⁰ A trágyát áprilisban dolgozták be, ilyenkor és a májusi ültetés, valamint az őszi betakarítás idején benépesült a káposztáskert, mindenki kint dolgozott a kertecskéjében.

A nagyobb káposztás kertecskéket ökrös fogattal szántották fel, a kisebbeket kézzel ásták fel a férfiak, míg a nők egyengették el, gereblyézték el a göröngyöket. A kisebb káposztás kertecskében ugyanis nem lehetett szántani, mert a forduláznál az állatok és az ember is összetiporta volna a szomszéd földjét. A szántásnak és ásásnak azért volt ilyen késői az időpontja, mert a lassan szikkadó talaj vizes, művelhetetlen volt. Előfordult, hogy a barázda vagy ásonyom alján már víz tört fel. A műveletlenül hagyott káposztáskertekben ezért a nád hamar felütötte a fejét, így például a szentbékállai káposztáskertet is, illetve annak határát magas nád vette körül.

Az elegyengetett földben jelölték ki az egy lépés szélességű keskeny ágyásokat, úgynevezett ágylásokat, *ágyásokat*. A széleiket úgynevezett *jelölőfával* jelezték, majd az ágyások mellett letaposva egy-egy barázdát, közlekedő öntöző utat alakítottak ki. A palántákat vizes rongyba, papírba csomagolva ládában vitték ki, és ültető zsinór segítségével ültették sorba. A katolikusok úgy tartották, hogy áldozó hetében a legjobb a palántákat kiültetni, mert ez védelmet nyújt a kis zsenge növénykének. Maguk faragta ültetőfával ültették a palántákat, a paprikát azonban mindig a mutatóujj lenyomása nyomán keletkezett lyukba, nyomba, azért, hogy a paprikapalánta hosszú gyökere ne kunkorodjon a földben vissza. A telepítés után beöntözték a kis növényeket, az 1980-as években már bádognakánakkal öntözték, addig cseréplöcsölőkkel, amiket a parasztfazekasok, úgynevezett *gölöncsérek* árultak vásárokon.

A káposzta, annak ellenére, hogy gyökerei 100-120 cm-re lehatolnak, nagy vízigényű. Ezt a vízmennyiséget a közeli káposztáskerti kutakból öntözéssel biztosították. A káposztáskertecskék sarkaiban vagy közös határán ásták a kb. másfél méter mély és egy méter átmérőjű kis vízhozamú kutakat. A kutak oldalfalát a beomlás ellen kövekkel rakták ki, és hosszúnyelű lapáttal tisztították és mélyítették azokat. A vizet a káposztáskerti zöldségfélék soraiban elrejtett és a munka után kint hagyott speciális, fa *kúthoroggal*, *kampóval* vagy csak a kapával, vödör segítségével húzták ki. Olyan kis vízmennyiségűek voltak ezek a kutak, hogy sokszor a szomszéd a saját kertjére elloccsolta az egész vizet, és mire a kút tulajdonosa kiért, várnia kellett, míg a kútba ismét visszaszivárog a magas talajvízű területről a víz. A káposztáskertben ez sok perlekedést is okozott. A káposztáskerti kutak mellett egy nagy és mély bodonkút állt,

¹²⁰Plessing 1796: 193 §.

ami mellé kútgémet is emeltek. Ennek a vizét itták, sőt még a szőlőhegyre is innen vittek vizet. A bodonkút fakávját 1926-1927-ben Szőke János betonkávára cserélte fel. Már az ültetésnél is figyelembe vették a káposzta vízigényét, mert oda ültették a káposzta palántákat, amelyre lejtett a káposztáskert, illetve, ahol a legmélyebb pontja volt az amúgy is mélyen fekvő káposztáskertnek. A többi zöldségnövényféle a viszonylag magasabb, hamarabban felmelegedő és szikkadó káposztáskerti részbe került.

A káposztának nem sok, de veszélyes kártevői voltak, ami ellen védekezniük kellett, mert ha a szomszédnál fellépett a fertőzés, az hamar átterjedhetett a másik földjére is. *Penészbogárnak* hívták a levéltetűt, ami ugyanolyan veszélyt jelentett, mint a káposztabolha. Ezek ellen fahamut szórtak a káposztalevélre. A fahamut korommal keverték össze és a száraz porkeveréket reggel, napfelkelte előtt már kiszórták, amíg az erős harmat a leveleken volt. A káposztabolhát sós vízzel, tollseprűcskével locsolták, hogy így védjék meg a zsenge palántákat. Ha sok volt a *fehér pillangó* (káposztalepke) a házkörülű udvaron, akkor biztosan számítottak arra és mondogatták is, hogy *a káposztának nem lesz világa*. A pocok és vakond útját, járatait náddal kitűzdelték, hogy a járataiban ne tudjon járni, hogy *bántsa az orrát* és elhagyja a káposztás kertecskéjüket. A hernyókat petróleumos üvegbe szedegették össze. A kertben mindig kora reggel dolgoztak a nők, kétszer, háromszor kapálták meg egy idényben a káposztát.

Ősszel, október 20-a körül fogtak hozzá a *káposztavágáshoz*. Már korábban is szedegették egy-egy fejet főzéshez, de ebben az időpontban mindenki egyszerre szedte le a káposztát. Rövidnyelű baltával csapták le a torzsákról a káposztafejet és az út szélére kihordva szekerekkel szállították be a községbeli portára. A káposztát otthon lelevelezték, megpucolták majd a pajtában előre elkészített helyen, szalmára nagy kupacokba rakták és ponyva alatt tárolták. A káposzta lelevelezésénél kosárszám gyűlt össze a levágott külső borítólevél, amit a teheneknek adtak, mert ettől azok jól tejeltek. A megtermelt káposztát az őszi kövágóörsi *Imre hercegi vásáron* adták el (november 5-i hétvégi vásár). Ez a vásár annyira jelentős volt a káposzta értékesítése szempontjából, hogy maguk közt csak *káposztavásárnak* hívták.

A káposztaszedés ideje is ehhez a káposztavásárhoz igazodott, a télire elrakandó és a savanyú káposztának valót ezen a vásáron szerezte be a környező községek és mezővárosok lakossága. Az egykori jobbágyfaluból Szentbékálláról 15-20 fogat is indult megrakodva káposztával, de a mindszentkállaiak, kékkútiak is erre a vásárra igyekeztek. A hosszú szekereket szalmával bélelték ki, és a púpozottan megrakott káposztafejeket takarás nélkül, szabadon szállították. A szekér hátulján egy *mázsát*, mérleget vittek a káposzta kiméréséhez. Aki nagyobb mennyiséget vásárolt, annak házhoz is szállítottak Kővágóörsön. Csak frissen és fejesen értékesítették, a kocsiról asszonyok kínálták a termést. Olyan nagy volt a kereslet, hogy sokszor már fél nap alatt eladhatták a szekényi rakományt. Az *Imre hercegi káposztavásár* a boreladás mellett a második legjelentősebb pénzbevételi forrás volt, ezért ahol lehetett, mindenki igyekezett káposztát termeszteni.

A hosszú tenyészidejű, téli fejes káposzta mellett, a rövid tenyészidejű nyári fejes káposztát is termesztették, ez biztosította az évközi káposztaételek alapanyagát.

Kelkáposztából csak keveset termesztettek. A korai fejes káposzta fajta az *Aranyföld* volt, amit már a 20. század elején is ismert fajtaként termesztettek. A késői, hosszú

tenyészidejű, sokszor 5-6 kg nagyságú káposztafejeket növelő fajta a *Branschweigi* volt,¹²¹ aminek kemény fejeit vásárolták meg a kővágóörsi *Imre hercegi vásáron*.

A káposzta feldolgozása, savanyítás céljából kétféleképpen történt a Káli-medence falvaiban. Vagy *megszelték* vagy *meggyalulták* a fejet. Megszelésnél a nők mellükre szorítva a káposztát, *kaszakéssel* vékony és finom szeleteket szeltek le a káposztafejről. Ezt a módszert csak kisebb mennyiség esetében használták. Nagyobb mennyiségnél káposztagyaluval gyalultak, de ez vastagabb káposztaszleteket adott, ezért az törmelekesebb is volt. *Vájlingokban, famelencékben, sütőtéknőkben* gyalulták a káposztát. A káposztáshordót, amit már a szüretben is használtak, most, hogy mindenféle mellékízt elhagyjon, a napra kirakva, naponkénti friss víz felöntésével *szívatták* ki. Ezután meggyfalevéllal kiforrázták, tisztára mosták, és a végén vöröshagymával kidörzsölték a dongákat belülről. Ezek után egy sor káposztaréteget raktak a kádba, amire ízesítő anyagként kettő babérlevelet, vöröshagymát, magyarborsot, sót, gyökeres tormát és 2-3 szelet birsalmát tettek. Erre újabb káposztaréteg került és újabb ízesítés. A közel egyforma vastagságú káposztaréteget merítő szitával rakták a hordóba. A savanyító asszonyok nagy gyakorlattal már azt is érezték, hogy mennyire kell ízesíteni. A tormagyökeret arasznyi hosszán felszelték, hogy nagyobb felületen találkozzon a káposztával és a káposztalével. Ízesítésre esetleg zöldpaprikát is tettek bele. Végül gyalulatlan káposztalevelekkel borították be a savanyítani szánt felvágott mennyiséget. Erre rakták a *káposztáshordó deszkákat* és két vastagabb keresztfát, majd a *nyomókövet*. Az így elkészített káposzta két nap alatt le lett eresztve és az egészet muslicáktól és apró rovaroktól védve fehér vászonruhával takarták le. Ezeket a vásznakat csak erre használták, *káposztásruhának* nevezték azokat. (Ezek olyan külön funkciójú textíliák voltak, mint például a *rétesruhák*, amiken csak rétest húzták.) A káposzta két hét alatt megsavanyodott és kész lett.

A káposztáskertben a korán betakarítható rövid tenyészidejű zöldségek után másodveteményként más zöldségnövényeket is termesztettek. Ugyanakkor a jobb terület kihasználása érdekében köztéseket is ültettek a főterménynek számító káposzta közé. A vöröshagyma után, amiből pogácsa és gömbölyű fehérhagymafajtát termesztettek, feketeretket, őszi salátát vetettek, és a felszabaduló helyre széjjel ültették. Répát a káposzta közé egyenként ültettek ki, mintha az palánta lenne, és ha a burgundi répa gyökere hosszú volt, visszacsípték, hogy ne görbüljön vissza, mert akkor a répa nem lett volna egyenes. Kerekrepát a káposztáskertbe nem vetettek, mert azt a mezőn, a tarlóba vetették másodveteményként, ettől szintén jól tejettek a tehének. Az uborkaindákat, mikor azok futni kezdtek, visszacsípték, hogy több teremjen rajtuk: *ne tojja le a virágját* – mondogatták. A paradicsomot és a Juliska-babot száraz gallyakkal, *csádéval* karózták ki. A csádé nem más, mint a *csijatag*, vagyis a fattyú és vízhajtás levélnélküli állapotban. A színes babot a Káli-medencében *borsónak* hívták, csak a fehérbab neve volt bab.¹²² A 20-30 cm nagyságúra megnőtt futó Juliska babot, *Juliska borsót csádéval* karózták. Minél magasabb volt a *csádé*, annál magasabbra futott a bab és annál többet

¹²¹ Ezek már régi ismert fajták voltak.

¹²² Ez Nyugat-Magyarországon általános elnevezés volt, talán mert az ókorban ismert lóbab nevét vette át az amerikai bab (*Phaseolus*) Amerika felfedezése után.

termett. A cukorborsót is *borsónak* nevezték. A zellert és a céklát mindig az ágyások szélére ültették, a barázdák oldalaiba.

A káposztáskerthez a katolikusok lakta községekben, talán azért is, mert főleg asszonyok dolgoztak a kertekben, sok hiedelem, babonás szokás kapcsolódott. Szentbékállán például a káposztásföldet megszentelték, *bekertelték*, hogy különböző csapások ellen így megvédjék. Ez a szokás Európa-szerte ismert pogány rítus tovább élését mutatja a keresztény vallásban. Zöldág hordáskor, Úrnap reggelén (Pünkösöd után 10 nappal) a templom négy világtáj felé eső sarkánál felállított zöldág-sátorból a templomból kijövő asszonyok, egy-egy kis ágacskát törtek le a cserfákról (csertölgy), amik a lombátort adták. A templomból egyenesen ki-ki a káposzta kertecskéje felé sietett, útközben nem szólhattak senkihez. A káposztáskert négy sarkában leszúrták a gallyacskákat *Jézus nevében* és kérelték, hogy Jézus mentse meg a káposztáskerteket minden leselkedő veszedelemtől, valamint az állatoktól. Úgy tartották a szentbékállaiak, hogy Úrnap után a veszedelmes állatok már nem tesznek kárt a kerti veteményekben. Az úrnapzi zöldágakból készített sátrakból hazavitt virágot és gallyacskákat vihar és mennydörgés alkalmával az otthoni tűzre dobták, hogy enyhüljön a vihar. A természethez is kapcsolódtak hiedelmek. Így például a szentbékállaiak a kerti veteményt Holdújuláskor nem vetették, azt tartva, hogy az nem lesz jó. Egy köveskáli katolikus szerint Húsvét előtt, Nagypénteken, szórva kellett a magokat vetni és nem sorba, majd pedig gereblyével kellett bevagdოსni a földbe. Szentbékállán a szabadföldi vetés időpontjának a Szent György napot (április 24.), vagy május 1-ét tartották a legjobbnak. Az uborkát ugyancsak itt a hét elején vetették el, abból a meggondolásból, hogy csak ez a vetés lesz jó. A Balaton-mellékről Jankó János a 19. század végén és a 20. század elején hasonló hiedelmeket gyűjtött össze. Jankó azonban csak Salföldön és Kővágó-örsön gyűjtött a Káli-medencéhez tartozó községek közül, de ennek ellenére a környék babonás hiedelmeit is jelzik akkori gyűjtései. Így például a káposztát pénteken kellett kiültetni és ekkor a palántázó asszony üljön a földre, hogy a káposztafej jó nagyra nőjön. A káposztarozsda ellen (ez valószínűleg a káposztabolha lehetett) a halottas lepedőt használták. A télire savanyított káposzta elkészítésénél a hordóban tipró embernek a kádból vasra kellett lépnie, hogy a káposzta kemény maradjon. A káposztát ugyanakkor szerencse ételnek tartották, Újévkor ettek belőle, hogy az egész évben ne legyen pénzhiány.¹²³

Sok helyütt persze megmaradtak Magyarországon a házi kertektől elkülönülő veteményesek, ám ezek már saját tulajdonba kerültek. A faluhoz közeli *mellékföldeket*, *kisföldeket*, melyek korábban sem tartoztak bele a nyomásba, általában veteményesként művelték még azokat a 20. században is. Voltak közöttük olyanok, melyek nevükben sokáig őrizték a hajdani *káposztáskert* vagy *kenderföld* emlékét.¹²⁴

Győr–Pinnyéden szintén 1856-ban Arkos kerti kis földek a Duna mellett pedig *Kapuszta kert volt*, emellett *Felső Kertallya*, és *Alsókert allya* is megtalálható, mint dülönév.¹²⁵

¹²³Jankó 1902: 420–421.

¹²⁴Vö: Ikvai 1977: 154., Ipoly mente: Ikvai 1985: 221–222.

¹²⁵Vö: Győr–Pinnyéd kataszteri térképével, 1856.

KÁPOSZTÁSKERTEK SZABAD KIRÁLYI, FÖLDESÚRI JOGÚ (MEZŐ)VÁROSOKBAN ÉS URADALMAKBAN

Városi tulajdonú, akár mint szabad királyi város, akár mint földesúri városok vagy mezővárosok káposztáskertjeiről is tudunk. A városi polgárok, a kereskedők, az iparosok, a kézművesek, a céhek tagjai Magyarországon is szívesen fogyasztották számtalan formában elkészítve a káposztát. Kismarton (az Eszterházy család központja, a szabad királyi város, Eisenstadt, Sopron m., ma Burgenland) városbeli és külterületének áttekintő mezőgazdasági 1792. évi térképén, a város alatt lehet káposztáskertet látni. A kismartoni *Lanker* dűlő alsó városától délkeletre a káposztáskert a patak és a Frauerdorfer Weg és a Pressburger Weg által közbezárt területen látható.¹²⁶

A török alóli felszabadító háborúk alatt a városok falai védelmében a kertművelés jelentős lehetett, ami a káposztáskertekre is érvényes volt. A 16–17. századi várakat és környezetüket ábrázoló térképek is jelzik ezeket a kerteket.¹²⁷ Az uradalomban a paraszti és a majorsági termelésben a paraszttelkek¹²⁸ hármastagolódásának megfelelően gazdasági udvart, csűröskertet és veteményes-gyümölcsöskertet lehetett megtalálni, csak nagyobb méretekben.¹²⁹ Szalónakon 1540-ben egy leégett majorház mellett több kert is említettek, *mindenféle kisebb veteményeknek* szóló két kert mellett három káposztáskertet is.¹³⁰ Ebben az időben a dunántúli Nádasdy birtokokon is a káposzta termesztés és a káposzta étkek fogyasztása a földesúri asztalokon jelentős volt.¹³¹ Hasonlóan Zólyomlipcsén is 1660-ban.¹³² De általános volt más uradalomban is, külön káposztáskertet létesítettek az uradalmi alkalmazottak étkeztetésére, és a főúri konyha részére. Sőt a főúri városi házáinál is gondoztattak konyhakertet. Egyes uradalomban még a jobbágyoknak robot terheik részeként is kellett káposztát gondozniuk.¹³³ A regéci uradalomban is volt káposztás, 1710 és 1711-ben Fónyban is két konyhakertet tűntettek fel, ahol borsón, lencsén kívül káposztát is termesztettek.¹³⁴ A sárospataki uradalomban is 1733-ban káposztát termesztettek az uradalmi kertben.¹³⁵ Az esztergomi főkapitány garamszentbenedeki birtokkerületében 1790-ben a káposztakert őreinek bért fizettek, a lopások elkerüléséért.¹³⁶ A fejérvári örkanonokság (Custodiatum) mernyei (Somogy m.) birtokán 300 négyszögöl nagyságú káposztáskertet műveltek 1774-ben.¹³⁷

¹²⁶MNL. MOL. S-11. No. 1254.

¹²⁷Vö: Csorba 1995: 116–125. Például Görgény vára alatt (1652) káposztáskertet említettek stb. Ezek a rajzok még akkor is említésre méltóak, ha már tudjuk, hogy sokszor csak elbeszélések alapján rajzolták meg őket. (Például Houfnagel, Dilich, Birchkeinstein, Zimmermann-féle ábrázolások.)

¹²⁸Jármay – Bakács 1930: 39.

¹²⁹Makkai 1957: 12.

¹³⁰Zimányi 1968: 28.

¹³¹Vö: Komoróczy 1932.; Kumorovitz 1959: 59.

¹³²Vö: Benda 2014: 24.

¹³³Benda 2014: 110.

¹³⁴Jármay – Bakács 1930: 39.

¹³⁵Ravasz 1938: 35.

¹³⁶Gerendás 1934: 117.

¹³⁷Bojt 1935: 84.

1825-ben készült el Szemlak (Arad m.) kéziratos uradalmi térképe. Ezen láthatók a kutak, az utak részben megnevezve, szabályos, saktábla-szerű alaprajz - tömbháztelkes, utcahálózatos rajz formájában, házakkal, szántóval, erdővel, legelővel, kertekkel (virágos, káposztás). Hasonló az Eszterházy család tatai ágának nagyigmándi (Kömárom m.) káposztáskertjéről, mint uradalmi káposztásról, készített magyar nyelvű térképe is,¹³⁸ ami az 1812-ben készült felmérést mutatta, mérnöki szabályos kimért parcellákkal.¹³⁹ A ráckevei Királyi Uradalom kiskunlacházi káposztás és gyümölcsös kertjét ábrázolja 1877-ben Lukács Sándor mérnök készítette tervrajz, jelezvén, hogy az uradalmakban is a káposztás kerteknek nagy volt a jelentősége.¹⁴⁰

A kereskedelmi utak mentén elterülő városok (esetleg szabad királyi városok is) több káposztás kerttel is rendelkeztek. Így pl. a német polgárság által lakott Sopron három darabbal is, „*Kraut Acker*” névvel. A „*Kraut Acker*” - etek, a külvárosi káposztásokat, a 1856-ban két kataszteri térkép is megörökítette egy tavacska mellett ábrázolva. Nem lehet véletlen, hiszen a XVIII. század végén már 450 káposztásföldet írtak itt össze.¹⁴¹ A városokban, általában a kertészkedés az állandó kereslet miatt, magas szinten és kiterjedten folyt kertészkedés. Ezt például Bél Mátyás is külön megemlített a pozsonyi, vagy a pesti kertészek leírása során.¹⁴² Pápan az Eszterházyak Pápa-Ugod-Devecseri uradalmához tartozó városban 1767. november 11-én írta a prefektus, hogy: *a bástyán kívül a vásárlásra menő uttzában, áll egy házból, udvarból és mellette lévő veteményeskertből álló ingatlan, ahonnan valószínű a piacra vitték a megtermelt zöldséget.*¹⁴³

Devecserben (Veszprém m.), az Eszterházyak Pápa-Ugod-Devecseri uradalmi városában, az Eszterházy család, mint földesúr a város közeli kiszáradt tó medrében méretetett ki káposztás kerteket 1812-ben, amik az 1857. évi kataszteri térképen is láthatók. A „*Békató*” dülönév is a mélyfekvésű, vízes területre utal.

Devecserben azonban a káposztások kimérése korábban kezdődött meg, ami a földesúri adminisztráció lassúságát is mutatta, pedig a káposztáskertek igénylői és művelői szerették volna mielőbb azokat megkapni. A devecseri káposztáskertek kimérése, kiosztása az (jobbágyoknak, zselléreknek) adózóknak, egyben arra is jó példa, hogy ezeknek a kerteknek a kimérése milyen vontatottan ment, akár még felsőbb, földesúri beleegyezés esetében is. 1787-ben már a gróf olyan utasítást adott, hogy kezdje el az uradalmi mérnök a káposztás területek felmérését.¹⁴⁴ Azonban 1808-ban a devecseriek még azon keseregtek, hogy kevés káposztáskerttel rendelkeztek, ezért

¹³⁸MNL. MOL. S 69. No. 0057.

¹³⁹Vö: Kismartontól délre a káposztáskertek. MNL. MOL. S-11. No. 1254. A nagyigmándi káposztáskert kimérésére: 1812. MNL. MOL. S 69. No. 0057.

¹⁴⁰MNL. MOL. S. 168. No. 0061.

¹⁴¹Thirring 1940: 11.

¹⁴²Bél 1735-1743. (1984): 239–240., Pesthez Vö: Belitzky 1936: 111–156. A pesti határ egyre több és egyre nagyobb megművelt kertjébe, például megtiltották az alsónémedieknek állataik felhajtását, mert a kertekben nagy károkat tettek. Bél 1735-1743. (1984): 138.

¹⁴³MNL. Veszprém Megyei Levéltár Eszterházy család pápai ág. lev. Pápai Uradalom. Capsa 51. No.2. Prefektusi levélmásolati könyv.

¹⁴⁴MNL. MOL. Eszterházy cs. pápai ágának lvt. Dominium Pápa. Capsa 62. No. 127. Devecseri Visitatio.

kérést fogalmaztak meg a földesúr részére.¹⁴⁵ 1809. április 20-án a devecseri provisor be is ismerte, hogy a káposztáskertek kimérése késett, bár a földesúr már engedélyezte azok kimérését.¹⁴⁶ A kis kertecskéket, amelyek nagy segítséget és bizonyos jövedelmet jelenthettek volna Devecser város adózóinak, még 1813-ban sem kerültek az igénylők használatába. Ezért Devecserben az uriszek előtt bevádolták a földesurat és a Devecseri Uradalmat, hogy kész káposztáskerteket vettek el tőlük, vagy pedig azokat ugyan kifizették, de nem azok értékében. Pedig az adófizetők tisztogatták ki a kiszáradt tófeneket, és alakíttatták ki kert részére azokat, abban a reményben, hogy igényléseik alapján megkaphatják munkájuk ellenértékéért a földesúrtól. Az uraság azonban most már azt válaszolta, hogy ez a területe korábban halastó volt, ami pedig is az Ő feudális tulajdona. Az ugyan igaz – érvelt a földesúr – hogy kiapadt a vízből a tó, de ez akkor is és továbbra is az övé, ezért kebelezte be az egyesek által engedély nélkül már káposztásföldnek használt mélyfekvésű területet.¹⁴⁷ Mindezek a sérelmek és a kiszolgáltatottság mértéke olyan nagy volt, hogy több évtizeddel később, a jobbágyfelszabadítás után is, 1864. április 20-án úgy fogalmaztak Pesthy Frigyesnek, Devecserből a helynevek adatainak megküldésekor: *Tóvári Kertek, Káposztásoknak használják, hajdanában a városi népé volt tóállásból emelték ki, s az uraság elfoglalta tőlük*. Emellett használták még a *Kiskuti dűlőt* káposztásnak, de ezt a területet az árvíz gyakran előntötte – amint írták a földrajzi neveket gyűjtő Pesthynek.¹⁴⁸

A csurgói uradalomban 1824-ben is egy nagy káposztáskert volt, 12 $\frac{4}{8}$ hold és 40 négyszögöl nagyságban.¹⁴⁹

1735-ben Tállya, majd később Szántó is (Abaújszántó) létesített városi káposztásföldet, ami nem élvezte a káposztáskerti ingatlanok kedvező adózási lehetőségét, mert kikötötték, hogy erről dézsma járt.¹⁵⁰ Nagykőrös mezővárosában a szőlőskertekben mindenki saját szőlőjében termelhetett szabadon veteményeket, így káposztát is. Ezért ezeket a területeket *Káposzta földnek*, illetve *Káposzta és kendertermő földnek* hívták.¹⁵¹

A nyomásföldi szántóknak, a szőlőknek, a réteknek, a kerteknek az úgynevezett tilalomröntői nem voltak tekintettel mások emberi szorgalmának semmilyen megnyilvánulására. A regéci uradalomból a 18. században szabadulni képtelen mezőváros, Tállya, évenként rendre kiszakított a határából egy-egy darabka káposztáskertet. Ezt, az archaikusnak tekinthető nyilas osztással kaphatta meg az igénylő. Voltak olyan rosszindulatú emberek, akik a megszántott, elpalántált káposztaföldre hajtották rá állataikat, de olyanok is, akik mérettek ugyan káposztáskertet maguknak, de azon nem ter-

¹⁴⁵MNL. MOL. Eszterházy cs. pápai ágának lvt. Dominium Pápa. A devecseri provisor levelei. Capsa 62. No. 174.

¹⁴⁶MNL. MOL. Eszterházy cs. pápai ág lvt. Dominium Pápa. A devecseri provisor levelei. Capsa 62. No. 174.

¹⁴⁷MNL. MOL. Eszterházy cs. Tatai és Csákvári leltára. Csákvári, devecseri ügyek, döntvények 1778-1848. 172. cs. No. 51.

¹⁴⁸Pesthy Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye az OSZK Kézirattárában, Veszprém m. Devecser válaszai. 133/b.

¹⁴⁹A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. 1911. Budapest. II. 156.

¹⁵⁰Jármay – Bakács 1930: 39.

¹⁵¹Márkus 1943: 56.

mesztettek káposztát, hanem inkább legeltettek rajta, semmint a káposzta palántázásával, kapálásával fáradoztak volna. Ez utóbbiak ártottak legtöbbet, mert tíz-tizenkét szomszédos gazda kertjét is károsították. Ezért a városi rendtartás a káposztáskerteket is szigorú tilalom alá vette mondván: *egy ember kerte miatt tíz ember is kárt vall, azt is pedig – mármint a káposztát – mint egyéb gyümölcsseinket s kertbéli veteményeinket az úr Isten életünknek táplálására rendelte.* A kirótt büntetés megfizetését és az okozott károk megtérítését szigorúan megkövetelte Tállya mezőváros bírāja, de az indulatok elszabadulását, a károkozások nagyarányú elharapódzását azzal is igyekezett megelőzni, hogy elrendelte a káposztáskertek sövényrel való bekerítését minden év Szent György napjára.¹⁵² Kunszentmiklóson is a káposztáskert keresett ingatlan volt. 1785. április 28-án foglalta írásos szerződésbe a város Dalnoki László Ferenc eladó és Nemes Boroviczki János vásárló között megkötött vásárlást:

*Mi ide alább meg írtak adjuk tudtokra mindeneknek a kiknek illik, hogy mi el kerülhetetlen Szükségtől kényszerítettvén káposztás kertünket, melly a Bakér parton fekszik néhai Lázár Ferentz Szerűs kertje végében, huß forintokon Nemes és Nztes Boroviczki János Urnak és fíjának Lászlónak s Menyének Dálnoki László Susánnának örökösön és vízfza válthatatlanul el adtuk, benne levő három meggyfákkal, Szilvafákkal és körüllette lévő, fűzfákkal együtt, olly, kötés alatt, hogy most ugyan tizenkét Rforintokat fel vettünk, az többit pedig ezután fizeti meg melly el adás és ....hogy előttünk így ment legyen véghez, azzal adjuk ez Contractusunkat magunk Subscriptorával és két részről kereszt vonással s petsétünkkel meg erősítnek.*¹⁵³

Balmazújváros 1794. és 1797. évi kincstári átvételekor készült kimutatás jelzi a városi közösség káposztáskertjeit is, mint bevételt hozó művelési ágat, ezért a kincstár részére is fontosnak mutatkozott a káposzta a református, magyar településen.¹⁵⁴ A lakosság a 18. század közepéig maga használta az egész határt. Az Andrássyak kezére jutása után, de különösen a Mária Terézia féle úrbéri rendelet aztán megfosztotta a káposzta termelésétől a helyieket, és mezővárosi robotra kötelezte őket. Ebbe a lakosság nem nyugodott bele és százéves pert indított az Andrássy, majd a Semsey földesurak ellen, azonban nagyon kevés sikerrel. Az egykori urasági épület, amely a mezővárosban volt, erős téglából, náddal fedett állapotban állt az összeírók előtt. Az épület mögött balra egy istálló lehetett találni, amely a káposztáskert felé húzódott, aminek falai nádból készültek, sással fedettek és közel az összeomlás szélén álltak. A káposztáskert itt fenyőlec kerítéssel volt bekerítve és egy árnyékszék tartozott hozzá. Ennek az udvarnak a jobb oldali szárnyán tölgyfadeszkákkal burkolt pince volt, amely a káposzta eltartására készült. Innen északra egy káposztáskerthez tartozó 729 négyszögölnyi területet találtak az összeírók, aminek a közepén egy kút árválkodott. A káposztáskerttől északra egy erős téglából készült és sással fedett, 21 négyszögöl területű parasztház állt, amit 13 rajnai forintra becsültek meg. A továbbiakban még

¹⁵²http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/100_falu/Tallya/pages/003_a_fallal_kerített_varos.htm. (letöltés: 2013.12.17.) Vö: Takács P. Tállya. Száz magyar falu könyvesháza. Elektronikus megjelenítés: NKÖEOK Szerkesztőség. 2007.

¹⁵³Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára. III. 4754. Ez év július 30-án a vásárlás összegét ki is fizette az eladónak. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára. III. 5873.

¹⁵⁴<http://hbml.archivportal.hu/data/files/144703376.pdf>. (letöltés: 2013.12.21.)

egy káposztáskertet rögzítettek a birtokösszeírók: az említett Hortobágy folyó partján egy trágyából készült marhaállás volt szarvasmarhák és lovak részére, amely 500 szarvasmarha és 500 ló befogadására alkalmas. Innen észak felé haladva egy árokkal körülkerített káposztáskert terület el, amely közepén egy tölgyfával bélelt bodonkút állt.

A káposztáskertek utáni adózás formái és az adókedvezmények a területek jogi különbségeiből fakadtak. A földesúr káposztáskertje után a káposztakertet használók, dézsmát fizettek. Lovászpatonna jobbágyait is meglepetés érte a káposztáskert használata során, amikor az 1848-49-es forradalom és szabadságharc kormánya a jobbágyfelszabadítással együtt a dézsmát is eltörölte. Baj támadt ugyanis a káposztakertek dézsmája miatt. A patonaiak ugyanis hosszú ideig uradalmi káposztáskerteket *úgymond* birtokoltak, amiért dézsmát, később pedig árendát kellett fizetniük, egészen 1848-ig. Ekkor úgy vélték, hogy fizetési kötelezettségük megszűnt a jobbágyfelszabadítással együtt. Somogyiek János földesúr és ügyvédje azonban ezt másként látta, ezért az ügyben vizsgálat indult. Ennek során kiderült, hogy a káposztáskertek úrbéres, dézsmás jellegüket már korábban elvesztették, még az 1797-es birtokrendezéskor. Ezután szerződés alapján, mint majorsági birtoktól fizettek árendát vagy dézsmát. A megye 1849-ben a káposztáskerteket allodiális, földesúri birtoktestnek tartotta továbbra is, ezért a lovászpatonaiakat az eltörölt dézsma helyett továbbra is járadékszolgáltatásra kötelezte.¹⁵⁵

Hódmezővásárhelyen a legrégebb káposztáskertek közvetlenül a város alatt, a református temetőnél kezdődtek, és a sarkalyi szőlők irányába húzódtak. Későbbi források szerint a káposztáskertekbe tököst, dinnyét, babot is vetettek. A kerti veteményeket kiegészítette a szőlő közé ültetett zöldségféle. A parcellák közötti üres helyeket is kihasználták, ahol répát, retket, babot, káposztát, dinnyét, tököst termesztettek.¹⁵⁶

A 19. század közepén már a tömegesen végzett tagosítások a gazdálkodás ésszerűsítése érdekében a káposztáskerteket is érintették, például 1821-ben Debrecen taxás (szerződéssel) bérelt telkeit,¹⁵⁷ vagy például Budatétény tagosított káposztáskertjeinek kialakítását, amelyekre 1859-ben került sor. A tagosítás mérnöki kiméréssel, a középkori káposztáskertek megléte, továbbélése mellett újabb kertek kialakításával és ezzel a nagyszámú paraszti-zselléri, majd szegényparaszti réteg újabb parcellákkal káposztáskerthez jutást jelentett. Ezzel pedig bizonyos megélhetési forráshoz jutást is biztosított a tagosítás.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Pölöskei 2009: <http://www.lovaszpatonna.hu/files/Lovaszpatonna%20tortenete.pdf>. (letöltés: 2013.12.21.)

¹⁵⁶ http://katalogus.nlvk.hu/html/hek/hodmezovasarhely_tortenete_I/pages/011_a_mezovaros_fejlolese.htm (letöltés: 2013.12.18.)

¹⁵⁷ MNL. MOL. Térképtár S-11. No. 1352:2.

¹⁵⁸ Tétény (Pest-Pilis-Solt Kiskun m. tagosított térképe. MNL. MOL. S-156. No. 0008. Pest Pilis és Solt t. e. megyében Tétény helység határának 1859-ik új felmérése és 1860-ik évben főtörvényszéki ítéletek nyomán végbe vitt tagosított birtoktérképe. Tétény közelében középen külön krumpliföld, káposztáskert található az úrbéri zsellérek kukoricásai mellett elkülönítve.

AZ EGYKORI KÁPOSZTÁSKERTEK FÖLDRAJZI ÉS DŰLŐNEVEKBEN

A káposzta szóösszetétel számos település földrajzi nevében megtalálható, utalva arra, hogy mennyire ismert, kedvelt növény volt, és a termesztése mennyire általános lehetett, a település határában, egy megadott, akár adózásilag és jogilag is elkülönített helyén.¹⁵⁹ Kiss Lajos a földrajzi neveknél mutatta ki például a mai szlovákiai, szepességi falut (Poprádtól délkeletre Hrabušice), amely 1284-től ismert, majd 1440-ben már Káposztafalvaként, Miskolctól északra, Kassától északnyugatra feküdt. De ismert Káposztásfalva (Kurety), Káposztásmegyer, Káposztásnyék (Kápolnásnyék), Káposztásszentmiklós (Murokországban, Nyárád-mente, Erdélyben) is.¹⁶⁰ A községnevek mellett általánosan elterjedt a magyar települések határán belül a káposztáskert, káposztások dűlőnév is.¹⁶¹

Ökológiailag meghatározott helyen, a település mély fekvésű területein, a jó vízgazdálkodású és tápanyagban gazdag talajú területrészein található mindig a káposztás dűlőnevek.

De a tiszai ártéri kertekben, gyümölcsösökben is termesztették a kedvező ökológiai adottságok miatt a káposztát, például Dél-Borsodban a nagyobb folyók, így a Tisza mentén is jellemző volt a folyószabályozások előtt az ártéri gyümölcsészet. Ezek többcélú rendszerek voltak: a gyümölcs mellett faanyagot szolgáltatottak, gyakran kaszálóként hasznosították a gyümölcsfák alatti gyepeket, de arra alkalmas években veteményes is volt bennük, például a borsodi, de az alsóbb Tisza-menti ártéren is voltak ártéri káposztás kertek.

A káposztás földrajzi nevek, nem csak Magyarországon általánosak, hanem Európa más vidékein is. Így például *Krautackerstraße* (Káposztaföld utca, Kassel, Hessen tartományban, Németországban), *Krautackergasse* (Káposztaföld utcácska, Bécs, Ausztria), *Krautackerstraße* (Káposztaföld utca, Ybbs an der Donau, Ausztria), *Kohlmarkt* (Káposztatér, Bécs, Ausztria), *Kräuterweg* (Káposztaút, Gräckalfalu, Ausztria). Győrben is volt egy *Krautgasse*, amely az 1856. évi kataszteri térképen is szerepelt. Korábban *Káposztás köz*, *Halász köz* néven ismert. A Dunakapu térnek és az egykori Rózsa Ferenc utca nyugati szárnya első összekötő részét hívták így. A nevét a közeli zöldségszűcsről kapta 1831. június 28-án. A Bach-korszakban pedig a *Kraut Gasse* nevet.¹⁶² Az utca a Grüner Platzból nyílt, ahol a Duna felől hozták be a dereglyéken érkezett, vagy a közeli káposztatermesztő falvakból szekéren szállított káposztát, a piacra.

Budapesten is számos káposztás név, településrész, utca ismert. *Káposztásmegyer*; *Káposztásmegyeri út*, *Káposztásföld utca*, *Káposztás utca*. Itt, Dunakeszi felé három

¹⁵⁹http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/nemetbanya/nemetbanya_tortenete/pages/magyar/003_taj_es_ember.htm. (letöltés: 2013.12.18.)

¹⁶⁰Vö: Kiss 1988.

¹⁶¹Főső-káposztás, németül Óvri Krodákál (Oberer Krautackerl), a bakonyjákói határ közelében lévő káposztáskertek az 1850-es évek kataszteri térképén Felső káposztások néven tüntettek fel. Ásó-káposztás, helyi elnevezéssel Untri-Kráodákál (Unterer Krautackerl), a belterületen, a Bittva bal partja mentén lévő káposztáskertek, melyek az 1850-es évekbeli kataszteri térképen Káposztások néven tüntettek fel.

¹⁶²Tomaj F. 1967. 344. Az adatot Gottwald Lászlónak köszönöm barátsággal.

nagy káposztáskert is volt, a *Hegyaljai káposztás dűlő*, a *Falu alatti káposztás* és az ettől északra elterülő *Telek és források közti káposztás dűlő*, ami egyben a legnagyobb terület volt. A negyedik káposztás Káposztásmegyér határában a *Dunarájáró melletti káposztás* volt, a Duna és Újpest irányában. De az országban számtalan földrajzi név őrzi továbbá a káposzta nevet. Kecskeméten például *Káposzta köz*, Budakalászon *Káposztás köz*, Sopronban *Káposztás utca*, *Krautacker* (1856), *Káposzta Straße* (1856). Jászberényben a mai *Káposztáskert utca* helyén állt korábban a káposztás kert, a Zagyva bal partján a város szélén. Kiskunfélegyházán a mai díszes városháza mellett a főtéren, az egykori *Káposzta téren* ma már csak egy vizes csobogó szobor emlékeztet az egykori névadó tápláléknövényre.¹⁶³ Ma is még több káposzta szóösszetételű dűlőnevet találhatunk Magyarországon, így például Tolna, vagy Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megyében is.¹⁶⁴

Egy településen belül akár több is lehetett, mint fentebb Káposztásmegyér, vagy Sopron esetében is láthattuk. De például Csetény község, részben mára elfeledett földrajzi nevei szerinti káposztaföldek a következők voltak:¹⁶⁵ 1. *Káposztaföld, Káposztások, Káposztáskert. 1795-ben írják, hogy legalább már 80-90 éve járt (művelt) föld.* 2. *Alsókáposztáskertek: Először 1857-ben említik, manapság a Kenderföldek felőli része a Káposztás kerteknek.* 3. *Felső káposztáskertek: A Kis pálinkaház déli részénél, ma az Ady és Kossuth utcák között lévő rész.* 4. *Káposztáskertek: A két világháború közötti időkben 30-40 négyszögöles konyhakertek voltak a temető felé vezető út bal oldalán. Káposztáskerti folyó, a patak neve, ahonnan az öntözéshez használták a vizet.*

Az egykori káposztáskertek megszűnése után, már a helyükre emlékeztető dűlőneveknek az eltűnése is megkezdődött napjainkra. Mindez a folyamat felgyorsult a gazdálkodás átalakulásával, különösen a II. világháború utáni időszakban, a kollektivizálással, az új építkezésekkel. A név felcserélése, aktuális politikai eseményre vagy egy személy nevére történő lecserélése általában a helyi tanács VB ülésén történt meg. Utcák, utcácsok, településrészek nevei változtak, vagy tűntek így el, ahogy egy-egy település lakott határa megnövekedett. Mindez a falvakból, a mezőgazdaságból a városokba költözők nagy számával párhuzamosan történt. Az ott lakók esetleg elegánsabbnak tartottak egy másik, egy jobban csengő nevet. Az egykori káposztáskert név már nem hangzott olyan jól, mint egy partizán, vagy újkori hős neve. Így nem csoda, hogy az új településrészen lakók sokszor nem is tudták miért is nevezték korábban településük ezen részét a kevésbé nevezetes, elegáns káposztáskertnek, utcának. Nem tudják, hogy sok esetben akár a középkorig visszanyúló veretes dűlőnevet törölték el

¹⁶³ Budakeszi „Krautgartenberg” nevű dűlője 1778-ban. A völgyi részben található a Káposztáskert-hegy dűlő, az úrbéri felmérési térképen. Kiskunfélegyházának is volt egy úgynevezett *Káposzta vásártere* a 19. sz. végén, amit a vásártér mellett az egykori képeslap is mutat.

¹⁶⁴ <http://mdh.unideb.hu/helynev.php?v=K%C3%A0poszta>. (letöltés: 2013.12.17.) Például Tolna városában, Káposzta dűlő; Baranya megyében, Kaposszekcsőn Káposzta telep, Felsőmindszenten Káposztaföld, Gyümölcsényben Káposztaföld, Kishajmáson Káposztaföld, Szentkatalinon Káposztaföld, Komlón Káposztai, és Káposztakert; Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Cigándon Káposztaföldek; Somogy megyében, Attalán Káposztakert; Baranya megyében, Tekercsen Káposztásföld név őrzi egykori létét.

¹⁶⁵ <http://www.cseteny.hu/helytortenet/f%C3%B6drajzi%20nevek.txt>. (letöltés: 2013.12.21.)

tudatlanságukban, megfelelési kényszerükben a településvezetők. Így történt például Dunaújváros megyei jogú városban még 2009-ben is, amikor a 2354/1-es helyrajzi számú utat Hétvezér utcának nevezték át többségi szavazattal, az egykori Káposztáskert utcáról.¹⁶⁶ Szerencsére más települések nem követték ezt a rossz példát. 2018-ban például Kiskunfélegyházán kisebb tüntetés eredményeként őrizték meg a káposzta szökőkutat a város áttevői akaratával szemben. De Biatorbágyon is van napjainkig *Káposztáskert* utcanév. A Petőfi Túrakör a Bükk fennsíkon, az olaszkapui tanösvényen érintette az ottani egykori káposztáskerteket.¹⁶⁷ Káposztáskert volt az egykori budai Tabán völgy oldali részén, a Döbrentei utcánál, a Tabáni Kiscukrászdával szemben is, ahol ma a villamos vágányai találhatók.¹⁶⁸ Kevesen tudják, hogy az Andrássy út az egykori pesti káposztáskertek helyén épült ki.

Etyeken a káposztáskertek az 1884. évi kataszteri térkép szerint a *Boti út* és a *Káposztáskert utca* közti öntözhető területen a pataktól, valamint további folytatásaként a Magyar utca és a Boti út között, a Nádastó dűlőtől a falu felé estek. Érdekes, hogy a káposztáskertet két oldalról lakó- és gazdasági épületek övezik a község kataszteri térképe szerint. A mai utcahálózatban a *Káposzta utca* ott található, ahol az egykori káposztáskertek elhelyezkedtek, amit egymásra vetítve jól szemléltet a térkép. Tehát itt is megmaradhatott a név és ez egyben jelzi is, hogy a név az egykori káposztáskertek helyét mutatják napjainkban!

Forrás

Kivonatja az 1832/36. évi ország-gyűlésen alkotott törvény-cikkelyeknek...1837. Győr.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1976 *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig.* Szekszárd: Tolna Megyei Levéltár.

BAKÁCS István

1946 Az ugarföld megműveléseinek kérdése és a magyar kormányhatóságok. *Századok.* LXXX. 280–289.

BALASSA Iván

1985 *Az aratómunkások Magyarországon 1848–1944.* Budapest: Akadémiai Kiadó. / Agrártörténeti Tanulmányok.13./

¹⁶⁶http://www.dumaujvaros.hu/index.php?t=msg&goto=1159745&#msg_1159745. (letöltés: 2013.12.16.)

¹⁶⁷<http://www.petofiturakor.hu/2012/bukk1-olaszkapu.html>. (letöltés: 2013.12.16.)

¹⁶⁸<http://worstcase.tumblr.com/post/37827391451/grofjardanhazy-kaposztaskert-a-dobrentei>. (letöltés: 2013.12.16.)

- BARTA János (ifj.)
 1976 A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus agrotechnikai nézeteiről. *Agrártörténeti Szemle*. XVIII. 3-4. 273–299.
- BÁRTH Dániel
 2007 *Tiszaalpár*. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest: *Száz Magyar Falu Könyvesháza* Kht. Kiadó.
- BÁRTH János
 1974 Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle*. XVI. 1-2. 213–233.
 1975 Fajszt népessége a XVIII. század közepén. In: Iványi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. I. 81–132. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Tanács.
- BELITZKY János
 1936 Száz év a pesti határ életéből – 1663 tájától 1756 tájáig. In: Némethy Károly (Szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából*. IV. Budapest.
- BENDA Borbála
 2014 *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. Szombathely.
- BENCSIK János
 1987 *Fejezetek Tiszacsege történetéből*. Debrecen.
- BERZSENYI Dánie
 1833 (1968) *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- BÉL Mátyás
 1735–1743 (1984) *Notitia... Hungáriából Magyarország felé*. Budapest.
 1984 *Magyarország népének élete 1730 táján*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Wellmann Imre. Budapest: Gondolat. /Történetirók Tára/
- BOJT Lajos
 1935 *A fejevári örkanonokság (Custodiatius) birtokainak története a XVIII. század végétől 1833-ig*. Budapest.
- CSOMA Zsigmond
 1979 Alsónémedi helye az alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában. In: Balassa Iván (szerk.): *Alsónémedi története és néprajza*. 303–336. Alsónémedi.
 1983 Káposztáskertek a Káli-medencében. In: S. Lackovits Emőke (szerk.): *Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban*. 17–33. Veszprém.
 2015 *Paraszti virágkultúra Magyarországon*. Budapest: Agroinform Kiadó és Nyomda.
 2019 A magyar paraszti konyhakert-, (zöldség)kultúra és a hasúra-gazdálkodás Magyarországon. *Ethnographia* 2. 171–191.
- CSORBA Csaba
 1995 Vár és környezete a leírások és ábrázolások tükrében. In: Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végvár és környezet*. 103–137. Eger. /Studia Agriensia 15./
- DOMONKOS Ottó
 1980 *Ár- és bérlimitációk Sopron városban és Sopron megyében (XVI–XIX. sz.)*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 8. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

FÜR Lajos

1981–1983 A zöldségtermelő tanyák kialakulása. 145–157. Budapest: MMMK /Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei/.

1983 *Kertes tanyák a futóhomokon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

GERENDÁS Ernő

1934 *Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében*. Domanovszky Sándor (szerk.). Budapest. /Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. 9./

HOFFMANN Tamás

2001 *Európai parasztok: életmódjuk története*. Budapest. Osiris.

HORVÁTH József

1982 *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve Szentbékálláról és leányegyházairól*. Veszprém. /Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16./

IKVAI Nándor

1977 *Börzsöny néprajza*. Ikvai Nándor (szerk.) Szentendre. /Studia Comitatus 5./

1985 *Tápiómente néprajza*. Ikvai Nándor (szerk.) Szentendre. /Studia Comitatus 15./

ILA Bálint – KOVACSICS József

1964 *Veszprém megye helytörténeti lexikona*. Veszprém.

JANKÓ János

1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest.

JÁRMAY Edit – BAKÁCS István

1930 *A régéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest.

KÁLDY-NAGY Gyula

1985 *A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai*. Budapest.

KISBÁN Eszter

1997 Táplálkozástudomány. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben IV. Anyagi kultúra 3. Életmód*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISS Lajos

1988 *Földrajzi nevek etimológiai szótára. I. A-K*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KOMORÓCZY György

1932 *Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása*. Budapest.

KUMOROVITZ L. Bernát – M. KÁLLAY Erzsébet

1959 Kulturtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540-1550-es számadásából. *Történeti-Néprajzi Füzetek 1*. Budapest

KRUPA András

1970 Negyedi káposztatermesztők Csanádalbertin és Nagybánhegyesen. *Békési Élet*. V. 1. 61–77.

LACKOVITS Emőke

2001 *Köveskál*. Budapest: Száz Magyar Falu Könyvesháza.

LIPPAY János

1664 *Posoni kert II. Veteményes kert*. Nagyszombat.

LUKÁCSNÉ VARGA Eszter

2012 *A letűnt paraszti világ nyomában, Pilismaróton. Életmódtörténeti, néprajzi tanulmányok*. Pilismarót.

MAKKAI László

1957 *Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MAKSAY Ferenc

1959 *Urbáriumok XVI-XVII. század*. Szerk. Maksay Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MÁRKUS István

1943 *Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVI-XVIII. században*. Kecskemét.

MÓD László

2016 *Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén*. Báti Anikó (szerk.) Budapest: MTA BTK. Néprajztudományi Intézet. /Életmód és tradíció 15./

NAGY Lajos

1957 *Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században. Tanulmányok Budapest múltjából*.

NOVÁK László

1986 *A három város*. Budapest. Gondolat Kiadó.

NYAKAS Miklós

1976 *A bihari részek református egyházi javainak összeírása 1809-ből. A Bihari Múzeum Évkönyve I. 105–125.*

OROSZ István

1975 *A hajdúvárosok agrártörténetének levéltári forrásai a 18–19. században. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve II. 149–163.*

1979 *Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben*. In: *Magyarország története 6/2. 1039–1119*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1994 *A dinnyés kertekről*. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi Tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II. 407–413. /Studia Comitatus 24./*

PÁKAY Zsolt – SÁGI Károly

1971 *A szőlőművelés hatása a Balaton-környék életére és településére. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 10. Veszprém.*

PETRÓCZY Sándor

1965 *Pest megye újjátelepülése a XVIII. században*. Pest megye múltjából 1. Budapest.

PLESSING József

1796 *Magyar mezei és házi gazdaságnak Kalendárioma az esztendő 12 hónapjaira alkalmazott, melyből rövidesen, világosan és igen alkalmasan által látszik minémű munkák minden hónapban mint a házi, mint pedig a mezei gazdaságban fordulnak elő s mire kellessen azokban főképpen vigyázni. A házi és mezei gazdaságnak fő tárgyairól szóló toldalékok és a könyvnek lajstroma a falusi iskola mesterek és a házi gazdák számára, hogy gyermekeiket oktathassák egy kérdező könyvecskének formájában irattatott, a végre, hogy ezen könyvnek kiterjesztése által a mezei ifjuságnál, gazdaság tisztjeinél és azoknál, a kik saját gazdaságjokat önmön magok folytatják, a földnek óhajtott jól művelése ezen áldott Magyarországnak előmozdittasson. Németül: Ungarischer Land- und Hauswirtschafts Kalender. Pest.*

PÖLÖSKEI István

2009 *Lovászpataona*. Dr. Hermann István (szerk.): Pápa.

SÁRVÁRY Ferencz

1842 *Földesúr és jobbágy kézikönyve törvényi tekintetben.* Debrecen.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1978 *Reguly Antal palóc jegyzetei, 1857.* Sajtó alá rendezte: Selmeczi-Kovács Attila. Dolgozatok a palóckutatás körében. I.

SURI Vivien – CSOMA Zsigmond

2017 Káposztáskertek Pest-Buda környékén a XVIII-XIX. században. *Honismeret* 5. XIV. 45–50.

SZABÓ István

1969 *A középkori magyar falu.* Budapest. Akadémiai Kiadó.

SZERECZ Imre

1815 (1970) *Richard Bright utazásai a Dunántúlon, 1815.* Veszprém: Megyei Múzeumok Igazgatósága.

TAKÁCS Lajos

1964 *A dohánytermesztés Magyarországon.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

TAKÁCS Péter

2007 *Tállya.* Száz magyar falu könyvesháza. Budapest: Száz magyar falu könyvesháza Kft Kiadó.

THIRRING Gusztáv

1940 *A soproni polgárság vagyoni és birtokviszonyai II. József korában.* Klny.

TOMAJ Ferenc

1967 Győr utcái és terei. *Arrabona.* Győr. 325–366.

TÓTH ISTVÁN György

1991 Vas megye iskolái és tanítói a 18. században. *Vasi Szemle.* 1. 49–57.

TÓTH Péter

2001 *Zemplén vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái II. 1561-1563.* Miskolc: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár.

VASS Előd

1972. Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv.* 5. 57–75.

R. VÁRKONYI Ágnes

1995 A párbeszéd esélyei. (A végvárrendszer kutatásának humánökológiai megközelítéséről). In: Petercsák Tivadar – Pető Ernő (szerk.): *Végvár és környezete.* Eger.

VIGA Gyula

2009 *Bodrogközi néprajzi tanulmányok.* Miskolc. /Officina Musei 19./

ZIMÁNYI Vera

1968 *A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században.* Budapest.

WELLMANN Imre

1964-1965 Pestmegye viszálya Pest városával, piacra vitt paraszti termelvények körül az 1730-as években. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei.*

1965 Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. In: *Pest megye múltjából.* 155–203.

1967 *A parasznép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében.* /Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok. 3./

1979 *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.* Budapest. /Agrártörténeti Tanulmányok 6./

Csoma Zsigmond

DSc., egyetemi tanár, KRE BTK, Történettudományi Intézet, Koraújkor-Gazdaság-és
Művelődéstörténeti Tanszék
e-mail: h12656cso@ella.hu

Zsigmond Csoma

Cabbage gardens in the Carpathian basin from the early modern era to the 21st century

The issue of cabbage gardens has not been thoroughly investigated by either ethnographers or historians in Hungarian scholarship, despite the fact that cabbage had a major role in the alimentary habits of all social strata of Hungarian society. The production of this basic plant took place in topographically well delineated allotments that had specific legal and taxing status. For instance, cabbage was grown in vegetable gardens surrounding the house, or in so-called ‘cabbage gardens’ that were located in the outskirts of the villages, and from the 19th century on arable lands as well. All these location types were coupled with different legal status and taxing, which the cabbage growers had to keep in mind.

A keresztirányú mestergerendás födémszerkezet a Dunántúlon

Barabás Jenő (1920-1994) és
Gilyén Nándor (1931-2010) emlékének

A *mestergerenda* (ném. Unterzug, Durchzugsbaum) a sík mennyezet főgerendája, amely a mennyezetgerendákat a tér hossz tengelyében támasztja alá.¹ Lechner Jenő *Építési enciklopédiájának* tanácsa szerint: „A gerendákkal mindig a helyiség keskenyebb oldalát hidaljuk át, hogy a gerendák szabad hosszát tőlünk telhetőleg megrövidítsük... Nyolc méter szabad hosszú meghaladó gerendák középen mestergerendával támasztandók alá.”² Mestergerendát a népi építészetben is alkalmaztak: „A Kárpát-medencében általánosan elterjedt az épület hossz tengelyén végigfutó vastag, négyzetesre bárdolt gerenda, a mestergerenda alkalmazása. Statikai szempontból ez a födém szerkezet legfontosabb része... Csaknem minden esetben díszesen faragják, s rendszerint bevésik az építő, az építető nevét és az építés évszámát is.”³

A Magyar Néprajzi Lexikon *mestergerenda* címszavából bővebb tájékoztatást kapunk erről az épületszerkezeti elemről: „Az épületek helyiségeinek hosszanti vagy kereszt tengelyében beépített nagyméretű gerenda, amely a mennyezet súlyát tartja. Az egész nyelvtérületünkön elterjedt, ismert... Alapvetően két típusa alakult ki. A Dunántúl jelentős részén az épületek helyiségeinek kereszt tengelyében voltak beépítve, másutt a helyiségek hossz tengelyében állottak.”⁴ Cseri Miklós az épületszerkezetek tárgyalása során foglalkozott a keresztirányú mestergerendával: „A Dunántúl délnyugati és középső részén a mestergerendát nem a ház hosszában, hanem keresztirányban fektették a falra. A kereszt-mestergerendák alkalmazását valószínűleg az mozdította elő, hogy a nagy belső légterű, hosszanti irányban kiterjedt füstösháznak födémét statikailag csak ez a megoldás erősítette számottevően. Emlékei Vas, Somogy, Zala, Veszprém megyékben megtalálhatók, de más vidékeken is fel-felbukkant, mint például Zobor-vidéken vagy Erdély egyes településein.”⁵

Viktor Herbert Pöttler az Osztrák Szabadtéri Múzeum (Stübing bei Graz) épületátlományára alapozott szótárában a mestergerenda (*Trambaum*) a gerenda- vagy a pallófödém középső része. Tartja a födém két szembenlévő szobafalon nyugvó pallóit, és rendszerint gerendarózsával (*Tramrose*), az építető monogramjával és az építés évszámával díszített.⁶ Pöttler meghatározása olyan gerenda- vagy bárdolt pallófödémes házakra vonatkozik, ahol nem minden esetben alkalmaztak födémgerendákat, a vas-

¹ Zádor 1994: 88.

² Lechner 1913: 31–32.

³ Dám 1980: 33.

⁴ Filep 1980: 580.

⁵ Cseri 1997: 121.

⁶ Pöttler V. 1978: 216.

tag födémeket középen egyetlen mestergerenda tartja. Figyelemre, csodálatunkra méltó szépségű példákat közölt e födémszerkezetre Franz Lipp könyve Felső-Ausztriából.⁷ Korábban az Osztrák Mérnök- és Építészegylet kiadásában, Michael Haberlandt és Anton Dachler gondozásában megjelent *Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn und in seinen Grenzgebieten* című munkában Alsó-Ausztriából, Karintiából, Salzburgból, Bajorországból, Bádénból, Észak-Svájcból említettek olyan erős, 14–15 cm vastag pallófödémeket, ahol középen egyetlen gerendatartó elég volt. A fesztávolságtól függően 30 cm magasságú gerendákat, a különösen nagy helyiségek esetében 50 cm vagy még ennél is nagyobb magasságú mestergerendákat építettek be.⁸

Barabás Jenő és Gilyén Nándor népi építészeti vezérfonala szerint: „Nagyjából a Veszprém-Kaposvár vonaltól nyugatra (de talán Erdélyben is) a hagyományos megoldást nem a hosszirányú mestergerenda, hanem a *kereszt-mestergerenda* jelentette. Ezek az udvar felé 80–100 cm-re gyámszerűen kinyúlva tartották a koszorúfát, felelet adva egy szélesebb eresznek. Kereszt-mestergerenda alkalmazása esetén a födémgerendák a ház hossz tengelyének irányában feküdtek, a mennyezet deszkái ezeket természetesen keresztelték. Így valójában a kereszt-mestergerenda hajdani létezésére akkor is következtetni tudunk, ha ilyen már nem található. Egykori alkalmazási területén hagyományyszerűen enélkül is megmaradhattak a hossz tengely irányába lefektetett födémgerendák, amelyeknek elhelyezkedése további technikai, alaprajzi kérdésekkel függ össze – a kapcsolatokat a kutatás kellően még nem tisztázta – s rögzítésük éppen ezért lényeges.”⁹

Alapvető probléma a mestergerenda meghatározásánál, hogy elhelyezkedését mihez vonatkoztatjuk. Zádor Anna és Lechner Jenő a belső térre, a helyiségre, az etnográfus szerzők valamennyien a ház hossz tengelyére vonatkoztatják. Tanulmányomban elhelyezkedését az épület hossz tengelyéhez viszonyítom.

Sajnálatos, hogy a keresztirányú mestergerendára csak igen későn figyelt fel népi építészeti kutatásunk, így nem került be a *Magyar Néprajzi Atlasz* kérdőívébe, nem szerepel a megjelent műben. Káli-medencei népi építészeti kutatásom során (1981–1987) már külön vizsgáltam a keresztirányú mestergerendákat, itteni előfordulásukat vártam, mivel ez a terület a Veszprém–Kaposvár vonaltól nyugatra fekszik.

A KÁLI-MEDENCEI ELŐFORDULÁSOK

A Káli-medencében a fafödémek egyik csoportja helyi keményfából, leggyakrabban tölgyfából készült. Tölgyfa gerendákat és födémdeszkákat találunk a régi füstöskonyhás házakban. A gerendák a szobában rendszerint vastagabbak, a deszkák vastagabbak és szélesebbek, finomabban megmunkáltak, mint a füstöskonyhában. A födémgerendákat mestergerenda támasztja alá. Barabás Jenő és Gilyén Nándor népi építészeti vezérfonala hívta fel figyelmemet a ház hossz tengelyére merőleges *kereszt-*

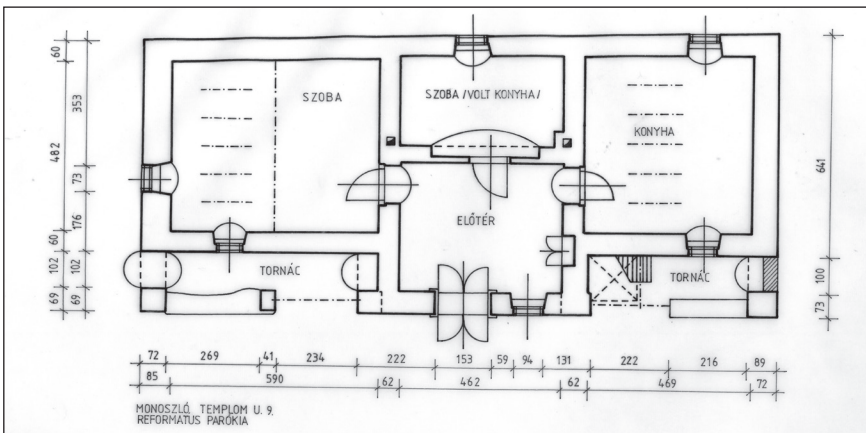
⁷ Lipp 1966: 218–221, 230–231, 244–245, 250–251, 258–261.

⁸ Haberlandt–Dachler 1906: 116–117.

⁹ Barabás–Gilyén 1979: 45–46.

1. kép. Keresztirányú mestergerenda a monoszlói református parókia első szobájában. (1765). Templom u. 9. (Fotó: Lukács László, 1982.)

2. kép. Monoszló, Templom u. 9. A református parókia alaprajza. (Simányi Frigyes felmérése, 1984.)

irányú mestergerendára. A Káli-medencében öt településen, kilenc háznál találok keresztirányú mestergerendával. A vidék legrégebbi datált lakóháza a monoszlói református parókia (Templom u. 9.). (1-2. kép) Első szobájában a keményfa deszkafödém 5 db, a ház hossz tengelyével párhuzamosan futó gerenda tartja. A gerendákat a ház hossz tengelyére merőleges keresztirányú mestergerenda gyámolítja. Rajta a felirat

3. kép. Keresztirányú mestergerenda az első szobában. Szentbékállá, Zrínyi u. 5. (Fotó: Lukács László, 1983.)

Oroszi Sámuel prédikátor nevét és az átépítés évszámát örökíti meg: O:S MDCCLXV. A gerendák és a mestergerenda anyaga keményfa. Fenyőfából készült a hátsó szoba deszkafödeme, amely mestergerenda nélküli, de az 5 db födémgerenda itt is a ház hossz tengelyével párhuzamosan helyezkedik el. A monoszlói parókia a mestergerenda évszámánál korábban: 1745 előtt épült, mivel azt 1745-ben Komáromi Péter kőműves a templommal együtt helyreállította. Oroszi Sámuel prédikátorsága idejéből egy újabb átépítést jelölhet az 1765-ös évszám.¹⁰

Egyed Kálmánné Kékkút *Kütyü*¹¹ házsorában (Fő u. 55.) található népi műemlék lakóházában a keményfa deszkafödém gerendái a szobában és a konyhában a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak. A gerendákat a szobában és a konyhában keresztirányú mestergerenda támasztja alá. Szépen faragott keményfa keresztirányú mestergerenda található Lengyel Mária, Szentbékállá, Zrínyi u. 5. sz. alatti egykor füstökonyhas házában szobájában. (3. kép) A tulajdonos szerint a ház oromfalának vakolatán korábban az 1816-os évszám volt olvasható. Mindszentkállán Csombó Béláné (Petőfi u. 6.) konyhájának födeme kereszt-mestergerendás. A keresztirányú mestergerenda 3 födémgerendát tart. A konyha 1922-ig füstökonyha volt. A kamrában a 4 födémgerenda iránya is párhuzamos a ház hossz tengelyével. Mindszentkállán még Horváth Istvánné házában (Kossuth u. 33.) első szobájában található keresztirányú-

¹⁰ Koppány 1993: 147.; Lackovits 2012: 262.

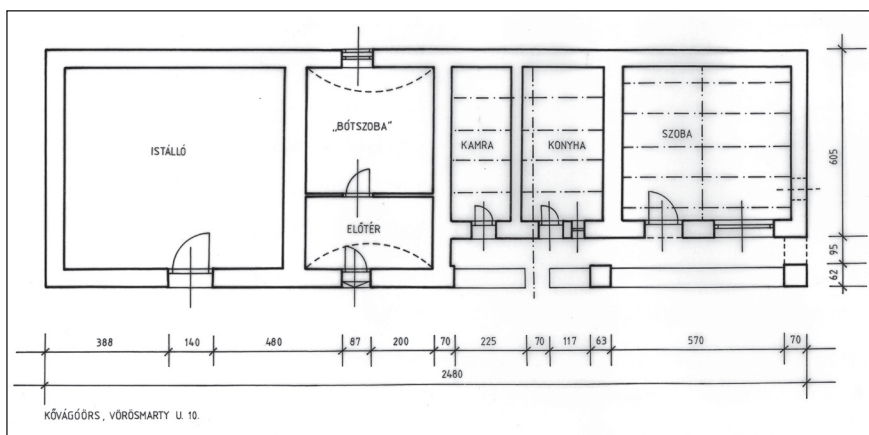
¹¹ A *Kütyü* faluszéli zsellérsor, a helység mellékutcája. Utcanévként Balatonhenye, Tapolcafő és Adásztevel községekben is előfordul: Hoffmann 1975: 24.

4. kép. Keresztirányú mestergerenda az első szobában. Kővágóörs, Vörösmarty u. 10. (Fotó: Lukács László, 1984.)

5. kép. Keresztirányú mestergerenda a konyhában. Kővágóörs, Vörösmarty u. 10. (Fotó: Lukács László, 1984.)

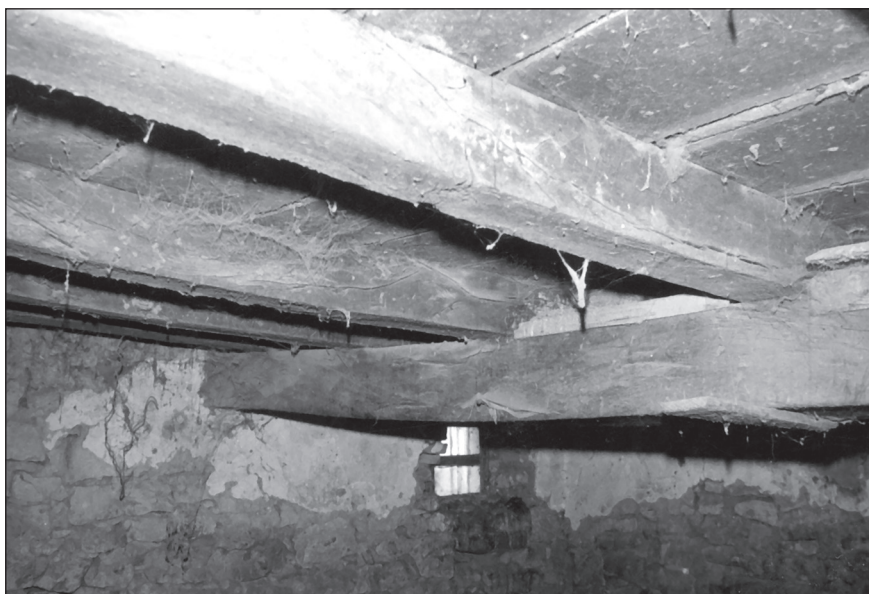

6. kép. Kővágóörs, Vörösmarty u. 10. Alaprajz. (Wirth Péter felmérése, 1984.)

7. kép. Keresztirányú mestergerenda a szobában. Kővágóörs, Petőfi u. 26. (Fotó: Lukács László, 1984.)

mestergerenda. Bárány Gábor (Kővágóörs, Zrínyi u. 7.) házának hátsó szobájában a tölgyfa gerendák a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak. Korábban a szobában keresztirányú mestergerenda is volt, de egy átépítés során, 1948-ban levették. A családi Bibliába tett feljegyzés szerint a ház 1771-ben épült. Vasáros István (Kővágóörs, Vörösmarty u. 10.) házában az első szoba és a konyha födeme is keresztirányú mestergerendás. Az első szobában 5 tölgyfa gerenda fut a ház hossz tengelyével párhuzamo-

8. kép. A keresztirányú mestergerenda a Mohos-ház hátsó, ma istállónak használt szobájában. Köveskál, Kert u. (Fotó: Lukács László, 1985.)

san. (5-7. kép) A födémdeszkák ugyancsak tölgyfából készültek. A födémet 26x20,6 cm vastag tölgyfa keresztirányú mestergerenda gyámoltja. Az egykori füstökonyha 4 tölgyfa födémgerendája párhuzamos a ház hossz tengelyével. A konyha keresztirányú mestergerendája kiér a tornácra, a vége a tornácpillérek fölötti talpszelemtartja. Fodor Józseféknél (Kövágóörs, Petőfi u. 26.) az első szoba keresztirányú mestergerendás. A négy, szekercével faragott bükkfa gerendát bárdolt bükkfa keresztirányú mestergerenda támasztja alá. A födémdeszkák is szekercével faragott, 1 m hosszú darabok, a gerendák tetején érnek össze.

Mohos Károly köveskáli, Kert utcai házában hátsó fele a családi hagyomány és a régi oromfal napjainkra már elpusztult évszáma szerint 1706-ban épült. (8. kép) Szoba, füstökonyha, istálló, pajta beosztású volt. A szobát 1938 óta istállónak használják, de keményfából készült keresztirányú mestergerendás födéme ma is eredeti állapotában látható. A keresztirányú mestergerenda 5 födémgerendát tart.

Gilyén Nándor felhívta a figyelmet, hogy a keresztirányú mestergerenda egykori meglétére akkor is következtetni tudunk, ha maga a keresztirányú mestergerenda már nem található meg. Egykori elterjedési területén keresztirányú mestergerenda nélkül is előfordulhatnak a ház hossz tengelyével párhuzamosan futó födémgerendák. Így futnak a keményfa gerendák a Salföld, Kossuth u. 38. sz. alatti ma is kémeny nélküli, füstökonyhas ház szobájában és konyhájában. (9. kép) A ház ma lakatlan, özv. Horváth Gyuláné örököseié. Köveskálon Németh Lajos házában (Henyeyi u. 1.) az első szoba 5 födémgerendájának futása párhuzamos az épület hossz tengelyével. A Csekő-házban (Henyeyi u. 11.), a Györffy Gyula-féle házban (Iskola u. 1.),

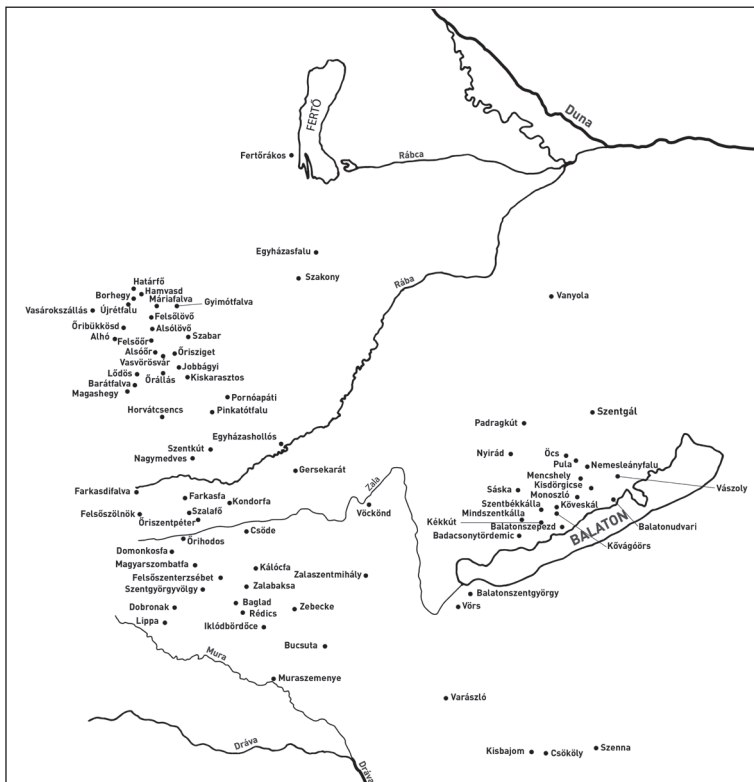

9. kép. A gerendák hosszirányú elhelyezkedése a szobában. Salföld, Kossuth u. 38. (Fotó: Lukács László, 1982.)

a Györffy Lajos-féle romos házban (Tobán u. 2.), valamint a Kövesdi-házban (Fő u. 24.) a hátsó szoba keményfa födémgerendái ugyanígy helyezkednek el. Balatonhenyén a Papp Béláné-féle ház (Kossuth u. 95., ma panzió) első szobájában a födémgerendák futása párhuzamos a ház hossz tengelyével. Monoszlón Károlyi Gyula (Hegyi u. 1.) és Mindszenthállán a Hoffmann Gyula-féle házban (Rákóczi tér 18.) az első szoba födémgerendáit találtam a ház hossz tengelyével párhuzamos fekvésben. Kővágóörsön Egyed Lajosné házában (Ady u. 7.) az első szobában 4, a hátsó szobában 3 fenyőfa gerenda az épület hossz tengelyével párhuzamosan fut. Özv. Antal Istvánné házában a konyha és a hátsó szoba keményfa födémgerendáit találjuk ilyen helyzetben. Orovcz Kálmánné házában (Jókai u. 64.) a hátsó szobában az 5 fenyőgerenda párhuzamos a ház hossz tengelyével. A gerendákon 1 m hosszú darabokban helyezkednek el a széles fenyő födémdeszkák. Kurányi Imrééknél (Jókai u. 99.) és Rohály Gábor házában (Rákóczi u. 10.) a hátsó szoba keményfa födémgerendái is párhuzamosak a ház hossz tengelyével. Kékkúton Heiter Erzsébet házában (Fő u. 54.) valamennyi helyiség: szoba, konyha, kamra, istálló födémgerendái ilyen helyzetűek. Für Karolin (Fő u. 31.) házában az első szoba, Egyed Károlynál (Fő u. 52.) a hátsó szoba födémgerendáinak elhelyezkedése párhuzamos az épület hossz tengelyével. Az egykori füstökonyhákban a gerendák ilyen irányú futása gyakran előfordult. Balogh Imre (Balatonhenye, Kossuth u. 105.), Lengyel Mária (Szentbékállá, Zrínyi u. 5.), özv. Antal Istvánné (Kővágóörs, Petőfi u. 38.), özv. Szilágyi Jánosné (Kővágóörs, Vörösmarty u. 4.) egykori füstökonyhájában ma is a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak a gerendák. Köveskálón özv. Hajba Lajosné (Fő u. 5.) házában az építéskor, 1885-ben hátul meg-

maradt a szoba–füstökonyha–istálló beosztású régi ház. A konyhában a gerendák a ház hossz tengelyével párhuzamosan helyezkednek el. Az említett épületek a terület legrégebb lakóházai közé tartoznak, valamennyi a 18. században és a 19. század első felében épült. Keresztirányú mestergerendát a 19. század második felében vagy ennél később épült lakóházban nem találtam.

DUNÁNTÚLI KITEKINTÉS

10. kép. A keresztirányú mestergerenda elterjedése a Dunántúlon. A térképen szereplő községek mai hivatalos neve:

Alhó: Markt Allhau, Alsólövő: Unterschützen, Alsóór: Unterwart, Barátfalva: Ollersdorf, Borhegy: Weinberg i. Burgenland, Dobronak: Dobrovnik, Domonkosfa: Domanjševci, Farkasdífalva: Neumarkt a.d. Raab, Felsőlovő: Oberschützen, Felsőór: Oberwart, Gyimótfalva: Jormansdorf, Hamvasd: Aschau, Határfő: Schmiedrait, Horvátsencs: Kroatisch Tschantschendorf, Jobbágyi: Jabing, Kiskarasztos: Kleinbachselten, Lippa: Lipa, Lődös: Litzelsdorf, Magashegy: Neudauberg, Máriafalva: Mariasdorf, Nagymedves: Großmürbisch, Őribükkös: Buchschachen, Őrisziget: Siget i.d. Wart, Szabar: Zuberbach, Őrallás: Oberdorf, Őrihodos: Hodoš, Pinkatótfalu: Winten, Szentkút: Heiligenbrunn, Újrétfalu: Wiesfleck, Vasárokszállás: Grafenschachen (Unterwaldbauern)

A Káli-medencében előforduló födémek közül a keresztirányú mestergerendás födém érdemel meg dunántúli kitekintést. A Köveskálón, Monoszlón, Szentbékállán, Mindszentkállán és Kővágóörsön felderített keresztirányú mestergerendás födémről korábban azt tudtuk, hogy felbukkanása nagyjából a Veszprém–Kaposvár vonaltól nyugatra várható.¹² Eredetét Gilyén Nándor azzal magyarázza, hogy az elnyújtott alaprajzú füstösházak födémét a mestergerenda csak úgy erősítette számottevően, ha a hosszfalakra keresztben fektették fel.¹³ Olaf Bockhorn egy 1757-ből Felsőöorból (Vas m., ma Oberwart, Burgenland) fennmaradt német nyelvű építési feljegyzés elemzése során hangsúlyozta, hogy a mestergerenda (*Durchzugsbaum*) a nagyobb helyiségekben, szobákban az egyik oldalfaltól a másikig húzódik, és a gerendákat tartja.¹⁴ E felsőöri ház esetében a keresztirányú mestergerenda korai előfordulásáról értesülünk. Dunántúli területi elterjedésének vizsgálata előtt néhány olyan épületszerkezeti kérdéssel kell foglalkoznunk, amelyek a keresztirányú mestergerendás födém eredetének, funkciójának jobb megismeréséhez hozzásegíthetnek bennünket.

Délnyugat-Dunántúlon a 18. századi, elnyújtott téglalap alaprajzú füstösházaknál gerendafödémeket vagy bárdolt pallófödémeket készítettek. Gerendafödémnél nem minden esetben alkalmaztak födémgerendákat, hanem középen egy vagy két keresztirányú mestergerendát. E szerkezeti megoldásra pallófödém esetében számtalan példa van a recens anyagban. Franz Simon: *Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete* című könyvében Alsó-Ausztriából és Stájerországból számos olyan egykori füstösház (*Rauchstube*) rajzát közölte, amelyeknek vastag pallófödémét (*Bohlendecke*) csupán egy keresztirányú mestergerenda (*Durchzugsbaum*) tartja.¹⁵ Alsó-Ausztria bécsújhelyi járásában, Ulrichsdorfban a 6. sz. kőfalú ház szobájának 7,5-8 cm vastag pallófödémét egy keresztirányú mestergerenda tartja, amelyen az 1828-as évszám olvasható. Ugyanitt a 3. sz. boronafalú ház hátsó szobájának deszkafödémét négy gerenda és az 1735-ös évszámmal ellátott keresztirányú mestergerenda tartja. Első szobája szintén keresztirányú mestergerendás.¹⁶ Kelet-Stájerországban Kroisbach község 28. sz. boronafalú házában a 17-18 cm vastag pallófödémét az 1821-es évszámmal ellátott keresztirányú mestergerenda gyámolítja. A hartbergi járás St. Lorenzen am Wechsel községében a 8. sz., 1750-ben épült boronafalú ház egykori füstösszobájának födéme ugyanilyen. Ugyancsak a hartbergi járásban az Obersafen 1. és az Unterlungitz 16. sz. téglafalú házak szobáinak pallófödéme alatt 1804-es, illetve 1835-ös évszámot viselő keresztirányú mestergerenda húzódik. Valamennyi itt említett pallófödém gerendák nélkül, csupán egy keresztirányú mestergerendával épült. Délkelet-Stájerország stainz-i járásában a 18. században és a 19. század első felében épült boronafalú házak leggyakrabban gerendafödémesek vagy pallófödémesek. Legegyszerűbb formájában a vastag gerendafödémeket vagy pallófödémeket egy keresztirányú mestergerenda (*Quertram, Restram*) tartja. A keresztirányú mestergerenda boronafa-

¹² Barabás–Gilyén 1979: 45.

¹³ Barabás–Gilyén 1987: 83.

¹⁴ Bockhorn 1989: 32.

¹⁵ Simon 1981: 208–211, 213, 215, 228–231, 235, 237.

¹⁶ Simon 1981: 208–211.

lon túlnyúló vége faragással díszített, gyakran évszámos, közvetlenül vagy a ráhelyezett konzolfa segítségével a tető koszorúgerendáját (*Fußpfette*) tartja.¹⁷ Franz Simon és Burkhard Pöttler említett adatainak felsorakoztatása egyúttal a keresztirányú mestergerendás födémszerkezet területi elterjedésének nyugati irányban való kiterjesztését is jelenti. Kiterjeszthetjük ezt az elterjedési területet dél és kelet felé is. 1989 nyarán, a IX. Nemzetközi Ethnographia Pannonica Szimpózium alkalmával Horvátországban, a Károlyvároshoz közeli Šišljavić községben (Zágráb m.) a 312. sz. emeletes boronaházban jártunk, amelynek emeleti lakoszobájában a vékony födémgerendákat két keresztirányú mestergerenda tartotta, az egyiken az 1872-es évszámot olvashattuk. A ház alaprajzát Libuše Kašpar katalógusa közölte.¹⁸ Grúziában a kaukázusi szvánok kőfalú házainak téglalap alakú lakóterében a hosszirányú födémgerendákat középen, egymás mellett két keresztirányú mestergerenda gyámolítja. Egyik oldalról a keresztirányú mestergerendák hordják a lakóter közepén elhelyezkedő nyílt tűzhely fölötti deszka szikrafogó tartógerendáit is.¹⁹

Még a későbbi deszkafödémeknél is több helyen azt látjuk, hogy a keresztirányú mestergerendás szerkezetnél csupán 2-3 födémgerendát használnak. Gönczi Ferenc írja Göcsejből: „A falakra először a *mestergerendát* húzzák és pedig a homlokzati falal párhuzamosan... A tölgyfadeszkatákat megelőzőleg boronákat használtak a mennyezetnél.”²⁰ Gerendafödém a Göcseji Falumúzeumban a felsőszenzerzsébeti füstösház konyháján láthatunk. Tudjuk, hogy ez a helyiség volt a 18. századi füstösház magja, nagy lakókonyhája. Erős gerendafödeme az ollólábakat is tartja. A szoba és a nagykamra felett az ollólábak a keresztirányú mestergerenda felett állnak.²¹ Tehát a keresztirányú mestergerenda nem csupán a födémgerendákat tartja, hanem a felette húzódo ollótartó gerenda révén szerepe a tető terhének hordozásában is jelentős. Szalafő Pityerszerén a Papszerről áttelepített füstösház szintén gerendafödém, keresztirányú mestergerendákkal.²² A felsőszölnöki szlovén füstösház helyiségei is gerendafödémek, keresztirányú mestergerendákkal, amelyek az udvar felé kinyúlnak a tornác fölé.²³ Ezek a tornác fölé konzolosan túlnyúló keresztirányú mestergerendák gyámolítják a tető koszorúgerendáját. Az utcai homlokzaton konzolosan túlnyúló két koszorúgerenda és köztük az ugyancsak kinyúló hosszirányú födémgerendák tartják a lekontyolt nyeregtetős házak előreugró ormát. Ilyen szerkezettel épült a Vasvörösvár (Rotenturm a. d. Pinka) 84. sz. boronafalú ház, amelynek oromtartó gerendájába az 1794-es évszámot vésték.²⁴ A szerkezeti megfigyelések közé tartozik, hogy a Bakony, Balatonfelvidék pilléres, harántboltíves tornácú házainál gyakran alkalmazták a keresztirányú mestergerendát.²⁵ Konzolosan túlnyúló végeinek a tornác feletti koszorúgerenda tar-

¹⁷ Pöttler B. 1986: 119–132, 9–10. ábra

¹⁸ Kašpar 1989: 20.

¹⁹ Dzsandieri–Lezsava 1970: 75.

²⁰ Gönczi 1914: 406.

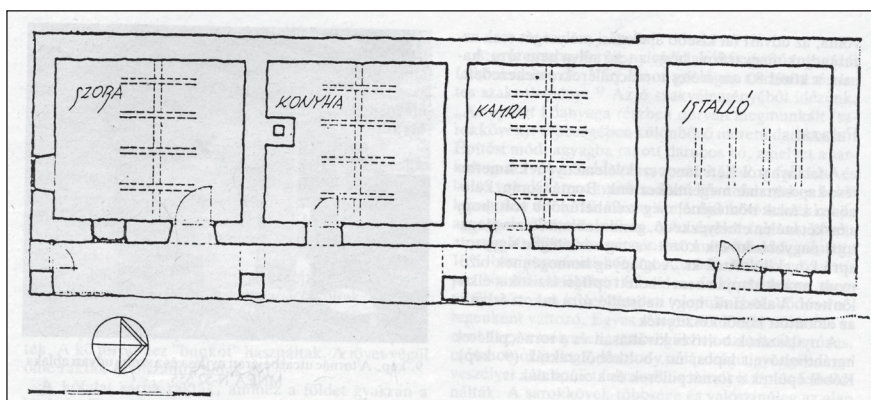
²¹ Szentmihályi 1974a: 110–111.

²² Bárdosi 1982: 7.

²³ Bárdosi 1977–78: 232.

²⁴ Simon 1974: 113.

²⁵ Csukás 1984: 31.

11. kép. A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba áttelepített nyirádi lakóház bontáskori alaprajza. Szalai András felmérése alapján (Csukás 1992: 88.).

tásában ugyanolyan szerep jutott, mint a pilléreknek. A keresztirányú mestergerenda az osztatlan füstökonyhában indokolt szerkezeti elem, ezzel szemben a szabad kéményes konyha boltozatát egyik oldalon a hosszirányú mestergerenda hordja, amely a konyhát két részre osztja.

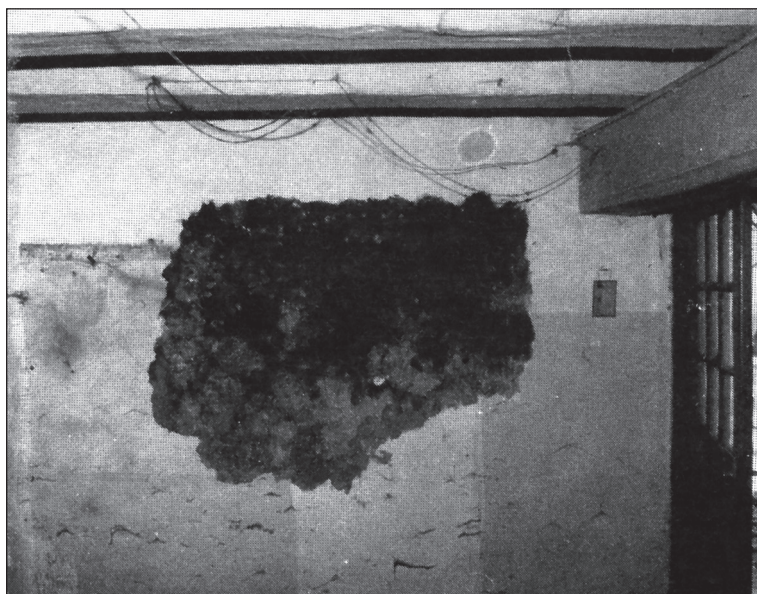
A Bakonyban és a Balaton-felvidéken a keresztirányú mestergerendás szerkezetet Csukás Györgyi az egykori füstökonyhás házakhoz kapcsolódó építési hagyományoknak tartja.²⁶ A Káli-medence szomszédságában Balatonszepezdről, Mencshelyről, Badacsonytördemicről és Kisdörgicséről ismerjük előfordulását. Balatonszepezden a 38. sz. füstökonyhás ház első szobájának födeme keresztirányú mestergerendás. Keresztirányú mestergerendájának felirata: *Ao Dni 1761 die 27 May*. Mencshelyen a 6. sz. ház első szobája keresztirányú mestergerendával épült 1766-ban.²⁷ Kisdörgicsén a 29. sz. ház szobája és konyhája keresztirányú mestergerendás. Badacsonytördemicen a 66. sz. ház szobája keresztirányú mestergerendás szerkezetű.²⁸ A Bakonyból Sáskáról, Nyírádról, Puláról, Öcsről és Szentgálról ismerünk keresztirányú mestergerendás házakat. Sáskán a helytörténeti gyűjteményt egy olyan épületben helyezték el, amelyben az első szoba és a konyha keresztirányú mestergerendás. Nyírádról került a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba a Dózsa u. 64. sz. lakóház, amelynek szobája, füstökonyhája és kamrája is keresztirányú mestergerendás. A konyha mestergerendáján ez a felirat olvasható: *NAGY GYÖRGY MIHÁLY, ÉS MÁRTON FIAIVAL ÉPÍTETTE MELBEN AZ UR JÉSZUS DICSÉRTESÉK, AMEN 1754 DIE 21 SBRIS*.²⁹ (11-12. kép) Nyírad régi lakóházainál a keresztirányú mestergerendás födém szerkezet egészen általános volt. Csukás Györgyi a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Bakony–Balaton-felvidék tájegységfelelős muzeológusa több romos épületnél is megfigyelte a Rác

²⁶ Csukás 1987: 649–650.

²⁷ Vajkai 1957: 101–104.

²⁸ Vajkai 1973: 92, 95, 84.

²⁹ Csukás 1984: 35, 49.

12. kép. A konyha keresztirányú mestergerendás földeme a nyirádi lakóházban. Dózsa u. 64. (Csukás 1992: 88.)

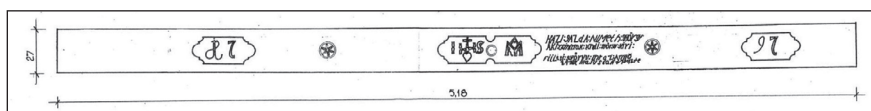
utcában és a Dózsa György utcában.³⁰ Helyszíni kutatásainak eredményeként 2018. december 4-én kelt levelében még a következő keresztirányú mestergerendás épületeket sorolta fel: »Nyirád, Alkotmány u. 11. (korábban Cigány u.) romos ház a szobában kereszt-mestergerendával. Padragkút, Kossuth u. 327. A szobai kereszt-mestergerenda felirata: „1825 Simon Mihál”. Balatonudvari, Kerkápoly u. 3. Felújított füstökonyhás lakóház, a konyhai mestergerenda kinyúlik a tornác fölé, de 1989-ben (felújítás előtt) a tető már nem illeszkedett hozzá. A konyhai mestergerenda korábban a szobában volt, a felújítás során tették át a konyhába. Vászoly, Felszabadulás u. 15. Egykor füstökonyhás ház kereszt-mestergerendás földémmel. Nemesleányfalu, Akácfa u. 31. Romos, füstökonyhás háznál a konyhai földém már leszakadt, a szobában a ház hosszirányban futó földémgerendák, bárdolt tölgyfa pallókból készült földém.« Pulán a Kis u. 43. sz. alatti népi műemlékház földeme keresztirányú mestergerendás.³¹ Veszprémben a Bakonyi Ház egy öcsi lakóház másolataként épült 1935-ben, első szobája keresztirányú mestergerendás.³² Szentgálról Vajkai Aurél könyvéből értesülünk róla: a Kertalja u. 581. sz. ház első szobájában, a ház hosszmetzetének tanúsága szerint, az öt földémgerendát keresztirányú mestergerenda tartja.³³ Nevezetes az almádi csárda mestergerendája, amelyről 1834-ben ezt írta Oláh János: „A’ két Vmegyék határainak

³⁰ Csukás 1992: 87–88.

³¹ Csukás 1987: 648–649.

³² Vajkai 1970: 37, 39.

³³ Vajkai 1959: 195. 102/3. ábra

13. kép. Egyházasköze, Sopron m. Arany János u. 16. sz. ház első szobájában a keresztirányú mestergerenda homloklapja, 1797. (Simányi Frigyes felmérése, 1968.)

őszveütközésén úgy vagy on épülve, hogy az épületnek fele Veszprém, a' másik fele pedig Zala Vmegyében fekszik, jelevén a' határt a' vendégfogadóban lévő mester gerenda."³⁴ Az almádi csárda mestergerendája Eötvös Károly, Malonyay Dezső munkái és a különböző útikönyvek révén vált híressé.³⁵ A csárda épülete ma is áll a 71-es út és a felsőörsi út találkozásánál, lakóháznak használják. Jelenlegi tulajdonosának szülei az 1920-as években vásárolták meg, ők építették át, vetették le az ivószobának használt első szobából a mestergerendát, amely még az 1930-as években is az udvaron hevert. Az almádi csárda mestergerendája már nem keresztirányú volt. Almádi az említett Veszprém – Kaposvár vonaltól keletre fekszik, ahol már hosszirányban elhelyezkedő mestergerendákat találunk.

Filep Antal: *A kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata* című, 1969-ben benyújtott bölcsészdoktori értekezésében olvashatjuk: „A Kisalföldön a födémek java része mestergerendás... A mestergerendák a helyiségek hossz tengelyéhez igazodtak, a szoba középvonalában helyezkedtek el.”³⁶ Visszatért a kérdésre *Győr-Moson-Sopron megye népművészetében*, ahol már a keresztirányú mestergerendákat is említi, de pontosan nem lokalizálja: „Megyénkben – Sopron környékét kivéve –, mindenütt az épület hossz tengelyébe fektették a mestergerendákat. Sopron térségében ritkán előfordult, hogy a mestergerendát keresztben építették be, aminek párhuzamai vannak a Dunántúl belső területein is.”³⁷ Nem akadt keresztirányú mestergerendára Rábapatonán (Győr m.) Gombosi Beatrix sem, aki 1997-2000 között a faluban 22 mestergerendát dokumentált, és mintaszerű tanulmányában közölte.³⁸ Sopron megye délnyugati részén, Szakonyban a Fő u. 23. sz. ház első szobája keresztirányú mestergerendás szerkezettel épült. Mestergerendáján ez a felirat található: *Boros István csináltotta* 1833.³⁹ (13. kép) Egyházasköze faluban (Sopron m.) az Arany János u. 16. sz. ház első szobájának födéme keresztirányú mestergerendás. Mestergerendájának felirata szerint 1797-ben épült. Simányi Frigyes 1968-ban készült műemléki dokumentációjában olvashatjuk róla: »A ház tulajdonosa egykor, a mestergerenda felirata szerint a „házi gazda, Nimeth (Németh) György” lehetett. Elég nehezen olvasható és értelmezhető felirat tartalmazza valószínűleg az egykori építőmester, vagy mesterek nevét is: Undi v. Andi? (pontosan nem olvasható) György és Füleisi György.« Fertőrákoson (Sopron m.) a Fő u. 152. sz. a. Zollner ház kétlakásos hosszúház (*Langhaus*). Ma műemlék, német tájház. Első szo-

³⁴ Oláh 1834: 64.

³⁵ Eötvös 1982: 108-111.; Malonyay 1911: 9.; Zákonyi 1962: 29.

³⁶ Filep 2006:47.

³⁷ Filep 2002: 156.

³⁸ Gombosi 2010: 47–65.

³⁹ Padányi Gulyás 1937: VIII.

14. kép. Fertőrákos, Sopron m. Fő u. 152. sz. ház első szobájában a keresztirányú mestergerenda, 1729.

bájának keresztirányú mestergerendáján található évszám tanúsága szerint 1729-ben épült.⁴⁰ Műemléki dokumentációját Winkler Gábor készítette. (14. kép)

Vasban Pornóapátiból, Egyházashollósról, Gersekarátról és az Őrség több településéről ismerjük a keresztirányú mestergerenda előfordulását. Bíró Friderika a keresztirányú mestergerendás födém szerkezetet az Őrségben általánosan elterjedtnek tartja: „A kellő szintre emelt boronafalakra keresztbe fektették a *mestergerendát*, amely a legfelső gerenda vájátába illeszkedett, ezt zárta le hasonló illeszkedéssel egy újabb boronásor. Ezt az úgynevezett *átkötőgerendákkal* rögzítették le hosszanti irányban, amelyeket viszont úgynevezett *boronakoszorú* tetézt. Az átkötőgerendák és a koszorúboronák arányosan kiálló végei a tetőszerkezet alapját képezték, alattuk húzódott az *ürög* és az *ereszalja*.”⁴¹ *Vas megye népművészetében* visszatért ezekre az épületszerkezeti kérdésekre: „A mestergerendát a Dunántúl jelentős részén, így Vas megyében is a ház hossz tengelyére merőlegesen helyezték el. Ezek a kereszt-mestergerendák az ollószáras lakóházaknál töltöttek be fontos szerepet, a hosszfalakon nyugodva a födém terhét tartották. Fölötte helyezkedtek el a födémgerendák és az azokon elterülő födémdeszkák... A mestergerendák szinte a ház legértékesebb részét alkották. A régi házak lebontása után is megtartották ezeket, és rendszerint az új épület vagy pajta felépítéskor ismét felhasználták.”⁴² A Vasi Múzeumfaluban látható pornóapáti

⁴⁰ Simányi 2013: 51.

⁴¹ Bíró 1975: 52–53.

⁴² Bíró 1996: 44.

hienc boronaház gerenda- és pallófödém helyiségei keresztirányú mestergerendákkal épültek, amelyek az udvar felé túlnyúlnak, és a tornác felett a koszorúgerendát gyámolítják. A szobai mestergerendára az 1792-es évszámot vésték.⁴³ Egyházas Hollóson a Rákóczi tér 15. sz. sövényfalú ház első szobája keresztirányú mestergerendás. Eredetileg parókiának épült, később kocsmá lett, 1900-ban egy parasztcsalád lakóháznak vásárolta meg. Gersekaráton a Dózsa u. 119. sz. tömésfalú ház egykori füstökonyhája keresztirányú mestergerendás. A szoba födémgerendái is párhuzamosan futnak a ház hossz tengelyével.⁴⁴ Szalafőn a Pityerszer 1. sz. ház szobájában, a 3. sz. ház szobájában és konyhájában is keresztirányú mestergerendát láthatunk.⁴⁵ A Pityerszer 132. sz. boronafalú kerített ház szobája, nagy füstökonyhája, kamrája és istállója is keresztirányú mestergerendás.⁴⁶ Óriszentpéteren a Galambszer 100. sz. ház szobája és hatalmas füstökonyhája keresztirányú mestergerendával épült.⁴⁷ A hosszú konyhában csupán két födémgerenda volt, amelyek mestergerenda nélkül a padlás megterhelése esetén lehajlottak volna. Farkasfán a 87. sz. boronafalú hajlított házban keresztirányú mestergerendás a szoba, a füstökonyha és két istálló.⁴⁸ Ugyancsak Farkasfán a Fő u. 57. sz. alatt a pajtvá alakított egykori füstökonyhában Szentmihályi Imre mutatta ki a keresztirányú mestergerenda helyét.⁴⁹ Órihodoson (Hodoš) keresztirányú mestergerendás a 74. sz. ház szobája.⁵⁰ Magyarszombatfán a Fazekasház (Fő u. 52.) szobája, konyhája, kamrája is ilyen.⁵¹ Felsőszölnökön a János-hegy 134. sz. boronafalú hajlított ház szobája, konyhája és nagykamrája keresztirányú mestergerendás.⁵² Csödén (Zala m.) keresztirányú mestergerendával épült az a boronafalú kerített ház, amely ma Zalaegerszegen, a Göcseji Falumúzeumban látható.⁵³

A mai Dél-Burgenland területén a 19. század közepéig a keresztirányú mestergerendás szerkezet egyeduralgó. (10; 15-17. kép) Így épültek a régi boronafalú, talpas-vázás sövényfalú és az újabb téglavagy tömésfalú házak is. Nem csupán parasztházak, hanem kocsmá, molnárház és boronafalú gazdasági épületek (pince, kástu – *Kitting*) is épültek keresztirányú mestergerendás födémrel, tehát általánosan használt ács szerkezet volt. Előfordulása leggyakoribb a felsőőri-, ritkább a németújvári és a gyanafalvi járásokban. Franz Simon két könyvében olyan mennyiségben tárta elénk dél-burgenlandi előfordulását, hogy annak részletes ismertetésétől el kell tekintenünk, itteni előfordulási helyeit csupán térképünkön tüntethetjük fel. Dél-Burgenlandban szinte valamennyi keresztirányú mestergerenda évszámmal ellátott. Mai ismereteink szerint a legkorábbi évszámú keresztirányú-mestergerenda Mária falván (Mariasdorf)

⁴³ Bárdosi 1975a: 12, 20, 22. kép.; 1985: 250, 260, 263.; Tóth 1975: 278. ábra.

⁴⁴ Simon 1981: 188–189, 196–197.

⁴⁵ Bárdosi 1982: 5. és 11-12. kép.

⁴⁶ Tóth 1975: 76. ábra.

⁴⁷ Tóth–Cseh 1960: 155. kép; Tóth 1965: 147. ábra; Tóth 1966: 255. kép és 194.

⁴⁸ Tóth 1975: 74. ábra.

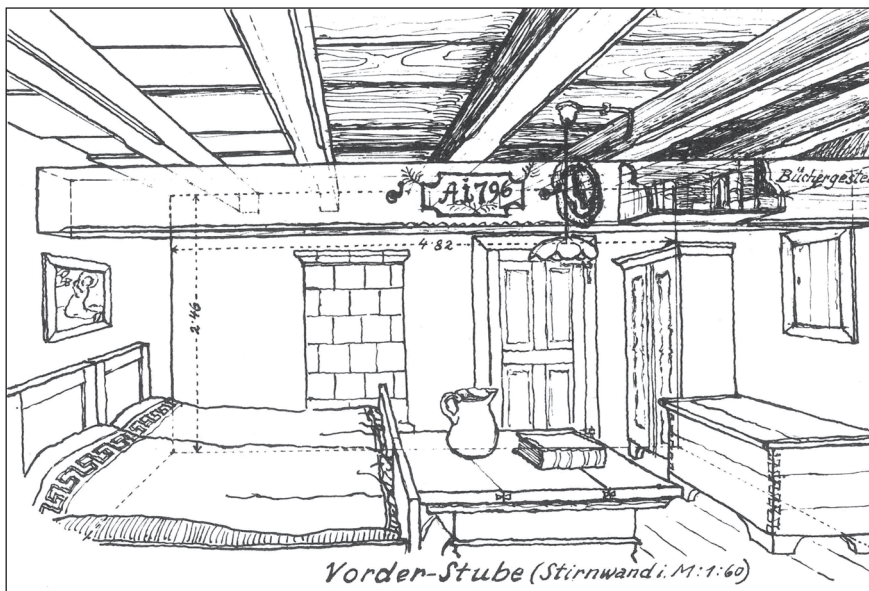
⁴⁹ Szentmihályi 1976: 259, 262, 264. valamint a 14. kép.

⁵⁰ Tóth 1975: 69. ábra.

⁵¹ Bárdosi 1975b: 5-6.

⁵² Tóth 1975: 49. ábra.

⁵³ Tóth 1975: 120.; Szentmihályi 1968: 11–12.; 1974c: 12.

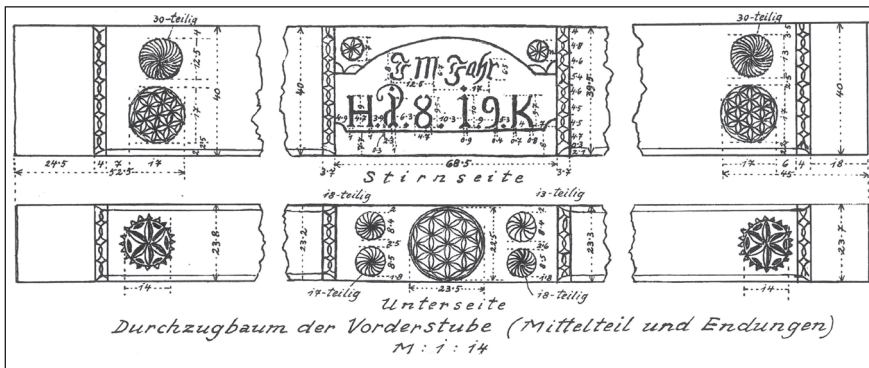

15. kép. Keresztirányú mestergerendás első szoba. Gyimótfalva, Vas m. 8. sz., 1796. (Simon 1974: 51.).

16. kép. Keresztirányú mestergerenda kástuban, 1832. Felsőlövő, Vas m. 57. sz. (Simon 1974: 93.).

17. kép. Keresztirányú mestergerenda homlokfalának és aljának rajza, 1819. Őribükkösd, Vas m. (Simon 1981: 39.).

1752-ből maradt fenn az 55. számú kőfalú házban, amely kocsmának épült. A legkésőbbi 1864-ből Őriszigeten (Siget in der Wart) a 22. sz. házban maradt ránk, ahol a szoba, a konyha és a pince födeme is keresztirányú mestergerendás.⁵⁴

Az Alsóór (Vas m., ma Unterwart, Burgenland) 2. sz. boronaházat, ahol a szoba keresztirányú mestergerendája az 1775-ös évszámot viselte, konyhája és kamrája is kereszt mestergerendás volt, nemcsak Franz Simon dokumentálta lebontása előtt, 1962-ben, hanem Tóth János is. Alaprajzát, metszetét és fényképét is közölte.⁵⁵ Gráfik Imre az 1794-ben épült horvátcsencsi (Vas m., ma Kroatisch Tschantschendorf, Burgenland) füstökonyhás boronaházat dokumentálta, amit 1994-ben lebontottak, a németszentgróti (Gerersdorf bei Güssing) szabadtéri néprajzi gyűjteménybe telepítettek át. Közleményében fontos említendőnek tartotta: „... az épület mindhárom helyiségében a födémgerendákat – a térségben ismert és elterjedt módon – egy-egy keresztmestergerenda tartotta.”⁵⁶ A szobai mestergerendára az 1794-es évszámot és forgórózsát véstek.

A dunántúli és főként a dél-burgenlandi évszámos példányok nagy száma olyan statisztikai jellegű elemzésre is lehetőséget nyújt, mint Günter Wiegelmann professzoré, amely a Németország anyagi kultúrájában 1500 óta több periódusban lezajlott újításokra irányult, vagy Csilléry Klára vizsgálata a magyarországi évszámos bútorokkal kapcsolatban.⁵⁷

Göcsejben is általánosan alkalmazták a keresztirányú mestergerendás födémét.⁵⁸ Bucsután az Ady u. 39. sz. boronafalú, füstökonyhás ház szobája és konyhája ilyen. A szobában csupán két hosszirányú födémgerenda van.⁵⁹ Iklódbördőcén a Béke u.

⁵⁴ Simon 1974; 1981.; Tóth 1975: 37.

⁵⁵ Simon 1974: 148–149.; Tóth 1975: 36.

⁵⁶ Gráfik 1995: 67, 74–75.

⁵⁷ Wiegelmann 1976: 177–200.; Csilléry 1979/80: 55–75.; 1985: 183–201.

⁵⁸ Bíró 1988: 71–72.; 2003. 26–27.

⁵⁹ Tóth 1965: 67. ábra.

25-27. sz. boronafalú ház két szobája és konyhája keresztirányú mestergerendás.⁶⁰ A Béke u. 8. sz. hajlított ház szobája, füstökonyhája és nagykamrája, valamint a Béke u. 5. sz. ház szobája is keresztirányú mestergerendával épült.⁶¹ Zalabaksán a Deák u. 6. sz. hosszú csonkakontyos, boronafalú, füstökonyhás ház szobája, konyhája és kamrája is keresztirányú mestergerendás födémű, a szobában 3, a konyhában és a kamrában 2 hosszirányú födémgerendával. Mestergerendái a tornác felé túlnyúlnak.⁶² Zebeckén a 9. sz. boronafalás, szoba-konyha-kamrás ház udvari eresztét a konzolosan meghosszabbított keresztirányú mestergerendák és a borona válaszfalak legfelső, kinyúló gerendái hordják. Deszkából készült, előreugró oromfalát az utcai homlokzat elé túlnyúló koszorúgerendák és a hosszirányú födémgerendák tartják.⁶³ A Kálócfá, Petőfi u. 11. sz. boronafalú, előkamrás, széles csonkakontyú ház a Göcseji Falumúzeumba került. Konyhája és nagykamrája keresztirányú mestergerendás.⁶⁴ Ugyanitt látható a felsőszenzterzsébeti füstősház, amelynek szobája, konyhája és nagykamrája keresztirányú mestergerendával épült.⁶⁵ A szlovéniai Muramelléken a Domonkosfa (Domanjševci) 76. sz. boronafalú hajlított házban a szoba, a füstökonyha, a műhely és a kamra keresztirányú mestergerendás.⁶⁶ Dobronakon (Dobrovnik) a 125. sz. boronafalú lakóház szobája is ilyen.⁶⁷ Lippán (Lipa) egy 1934-ben épült boronafalú ház szobája keresztirányú mestergerendás. Fölötte csak két hosszirányú födémgerenda fut.⁶⁸ A keresztirányú mestergerendás födémszerkesztés Hetésben is általános elterjedt.⁶⁹

Szentendrén a Szabadtéri Néprajzi Múzeum Nyugat-Dunántúl tájegysége a vasi Őrség és a zalai Göcsej, Hetés népi építészeti örökségét mutatja be. Épületei közül számos keresztirányú mestergerendás, ahogy erről a múzeumban, annak kiállításvezetőiből, és a tájegységfelelős muzeológus, Bíró Friderika publikációiból is meggyőződhetünk.⁷⁰ Ilyen a Szalafő-Felsőszerző (Vas m.) áttelepített egykori füstősház szobája.⁷¹ Bagladról (Zala m.) a 19. század derekán épült egykori füstökonyhás ház szobája.⁷² Kereszt-mestergerendás a szentgyörgyvölgyi (Zala m.) hajlított alaprajzú, ház füstökonyhája. A róla készült fotón kívül a ház hosszmetzeti rajzán is látható ez.⁷³ A rédicsei (Zala m.), 1869-ban épült boronafalú füstökonyhás lakóház utcai homlokzati rajzán látható, hogy a födémgerendák a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak.⁷⁴

⁶⁰ Tóth 1965: 49. ábra.

⁶¹ Tóth 1965: 80–81. ábra.

⁶² Tóth 1965: 101. ábra

⁶³ Tóth 1965: 60. és 270. ábra.

⁶⁴ Tóth 1965: 43; Szentmihályi 1968: 7.; 1974b: 8.

⁶⁵ Barabás 1969: 339.; Szentmihályi 1974a: 112.

⁶⁶ Tóth 1965: 78. ábra.; 1966: 261. kép.

⁶⁷ Tóth 1965: 72. ábra.; 1966: 263. kép.

⁶⁸ Tóth 1965: 69. ábra.

⁶⁹ Bellosits 1897: 94, 99.; Bödei 1939: 324.

⁷⁰ Bíró 1980: 53–77.

⁷¹ Bíró 1997: 79.

⁷² Bíró 1997: 95; 2003: 44. 72. ábra.

⁷³ Bíró 1997: 100.; 2003: 62. 113. ábra.

⁷⁴ Bíró 1980: 66. 21. ábra

18. kép. Keresztirányú mestergerenda a vörsi tájház konyhájában (Somogy m.) (Fotó: Béres Ferencné, 1983.)

Ezt a kiállításvezető három fényképe is megörökítette.⁷⁵ A legújabb kiállításvezető fényképén maga a keresztirányú mestergerenda is feltűnik.⁷⁶ A rédcisi prés-házpince szobájának keresztirányú mestergerendája feltűnik az épület hosszmetsetén.⁷⁷ Végül a vöcköndi (Zala m.) talpas-vázás sövényfalú füstökonyhás ház zárja a szentendrei közgyűjteményben a keresztirányú mestergerendás épületek sorát.⁷⁸

Kondorfán (Vas m.) a boronafalú soros ház szobájának keresztirányú mestergerendáján vésett felirat hirdeti az építetők, az építőmester nevét és az építés évszámát: „A JÓ ISTEN SEGITETT KOVÁCS GYÖRGY ÉS MIHÁLY ÉPITETTÉK GYÖRKE JÁNOS MAISZTER ÁLTAL ANNO 1826dik Esz Máj 24en.”⁷⁹

Dél-Dunántúlon Belső-Somogyban, a Marcali-háton, a Kis-Balaton környékén, Zalában Nagykanizsa vidékén is előfordulnak talpas vázszerkezetű, keresztirányú mestergerendás házak. Kisbajomban (Somogy m.) a Kossuth u. 144. sz. ház szobája, konyhája és kamrája ilyen. Csökölyben (Somogy m.) a Dózsa u. 64. sz. ház konyhája keresztirányú mestergerendás.⁸⁰ Mindkét épületet áttelepítették Szennára a Szabadtéri Néprajzi Gyűjteménybe.⁸¹ Csökölyben a Dózsa u. 13. sz. talpas-vázás szerkezetű ház konyhája is keresztirányú mestergerendás födémű.⁸² Külső-Somogyból, a mernyei uradalom épületeiről írta Cszakás Györgyi: „A 18. században és a 19. század elején épült házaknál még általános volt a mestergerendás födém.

⁷⁵ Bíró 1997: 104–105.

⁷⁶ Kiállításvezető 2011: 114–115.

⁷⁷ Bíró 1997: 115.

⁷⁸ Bíró 1997: 108–109.

⁷⁹ Bíró 1996: 44.; Tóth 1975: 29–30.

⁸⁰ Knézy 1973: 47–48. ábra

⁸¹ Knézy 1978: 4.; 1985: 118, 123.

⁸² Knézy 1973: 52. ábra.

A mestergerenda irányára, a keresztmestergerenda meglétére vonatkozó egyértelmű adatot nem találtunk.”⁸³

Mendele Ferenc hívta fel a figyelmet arra, hogy a Kis-Balaton, Balatonszentgyörgy környékén a göcseji kapcsolatokra utaló keresztirányú mestergerendás födémekek további vizsgálatokat igényelnek.⁸⁴ (18. kép) A vörsi tájház (Dózsa György u. 17, Somogy m.) szép fényképe már Jankó János Balaton-melléki monográfiájában megjelent.⁸⁵ Jól látható rajta a födémgerendáknak a ház hossz tengelyével párhuzamos futása, ami keresztirányú mestergerendát feltételez. Ebben megerősít minket a vörsi tájház kiállításvezetője: „A vörsi *talpas ház* lepadlásolása, tetőszerkezetének elkészítése úgy történt, hogy a *koszorúfákra*, a ház tengelyére merőlegesen helyiségenként egy-egy *mestergerenda* került... Vörsön a nyitott *pitar* széléig húzódnak ki a *mestergerendák* és egy-egy szárfá támasztja alá őket. A helyiségek választófalait záró *koszorúfák* is a *pitar* széléig húzódnak ki, és ezeket is egy-egy *talpgerendába* csapolt *szárfá* támasztja alá. A nyitott *pitar* szélén a *mestergerendák* és *koszorúfák* a ház hosszanti oldalával párhuzamosan fektetett *koszorúgerendát* hordanak. A *mestergerendákra* meg az osztófalak *koszorúfáira* helyezték a ház tengelyének irányában fekvő *födémgerendákat*. Ezekre kerültek a *födémdeszkák*, amelyek a ház tengelyére merőlegesen fekszenek és a pitart is fedik.”⁸⁶ Zalaszentmihályon a már lebontott Rákóczi u. 4. sz. ház keresztirányú mestergerendás födém szerkezettel épült. A mestergerendák konzolosan kinyúló végei tartották a tornác fölötti *koszorúgerendát*.⁸⁷ Zentai Tünde vizsgálata nyomán tudjuk, hogy a somogyi talpasházak között több volt a hosszirányú mestergerendás. Somogyban Zselic a kétféle mestergerendájú födém érintkezési zónájába esik, ezért találkozunk itt gyakran olyan keverékformákkal, amelyeknél a szoba hossz-, a konyha keresztirányú mestergerendás. Zselicben Szennáról, a Marcali-háttól nyugatra Varászlóról (Somogy m.), Zalából Muraszemenyéről ismerjük még a keresztirányú mestergerendás födém előfordulását.⁸⁸ Zentai Tünde feltételezése szerint: „A somogyi és zalai levéltári forrásokban és a népi szóhasználatban tapasztalható két-, három stb. *derékra épült* megfogalmazás, amely a helyiségek számát jelzi, talán a kereszt-mestergerendás állapotra utal.”⁸⁹ *Új Magyar Tájszótárunk* szerint a *derék*, mint épület része használatos Csesztregen (Zala m.), Pápa vidékén, Sümegen, Göcsejben és Hetésben. A *derikra* Pápa vidékén a háznak két keresztfal közötti része: *Négy derikra ípittek: 2 szobát, konyhát, kamrát*.⁹⁰ Ahogy az emberi testben a derék tartja a törzset, a ház födéme, tetőszerkezete számára olyan fontos tartó a mestergerenda.

Simányi Frigyes Baranya megye tájházainak bemutatása során emlékezett meg a mestergerendáról, a keresztirányú mestergerenda alkalmazásának okát is keresve: „Régebben a födémgerendákat... igen nagy keresztmetszetű tölgyfa mestergerendá-

⁸³ Csukás 1991: 178.

⁸⁴ Mendele 1974: 381.

⁸⁵ Jankó 1902: 192, 194.

⁸⁶ Sági 1983: 3-4. és a hátsó borító fényképe.

⁸⁷ Mendele–Waigand 1966: 272–273.

⁸⁸ Zentai 1989a: 143, 60, 138. sz. jegyzet.

⁸⁹ Zentai 1991: 91.

⁹⁰ B. Lőrinczy 1979: I. 966.

val fogták alá, amit az indokolt, hogy egykor a padláson is tároltak, komoly terhelést jelentő, különböző mezőgazdasági terményeket. Ennek a gerendatípusnak legrégebbi, a megyében talán egyetlen, durván bárdolt példánya a babarci tájházban látható. Az általános gyakorlat szerint a mestergerenda az épületek hossz tengelyének megfelelően helyezkedett el... Baranya megyei sajátosság, hogy itt gyakran előfordult a keresztirányú, a hosszanti falakra terhelt mestergerenda és ennek megfelelő hosszirányú födémgerendázat. Ennek oka abban keresendő, hogy itt a válaszfalak gyakran karóközös sövényfonású, sártapasztású, teherbírásra alkalmatlan, viszonylag vékony falak voltak. Utóbbi gerendarendszer ott is előfordul, ahol már nem használtak mestergerendát. A megye tájházaiban azonban mindenütt hosszirányú mestergerendával találkozunk.⁹¹ Keresztirányú mestergerenda nélküli hosszirányú födémgerendázat Vas megyében is előfordul. Náriai, Petőfi u. 108. sz. háznál a szoba és a benyíló gerendái párhuzamosak a ház hossz tengelyével. Perenyében a Béke u. 77. sz. házban az első szoba, a konyha, a kisháló és a kamra gerendái is ilyen helyzetűek. Gyöngyösfaluban, a Petőfi u. 15. sz. alatt a szoba, a konyha és a kamra gerendái hosszirányban futnak. Jákon az 59. sz. ház szobáinak és istállójának födémgerendái szintén párhuzamosak az épület hossz tengelyével.⁹²

A Dunántúlon a Veszprém-Kaposvár vonaltól keletre egyetlen nyom utal a keresztirányú mestergerendás födémszerkezet korábbi előfordulására. A budapesti magyar királyi állami felső építő ipariskola tanulói szünidei felvételeik során 1917-ben a mezőföldi Cecén (Fejér m.) rajzoltak le egy dorkókályhás szobát, pallófödémének gerendái a ház hossz tengelyével párhuzamosan futnak. (19. kép) A födémgerendák ilyen elhelyezkedése a keresztirányú mestergerenda korábbi előfordulását jelzi.⁹³ Emlékével a Felvidéken is találkozunk. Morvay Judit 1956 nyarán megtett zborovideki gyűjtőútján Zsérén (Nyitra m.) hallott róla: „A kész falakra először a mestergerendát tették fel a ház hosszában. Mellesleg megjegyzem, hogy a falu állítólagosan legrégebbi házának mestergerendája keresztben feküdt, de sajnos ezt közelebbről nem volt módomban megtekinteni.”⁹⁴ Előfordulása intenzív Árva megye boronafalú házáinál, amelyről Václav Mencl könyvéből tájékozódhatunk (*Lidová architektura v Československu*).⁹⁵ Közülük a Krusetnica (Krušetnica) 47. sz., 1889-ben épült ház mindhárom helyisége (szoba, konyha, kamra) kereszt-mestergerendás.⁹⁶ Ugyanitt a 73. sz. hosszú ház öt helyisége is ilyen.⁹⁷ Podbjel (Podbiel), a faépítészetéről híres község 74. és 96-98. sz. hosszú házáinak minden helyiségében így épült a födém.⁹⁸ Zuberecben az 1878-ban épült 72. sz., a 60. sz., az 1869-ben épült 149. sz. és az 1891-ből fennmaradt 150. sz. házak helyiségei keresztirányú mestergerendás födéműek.⁹⁹ Hrustinban (Hruštín) az

⁹¹ Simányi 2016: 25; vö. Andrásfalvy 1987.

⁹² Simon 1981: 127, 167, 171, 184.

⁹³ Foerk 1927: VII.

⁹⁴ Morvay 1957: 125.

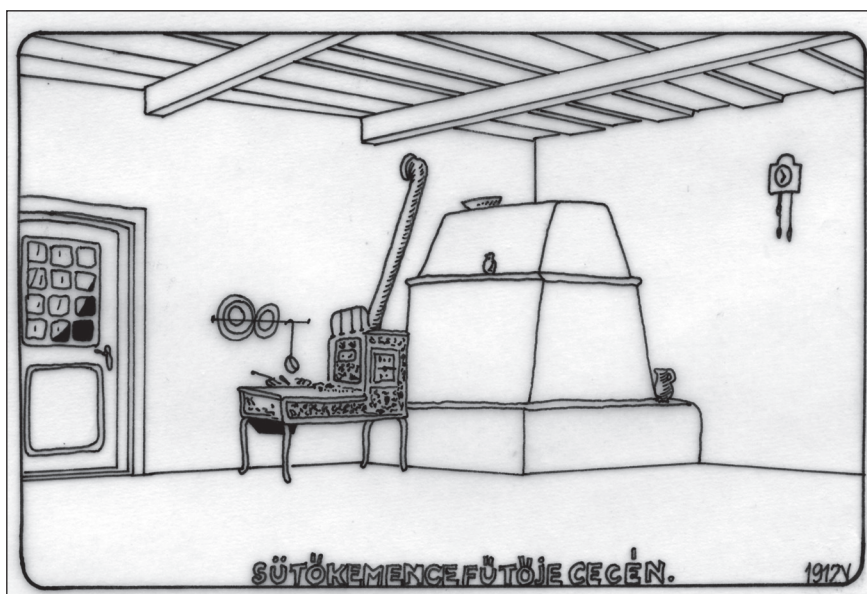
⁹⁵ Mencl 1980: 412–436.

⁹⁶ Mencl 1980: 414. 1037. ábra.

⁹⁷ Mencl 1980: 417. 1040. ábra.

⁹⁸ Mencl 1980: 417. 1045–1046. ábra.

⁹⁹ Mencl 1980: 417. 1047–1048. ábra, 423. 1068–1069. ábra.

19. kép. A gerendák hosszirányú elhelyezkedése a szobában, 1917. Cece, Fejér m. (Foerk 1927: 8.)

1885-ben épült 151. sz., az 1882-ből való 104. sz. és az 1900-ból ránk maradt 128. sz. házak kereszt-mestergerendásak.¹⁰⁰ Zubereczen az Árva megyei szabadtéri néprajzi múzeum (Múzeum oravskej dediny) Felső-Árvai utcájában másolatban felépítették a Zuberec 19., későbbi számozás szerint 25. sz. boronafalú Bebej-házat, amit Juraj Langer a Zuberec monográfia építészeti fejezetében a falu egyik legrégebb házaként említett.¹⁰¹ (20. kép) A zubereci közgyűjtemény honlapján látható a Bebej-ház első szobájának fényképe, ahol a gerenda- vagy bárdolt pallófödém (födémgerendák nélkül) középen keresztirányú mestergerenda tartja. Erdélyben a háromsztatú resinári (Szeben m.) lakóház mindkét szobájának földeme keresztirányú mestergerendával épült.¹⁰² Ám e néhány szórvány adatból nem következtethetünk a keresztirányú mestergerenda általános elterjedtségére a Kárpát-medencében.

A falazat anyaga és a kereszt-mestergerendás födém szerkezet között semmilyen összefüggést nem látok, mivel ezt a szerkezetet a Káli-medencében kőfalú, Göcsejben és az Őrségben boronafalú, a mai Dél-Burgenlandban boronafalú és téglafalú házaknál egyaránt alkalmazták. Mivel a keresztirányú mestergerenda csak a lakóház egy-egy helyiségének épületszerkezeti eleme, ezért a lakóház egészének alaprajza és a szerkezet között sem mutatható ki kapcsolat. A 18. századi füstősházak elnyújtott téglalap alakú lakóhelyiségének alaprajza és a keresztirányú mestergerendás födém szerkezet

¹⁰⁰Mencl 1980: 420. 1059. ábra, 421. 1063–64. ábra.

¹⁰¹Langer 2011: 280–281.

¹⁰²Pacala 1909: 105.

20. kép. A Bebej-ház kereszt-mestergerendás szobája, Zuberec 19. később 25. sz. Az Árva megyei szabadtéri néprajzi múzeum (Muzej oravské dediny) honlapjáról: <https://muzeum.zuberec.sk/>

között viszont kimutatható a kapcsolat, amelyre Barabás Jenő és Gilyén Nándor könyve is utal.¹⁰³ Czukás Györgyi két megállapításával kapcsolatban, amelyek a Bakonyra és a Balaton-felvidékre vonatkoznak, megemlítem, hogy a Káli-medencében megismert 9 kereszt-mestergerendás ház közül kettő, a monoszloi református parókia és Mindszentkállán a Petőfi u. 6. sz. ház, épült harántboltíves tornáccal. A 9 kereszt-mestergerendás ház közül 7 füstöskonyhás, 2 szabad kéményes házként épült. Utóbbi eredményt a kereszt-mestergerendás födémszerkezetű házak kora önmagában magyarázza: valamennyi kereszt-mestergerendás ház a 18. században és a 19. század első felében épült. Ebben az időszakban területünkön a füstöskonyhás és a szabad kéményes füstelvezetésű házak között körülbelül ugyanez lehetett az arány.

Czukás Györgyi 2018. december 4-én kelt levelében is kitért a keresztirányú mestergerendás födémszerkezet problémáira: »A kereszt-mestergerendás födémek problémája engem is mindig izgatott, úgy éreztem, hogy nagyon összefügg a ház középkori alakulástörténetével. Mintha azt példázná, hogy a ház növekedése, több osztatúvá válása addícióval, helyiségek egymás mellé helyezésével történne. A meryei anyagban arra is van példa, hogy a tüzelők nem a közös falnál helyezkednek el... A bontási tapasztalataim és terepen történt megfigyeléseim egy érdekes, és ismétlődő „hibára” irányították a figyelmemet, ami talán összefügg a kereszt-mestergerenda kiiktatásával. A pilléres, harántboltíves tornácú házaknál rendszerint a közfalakkal szemben vol-

¹⁰³Barabás–Gilyén 1987: 83.

tak a közbülső pillérek, amelyek a sárgerendát tartották, ezeken nyugodott a szarufák vége, a tető súlya. Ha a szoba nagyobb méretű volt, a sárgerenda nem bírta a terhelést, meghajlott, összeroppant. Igen sok ilyen épületnél látható, hogy a mellvédre állított fadúccal, esetleg pillérrel utólag alátámasztották. A kádártai házunknál egy kőpillért falaztak utólag a sárgerenda alá, de mivel csúnyának találták a különböző pilléreket, a szoba-konyha közfalához csatlakozó harántboltívet levésték (a nyoma jól látszik a ház homlokzatán). Kereszt-mestergerenda alkalmazása esetén ez a probléma nem fordult volna elő. A födéme megújításakor azonban már rendszerint nem állították vissza a kereszt-mestergerendát, így a sárgerenda a szoba előtt nem bírta a terhelést. Ilyen utólag aládúcolt tornácós házat sokat láttam, volt a Káli-medencében is, ha jól emlékszem Balatonhenyén. Kereszt-mestergerenda hiányában a baj törvénytörően bekövetkezett, a kőműves gyakorlat ugyanis rendszerint a közfalhoz csatlakoztatta a pillér boltívet, a házhomlokzat egyéb részeihez csak kivételesen.«

Csukás Györgyi konzultációnk során felhívta a figyelmemet, hogy a keresztirányú mestergerenda alkalmazása erősen összefügg az alkalmazott faanyaggal, annak súlyával, hosszával is, ennek vizsgálata azért nehéz, mert ezt nem szokták részletezni. A nyirádi konyhában a súlyos, vaskos pallók igen rövidek voltak, többnyire csak egyik födémgerendától a másikig értek. A legnagyobb terhet tartó mestergerendának kellett a legnagyobb keresztmetszetű, szabályos törzsű fából készülnie, ezt lehetett a legnehezebben beszerezni, így a beszerzés nehézsége, az ár is befolyásolhatta a mestergerenda alkalmazását. Ugyanilyen fontos szerepe van faházak esetén a szerkezet merevítésében, összefogásában. A szilárdságot fokozó szerepét hangsúlyozta Pacala Viktor a resinári (Szeben m.) keresztirányú mestergerendás faház esetében: „A mestergerendának az a rendeltetése, hogy az átellenes falakat, a melyeken keresztül halad, összehúzza és mindennemű eltolódásnak és hajlításnak elejét vegye.”¹⁰⁴ Megnehezíti a kutatást, hogy a felmérési rajzok a legtrikább esetben ábrázolják a födémet, a födémgerendák, a mestergerenda irányát, így hiába ismerünk alaprajzokat, a födémre legtöbb esetben semmi adatot nem kapunk. Ez a publikációkra is érvényes. Kivételt képeznek Pacala Viktor és Václav Mencil munkái, ahol az alaprajzokon feltüntették a keresztirányú mestergerenda elhelyezkedését. Utóbbi könyvében az Árva megyei faházak keresztirányú mestergerendás födémeit.¹⁰⁵

A mernyei tűzhelyek elhelyezkedésével kapcsolatban megemlítem, hogy Gunda Béla *A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére* című tanulmányában közölt alaprajzon a kétosztatú ház konyhájában a kemence és a takaréktűzhely nem a konyha–szoba közötti válaszfalnál, hanem a konyha közepén, hátul a főfálnál állnak.¹⁰⁶ Ébner Sándor 1931-ben a somogyi Szennán és Kadarkúton készített fotóján ugyanilyen elhelyezkedésben látjuk a kemencét és a takaréktűzhelyet, fölöttük a mestergerendával, amely nem keresztirányú.¹⁰⁷ (21. kép)

¹⁰⁴Pacala 1909: 103–104.

¹⁰⁵Pacala 1909: 105; Mencil 1980: 412–436.

¹⁰⁶Gunda 1936: 205.

¹⁰⁷F. 64947, F. 64949.

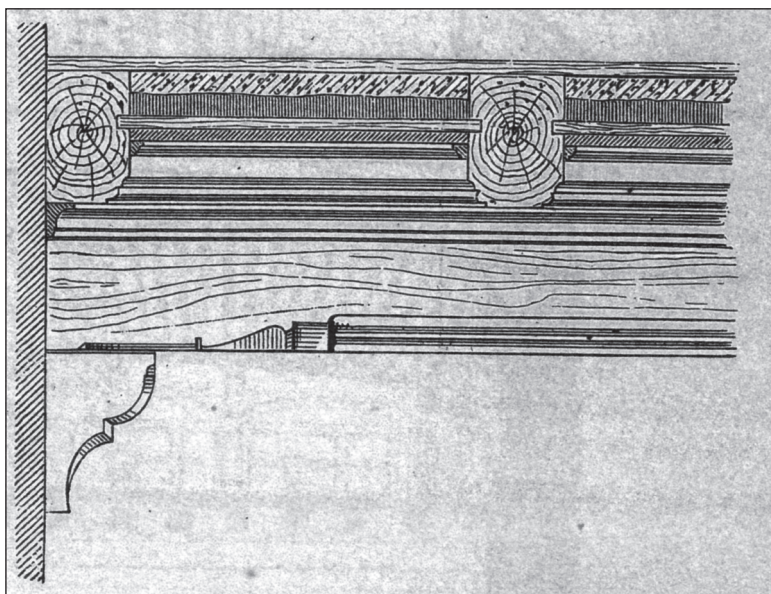

21. kép. Kemence, takaréktűzhely a konyhában, felettük mestergerendával. Kadarkút, Somogy m. (Ébner Sándor felvétele, 1931. Néprajzi Múzeum Fotótára Budapest, lelt. sz.: F 64949.)

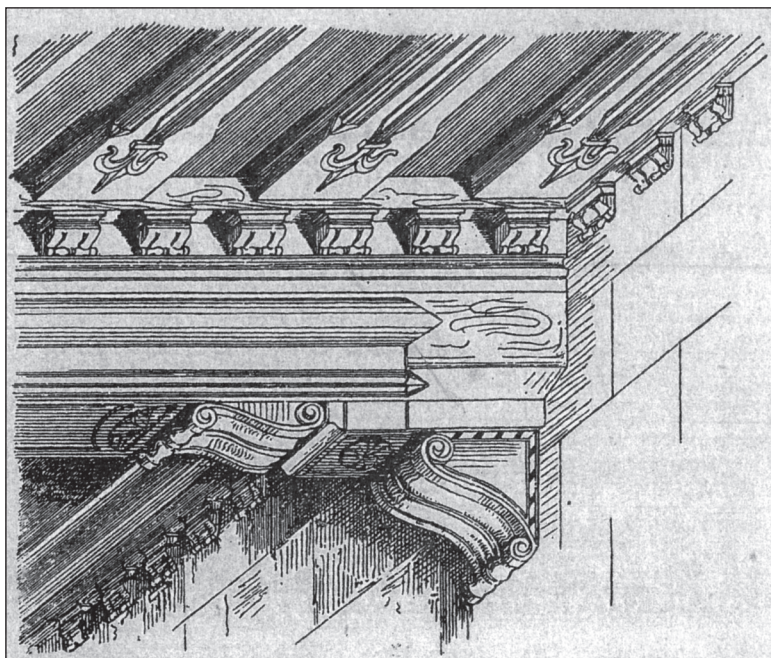
Végül röviden arról, hogy a mestergerenda nem csupán a népi építészetben alkalmazott épületszerkezeti elem, ezért középkori előfordulását várainkban, udvarházainkban, városi polgári épületekben is kereshetjük. (22-23. kép) Szépen faragott és festett mestergerendája van például a lőcsei gótikus városháza nagy tanácstermének, de nem keresztirányú. A sopronbánfalvi pálos kolostor a XVII. században épült. Emeletén, a refektórium felett egy 13,3 méter hosszú és 8,3 méter széles helyiség található, amely előbb noviciátusként, majd iskolaként szolgált, ma kiállítóterem. Hatalmas deszkafödém fedi, 22 darab, profilos, vésett rozettával díszített födémgerendája a mintegy 14 méter hosszú, szintén profilos, vésett rozettákkal díszített mestergerendára támaszkodik. A termet először 1668-ban említették, deszkafödéme túlélte az 1728-as tűzvészt.¹⁰⁸ A 18. század első felében épült Sopronban a Balfi u. 16. sz. a. az egykori tímárház, ma borozó. Kücsán József tájékoztatása szerint: „Utcai szobája felett egy nagyon szépen faragott, igen erős, szinte már gerendafödém sűrűségűre kiosztott mennyezet van, amit egy igen vastok mestergerenda gyámolít. A négy elemből álló vésetet az E D és D J (vagy D I) monogramnak tartom.”

Ismerünk figyelemre méltó mestergerendákat a népi építészetből is. Édesapám, Lukács József kőművesmester (1909–1998) gyakran emlegette, hogy szülőfalunkban, a Székesfehérvár melletti Zámolyon, a *Burgán* (Dózsa Gy. u.) ő *emelte meg* a Novák-házat. Novák Ferenc uradalmi cseléd, a cselédházból megszabadulván, lakott benne

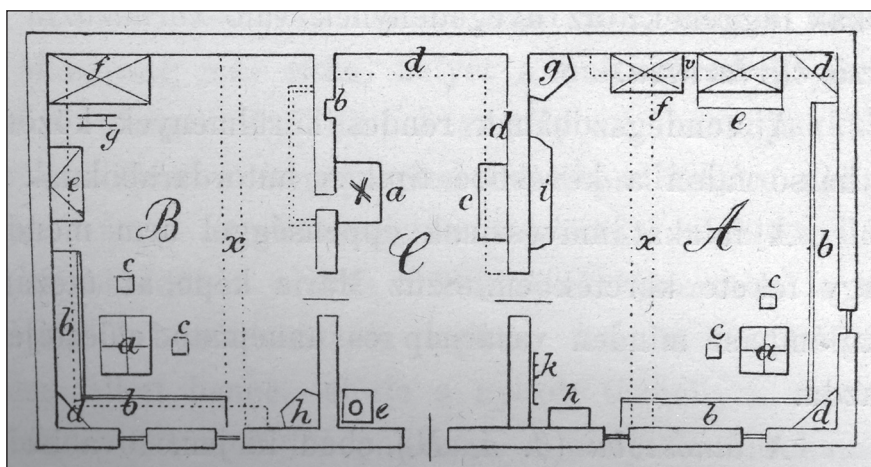
¹⁰⁸Balázsik 2012: 57; 2010: 177.

22. kép. Mestergerendás födémszerkezet rajza. (Warth 1900: 83.).

23. kép. Mestergerendás gerendafödém a bajorországi Rotenburg ob der Tauber városának tanácsterméből (Warth 1900: 84.).

24. kép. A resinári (Szeben m.) lakóház alaprajza, mindkét szobában keresztirányú mestergerendával (Pacala 1909: 105.).

kilenc gyermekével. Közülük a legidősebb, Ferenc az 1940-es évek elejére őrmesteri rangot ért el a Magyar Királyi Honvédségnél. Zavarta, hogy alacsony házukban a mestergerenda leverte fejről az őrmesteri csákót. Édesapám a tetővel, födémrel együtt megemelte a gerendákat, néhány sort alá falazott, majd levette a mestergerendát, amely nem keresztirányú volt, a Rákóczi-szabadságharc idejéből való évszámot olvashatta rajta, nem számokkal, hanem betűkkel írták rá.

Pálos Ede Győr megye nyugati, Moson megye keleti részéből írta: „Legnevezetesebb díszé a szobának a mestergerenda. Ezen fejezi ki a gazda bevéselt mondatokkal Istenhez emelt szavaival háláját, hogy hajléka lett és óhaját, hogy a szentek áldást árásszanak a ház lakóira. Ha a dísz hiányzik, az építető neve, az építés évszáma mindenesetre rajta van... Csak két oldala van díszítve, az oldalsó és az alsó. A másik oldal az ágy felé fordul, a honnan világítást nem kap, tehát a dísz úgysem érvényesülne. Gyakori dísz rajjuk a rozetta, a rozettafonadék, a csillag, a kerék, a szív, a tulipán többféle formában, egyéb virágdíszek, a fogsordísz, pontsor, láncz, karélyos szalag, kis karikák, pitykék, vallásos monogramok, mint Mária, aztán I.H.S.”¹⁰⁹ Faragott, feliratos, évszámos mestergerenda rajzát közölte: Börcs (Győr m.) – 1686, Monoszentmiklós (Moson m.) 1786 és 1863 – Lébény (Moson m.) – 1791, Mérges (Győr m.) – 1844, Rábacsécsény (Győr m.) – 1855.¹¹⁰ Egyik sem keresztirányú. Erdélyből Kós Károly közölt hasonló módon díszített, feliratos, évszámos mestergerendákat. Közülük a legrégebbi András Pál 1678-ban épült házából, Kászonimpérből (Csík m.).¹¹¹ Szép fényképét Ortutay Gyula közölte magyar népművészeti munkájában, hibásan kászonaltízinek

¹⁰⁹Pálos 1911: 168.

¹¹⁰Pálos 1911: II. tábla.

¹¹¹Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 42.

feltüntetve.¹¹² Időben a következők: Kadicsfalva (Udvarhely m.) – 1709, Hosdát (Hunyad m.) – 1751, Csíkmenaság – 1812.¹¹³ Ezek sem keresztirányúak. Kós Károly a mestergerenda szerepét is érintette: „Különösen a régi széles házaknál igen nagy jelentősége volt a mestergerendának, amely a hosszú és megterhelt padlásgerendákat alátámasztotta. A mestergerenda aztán olyan mértékben vékonyodott el, majd került ki a kászoni házból, amilyen mértékben a helyiségek fokozatosan osztódtak, kisebbedtek, és a gerendák közti távolság is kisebb lett.”¹¹⁴ Erdélyből még Szeben megyéből ismerjük a resinári parasztház alaprajzát: itt mindkét szoba keresztirányú mestergerendával épült.¹¹⁵ (24. kép)

STATISZTIKAI ELEMZÉS AZ ÉVSZÁMOS PÉLDÁNYOK ALAPJÁN

A tanulmányomban említett, illetve Franz Simon két könyvéből átvett évszamos keresztirányú mestergerendák száma: 56, időrendben a következők:

Fertőrákos (Sopron m.) – 1729; Ulrichsdorf (Alsó-Ausztria) – 1735.; Alsólövő (Vas m.) – 1750.; Máriafalva (Vas m.) – 1752.; Nyirád (Veszprém m.) – 1754.; Felsőőr (Vas m.) – 1757.; Alsólövő (Vas m.) – 1761.; Balatonszepezd (Veszprém m.) – 1761.; Egyházashollós (Vas m.) – 1761.; Monoszló (Veszprém m.) – 1765.; Mencshely (Veszprém m.) – 1766.; Ulrichsdorf (Alsó-Ausztria) – 1772.; Unterlungitz (Stájerország) – 1772.; Vasárokszallás (Vas m.) – 1774.; Alsóőr (Vas m.) – 1775.; Pinkatótfalu (Vas m.) – 1788.; Pornóapáti (Vas m.) – 1792.; Vasvörösvár (Vas m.) – 1794.; Horvátsencs (Vas m.) – 1794.; Gyimótfalva (Vas m.) – 1796.; Őribükkösd (Vas m.) – 1796.; Egyházasfalva (Sopron m.) – 1797.; Hamvasd (Vas m.) – 1798.; Obersafen (Stájerország) – 1804.; Barátfalva (Vas m.) – 1806.; Felsőlövő (Vas m.) – 1806.; Felsőlövő (Vas m.) – 1807.; Felsőlövő (Vas m.) – 1808.; Felsőlövő (Vas m.) – 1810.; Felsőlövő (Vas m.) – 1811.; Kiskarasztos (Vas m.) – 1811.; Újrétfalva (Vas m.) – 1811.; Őrallás (Vas m.) – 1813.; Alhó (Vas m.) – 1817.; Borhegy (Vas m.) – 1819.; Őribükkösd (Vas m.) – 1819.; Alhó (Vas m.) – 1820.; Kroisbach (Stájerország) – 1821.; Borhegy (Vas m.) – 1823.; Őrisziget (Vas m.) – 1824.; Határfő (Vas m.) – 1825.; Padragkút (Veszprém m.) – 1825.; Kondorfa (Vas m.) – 1826.; Határfő (Vas m.) – 1827.; Ulrichsdorf (Alsó-Ausztria) 1828.; Alsóőr (Vas m.) – 1829.; Őrisziget (Vas m.) – 1829.; Felsőlövő (Vas m.) – 1832.; Szakony (Sopron m.) – 1833.; Unterlungitz (Stájerország) – 1835.; Alsóőr (Vas m.) – 1839.; Felsőőr (Vas m.) – 1839.; Kiskarasztos (Vas m.) – 1841.; Őrisziget (Vas m.) – 1864.; Šišljavić (Zágráb m.) – 1872.; Kislippa (Zala m.) – 1934.

A keresztirányú mestergerendás födémszerkezet adatsorunkban elsősorban lakóházakhoz kapcsolódott, amelyek korábban borona-, később kő- vagy téglafalúak.

¹¹²Ortutay 1941: II. 50.

¹¹³Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 42.

¹¹⁴Kós–Szentimrei–Nagy 1972: 45.

¹¹⁵Pacala 1909: 105.

Lakóházakon kívül kástuk (*Kitting*) és szőlőhegyi pincék födém szerkezeténél is alkalmazták, amelyek boronafalúak.

Adatsorunkban legkorábbi a fertőrákosi (Sopron m.) (1729). Két évszázad múltán a 19. század utolsó és a 20. század első harmadában két évszámos keresztirányú mestergerendát ismerünk: a šišljavičit (Zágráb m.) (1872) és a kislippait (Zala m.) (1934). Közöttük 62 év a hiátus. Lippán egy 1934-ben épült boronafalú ház födémét tartja. A ránk maradt 56 évszámos keresztirányú mestergerenda közül 18. századi 23, 19. századi 32, 20. századi 1. Adatsorunk alapján látjuk, hogy a keresztirányú mestergerenda alkalmazása a 18. század első harmadától a 19. század utolsó harmadáig, 1729-1872 között folyamatos, a ránk maradt példányokon feltüntetett évszámok szóródása kiegyensúlyozott, egészen az 1872-t követő nagy hézagig, amelyben e födém szerkezet már ritkán épült, eltűnőben volt. Az Árva megyei keresztirányú mestergerendás házak 1869-1900 között épültek, de innen egyetlen évszámos példányt sem ismerünk.

Területi elterjedését tekintve Vas megye az első 39 évszámos példánnyal, ezt követi Veszprém megye 5, Stájerország 4, Sopron megye és Alsó-Ausztria 3-3, végül Zala, Zágráb, megyék 1-1 évszámos keresztirányú mestergerendával. Adatsorunkban Vas megye kiugró adatát nem csupán az évszámos keresztirányú mestergerendák itteni intenzív előfordulásával, hanem azzal is magyarázhatjuk, hogy mintaszerű dokumentálásukat a felsőlövői gimnázium rajztanárának, Franz Simonnak köszönhetjük, két hatalmas albumának, amelyek elsősorban e terület építészeti örökségét mutatják be.¹¹⁶ Veszprém megye a most elmúlt évszázad utolsó harmadában, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Bakony–Balaton-felvidék tájegységének megvalósításához illetve a veszprémi Bakonyi (ma Laczkó Dezső) Múzeum által szervezett káli-medencei kutatáshoz kapcsolódó népi építészeti vizsgálatok révén kerülhetett adatsorunkban a második helyre.

A települések közül a legtöbb évszámos keresztirányú mestergerendát Felsőlővből (Vas m.) ismerjük, összesen hatot. E halmozódást is magyarázhatnánk Franz Simon itteni jelenlétével, ugyanakkor adatsorunk bizonyítja, hogy Felsőlővön 1806–1811 között nagyon is intenzív építési tevékenység zajlott: ezekből az évekből 5 keresztirányú mestergerendás házat ismerünk. Ez az intenzív építési tevékenység a napóleoni háborúk korának mezőgazdasági konjunktúrájából származó, a korábbinál magasabb jövedelmen alapult, amely Felsőlővön is éreztette hatását. Nem alaptalanul írta geográfiai szótárában Fényes Elek Felsőlővről: „Lakosai igen szorgalmas emberek, kereskednek, gyolcsot csinálnak, szép lovakat tenyésztenek, s magokat a földes uraságtól, Batthyányi Gusztáv gróftól örökösen megváltották; a megváltásra Kakasd után ez a második eset.”¹¹⁷ Adatsorunkban a második Alsóőr (Vas m.) 3 évszámos keresztirányú mestergerendával, amelyből egy a 18. század utolsó harmadából (1775), kettő a reformkorból (1829, 1839) maradt fenn. Alsóőr esetében nem beszélhetünk olyan nagy mértékű halmozódásról, amit Felsőlővön tapasztaltunk.

¹¹⁶Simon: 1974, 1981.

¹¹⁷Fényes 1851: IV. 19.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányomban elsősorban a keresztirányú mestergerendás födémszerkezet elterjedtségét sikerült a terepen gyűjtött, a szakirodalom, a szabadtéri néprajzi múzeumokban, tájházakban fennmaradt példányok alapján bemutatni. Az elterjedési térképen Nyugat-Dunántúlon (Őrségek, Göcsej, Hetés) kirajzolódik egy nagyobb, összefüggő kereszt-mestergerendás terület, amely nyugat felé, a mai Burgenlandban,

Stájerországban és Alsó-Ausztriában folytatódik. Közép-Dunántúlon, a Veszprém-Kaposvár vonaltól nyugatra, a Bakony, Balaton-felvidék egy kisebb keresztirányú mestergerendás területet jelent, ahol ez a födémszerkezet különösen a Káli-medencében gyakori. Ettől délre, Somogyban és északra, a Kisalföldön csak szórványos előfordulásait regisztrálhattuk. Közülük az 56 évszámos példány alapján alkalmazásuk időrendjét is sikerült tisztázni.

Dunántúli elterjedése az eddigi kutatások szerint a faépítkezés és a füstös-, füstöskonyhás házak vidékére esett. Továbbélő elemként került át a tégl- és kőépítkezésbe. Fennmaradásában szerepet kaphattak a stájer vándorközművesek, -ácsok, akik e területen építettek. Kialakulásának bölcsője is az osztrák, kelet-alpesi tartományok területére eshetett, ahol az elnyújtott téglalap alakú füstösházak, füstöskonyhák gerenda- vagy pallófödémének hosszú gerendáit, pallóit középen egy vagy két mestergerendának kellett tartani.

Nyugat-magyarországi fuvarosok közvetítésével érkezett a stájerországi fenyőerdők építőfája Nyugat- és Közép-Dunántúlra, a mestergerendának, gerincselemennek alkalmas, hatalmas rönkök is. Épületszerkezeti szempontból a keresztirányú mestergerendáknak szerepe volt a gerincselement alátámasztó ollólábak tartásában. A falon túlnyúló végeik a tornác födémét tartó koszorúgerendát hordták. Fennmaradását a tornácos vidékeken (például a Káli-medencében) ez is indokolta.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1987 *Nagydobsza. Talpasház. Tájak–Korok–Múzeumok* Kiskönyvtára 271. Budapest.

BALÁZSIK Tamás

2010 A sopronbánfalvi karmelita kolostor kutatása. *Soproni Szemle* LXIV. 2. 153–180.

2012 A sopronbánfalvi pálos kolostor Széchenyi Pál idejében. In Kristóf Lilla Aida – Tóth Vilmos (szerk.): *Széchenyi Pál érsek emlékezete*. 50–59. Győr: Universitas-Győr Nonprofit Kft.

BARABÁS Jenő

1969 Füstösház Zalában. *Ethnographia* LXXX. 333–346.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

1987 *Magyar népi építészet*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

BÁRDOSI János

- 1975 a *Vasi múzeumfalu*. Vas Megyei Múzeumok Katalógusai XXVIII. Szombathely.
1975 b *Magyarszombatfai fazekasház*. Vas Megyei Múzeumok Katalógusai XVIII. Szombathely.
1977-78 A felsőszölnöki szlovén füstösház. Egy füstöskonyhás hajlított ház bontásának tanulságai. *Savaria* XI–XII. 227–281.
1982 *Őrségi népi műemlékegyüttes Szalafő Pityerszerén*. Vas Megyei Múzeumok Katalógusai LXXXII. Szombathely.

BELLOSICS Bálint

- 1897 A hetési faház. *Ethnographia* VIII. 88–103.

BÍRÓ Friderika

- 1975 *Az Őrség ház- és a lakáskultúrája a 18. század végétől napjainkig. 1972*. Szombathely: Vas Megye Tanácsa Művelődési Osztálya.
1980 Zala és Vas megye paraszti ház- és lakáskultúrája a 19. században. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Nyugat-Dunántúl tájegysége. *Ház és Ember* I. 53–77.
1988 *Göcsej*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
1996 Az épített környezet. Település és építkezés. In Gráfik Imre (szerk.): *Vas megye népművészete*. 29–75. Szombathely: Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága.
1997 Nyugat-Dunántúl. Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre. In Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.). 69–116. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
2003 *A szegek világa. Göcsej néprajza a 18–20. században*. Zalaegerszeg: Zala megyei Múzeumok Igazgatósága.

B. LŐRINCZY Éva (szerk.)

- 1979 *Új Magyar Tájszótár* I. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BOCKHORN, Olaf

- 1989 „Anno 1757. Jahr, hab ich Michael Polster an gefangen zum Hauß Bauen”. Der Bau eines Blockhauses in Oberwart/Felsőőr. In Gunda Béla – Lukács László – Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Ideen, Objekte und Lebensformen. Gedenkschrift für Zsigmond Bátky*. 27–38. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum.

BŐDEI János

- 1939 Adatok Hetés népi építkezéséhez. *Vasi Szemle* VI. 322–328.

CSERI Miklós

- 1997 *Építőanyagok és szerkezetek*. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz nyolc kötetben. Életmód*. IV.102–138. Budapest: Akadémiai Kiadó.

CSILLÉRY Klára

- 1979/80 Statistische Untersuchungen zur Geschichte der volkstümlichen Möbel Ungarns. *Ethnologia Europaea* XI. 55–75.
1985 Statisztikai vizsgálatok a magyar népi bútorok történetéhez. *Ház és Ember* III. 183–200.

CSUKÁS Györgyi

- 1984 A Bakony és a Balaton-felvidék népi építészet. (A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Közép-Dunántúl tájegysége.) *Ház és Ember* II. 21–61.
1987 Pula, Márkó és Vöröstó német falvak építkezése. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* XVIII. 647–657.
1991 A meryei uradalom épületei a 18–19. században. In L. Imre Mária – Cseri Miklós (szerk.): *Dél-Dunántúl népi építészet*. 147–202. Szentendre – Pécs.

- 1992 A nyirádi lakóház a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban. *Ház és Ember* VIII. 73–102.
- DÁM László
- 1980 *Magyar néprajz I. Építkezés*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- DZSANDIERI, M. I. – LEZSAVA, G. I.
- 1970 *Narodnaja basennaja architektura*. Moszkva.
- EÖTVÖS Károly
- 1982 *Balaton utazás*. Budapest.
- FÉNYES Elek
- 1851 *Magyarország geographiai szótára* I-IV. Pest.
- FILEP Antal
- 1980 *Mestergerenda*. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. 580–582. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2002 Építkezés. In Kücsán József – Perger Gyula (szerk.): *Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. 89–162. Győr: Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága.
- 2006 A kislalföldi lakóház morfológiai vizsgálata. *Ház és Ember* XIX.
- FOERK Ernő
- 1927 *A budapesti magyar királyi állami felső építőipariskola 1918–25. évi szüneti felvételei* VII. Budapest.
- GOMBOSI Beatrix
- 2010 Mestergerendák a Kislalföldön. *Ház és Ember* XXII. 47–66.
- GÖNCZI Ferenc
- 1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.
- GRÁFIK Imre
- 1995 Adatok a füstősház, illetve a füstökonyhás ház nyugat-magyarországi elterjedéséhez. In Cseri Miklós (szerk.): *Nyugat-Dunántúl népi építészete*. 51–80. Szentendre – Szombathely.
- GUNDA Béla
- 1936 A lakóház kialakulása az Ormánságban, különös tekintettel a tűzhelyek kultúrmorfológiai jelentőségére. *Ethnographia* XLVII. 183–210.
- HABERLANDT, Michael – DACHLER, Anton
- 1906 *Das Bauernhaus in Österreich - Ungarn und in seinen Grenzgebieten*. Wien – Dresden.
- HOFFMANN István
- 1975 Tapolcafő földrajzi nevei. *Studium* VI. 5–39. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem.
- JANKÓ János
- 1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest.
- KAŠPAR, Libuše
- 1989 *Pokupske ljepotice*. Karlovac: Gradski muzej Karlovac.
- KIÁLLÍTÁSVEZETŐ
- 2011 Cseri Miklós – Horváth Anita – Szabó Zsuzsanna (szerk.): *Szabadtéri Néprajzi Múzeum*. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- KNÉZY Judit
- 1973 A favázás lakóházépítés emlékei a belső-somogyi Csököly, Gige, Rinyakovácsi és Kisbajom községekben. *Somogyi Múzeumok Közleményei* I. 209–227.
- 1978 *Szennai szabadtéri néprajzi gyűjtemény*. Kaposvár.

- 1985 Die Typen der Wohnhäuser der ethnographischen Freilichtsammlung von Szenna und ihre Bauperioden. *Acta Scansenologica* III. 109–140.
- KOPPÁNY Tibor
1993 *A Balaton környékének műemlékei*. Budapest.
- KÓS Károly – SZENTIMREI Judit – NAGY Jenő
1972 *Kászoni székely népművészet*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- LACKOVITS Emőke
2012 Református parókiák építése és típusai a Balaton-felvidéken a 18. századtól 1900-ig. „Az Úrnak irgalmát örökké énekelem...” *Református vallási néprajzi tanulmányok*. 260–270. Veszprém: A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei.
- LANGER, Juraj
2011 Sídelné prostredie Zuberčanov. In Matyasová, Cecília (szerk.): *Zuberec. Monografia obce*. 278–297. Zuberec: Obecný úrad.
- LECHNER Jenő
1913 *Építési enciklopédia II. Faszervezetek*. Budapest: Stempel-féle Könyvkiadóhivatal.
- LIPP, Franz
1966 *Oberösterreichische Stuben. Bäuerliche und bürgerliche Innenräume und Hausgerät*. Linz: Wimmer Verlag.
- MALONYAY Dezső
1911 *A balatonvidéki magyar pásztornép művészete. A magyar nép művészete* III. Budapest.
- MENCL, Václav
1980 *Lidová architektura v Československu*. Praha: Academia Nakladatelství Československé Akademie Věd.
- MENDELE Ferenc
1974 A Balaton-vidék népi építészet, népi műemlékei. In Tóth Kálmán (szerk.): *Balaton monográfia*. 371–382. Budapest.
- MENDELE Ferenc – WAIGAND Mária
1966 Az Országos Műemléki Felügyelőség 1960-62. évi népi műemléki munkájáról. *Magyar Műemlékvédelem* 1961–1962. 267–277. Budapest.
- MORVAY Judit
1957 Néprajzi adatok a Zoborvidékről. *Néprajzi Közlemények* 1–2. 122–127.
- OLÁH János
1834 Balaton mellyéki tudósítások barátságos Levelekben. *Tudományos Gyűjtemény* XVIII. 3. 51–96.
- ORTUTAY Gyula
1941 *A magyar népművészet*. I-II. Budapest: Franklin Társulat.
- PACALA Viktor
1909 A resinári parasztudvar és havasi gazdálkodás. *Néprajzi Értesítő* X. 102–118.
- PADÁNYI GULYÁS Jenő
1937 *A Fertő vidék népének építészet*. Budapest.
- PÁLOS Ede
1911 A Rábaköz és Győr vidékének népművészete. *Néprajzi Értesítő* XII. 150–173.

PÖTTLER, Burkhard

- 1986 *Das ländliche Wohnhaus im Gerichtsbezirk Stainz. Eine Untersuchung historischer Hausformen in der Weststeiermark.* Veröffentlichungen des Österreichischen Museums für Volkskunde XXI. Wien.

PÖTTLER, Viktor Herbert

- 1978 *Führer durch das Österreichische Freilichtmuseum.* Stübing.

SÁGI Károly

- 1983 *Vörs. Tájház.* Tájak – Korok – Múzeumok Kiskönyvtára 141. Budapest.

SIMÁNYI Frigyes

- 2013 *Kisalföld. Tájházak, népi épületek, emlékházak.* Budapest: Cser Kiadó.
2016 *Baranya megye tájházai, emlékházai, népi épületei.* Budapest: Romanika Kiadó.

SIMON, Franz

- 1974 *Bäuerliche Bauten im Südburgenland.* Oberschützen.
1981 *Bäuerliche Bauten und Geräte. Südburgenland und Grenzgebiete.* Oberschützen.

SZENTMIHÁLYI Imre

- 1968 *Göcseji Falumúzeum.* Zalaegerszeg.
1974a *A felsőszensterzsébeti füstösház. Zalai Gyűjtemény II.* 103–173. Zalaegerszeg.
1974b *Göcseji Falumúzeum.* Zalaegerszeg.
1976 *A típusfejlődés kérdése a nyugat-dunántúli népi építkezésben.* Vas Szemle XXX. 258–278. Szombathely.

TÓTH János

- 1965 *Göcsej népi építészete.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
1966 *Népi építészeti útijegyzetek, Jugoszlávia. Magyar Műemlékvédelem 1961–1962.* 183–199. Budapest.
1975 *Az Őrség népi építészete.* Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

TÓTH János – CSEH István

- 1960 *Népi és ipari műemlékek védelme. Magyar Műemlékvédelem 1949–1959.* 121–131. Budapest.

VAJKAI Aurél

- 1957 *Balatonfelvidéki és Bakony vidéki falusi épületek a XVIII. századból. Ethnographia LXVIII.* 87–108.
1959 *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
1970 *Szabadtéri néprajzi múzeumok Veszprém megyében: Veszprém.* Veszprém.
1973 *Füstökonyhás házak a Balaton környékén. Ethnographia LXXXIV.* 82–96.

WARTH, Otto

- 1900 *Die Konstruktionen in Holz.* Allgemeine Baukonstruktionslehre II. Leipzig: J. M. Gehardt's Verlag.

WIEGELMANN, Günter

- 1976 *Novationsphasen der ländlichen Sachkultur Nordwestdeutschlands seit 1500. Zeitschrift für Volkskunde LXXII.* 177–200.

ZÁDOR Anna

- 1994 *Építészeti szakszótár.* Budapest: Corvina Kiadó.

ZÁKONYI Ferenc

- 1962 *A gyöngyösi csárda.* Veszprém.

ZENTAI Tünde

1989a *A parasztház fejlődésének dél-dunántúli története*. Kandidátusi értekezés. Kézirat.

1989b *A dél-dunántúli parasztházak tetőszerkezete. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXXIV. 209–225.*

1991 *A parasztház története a Dél-Dunántúlon*. Pécs: Pannónia Könyvek.

Lukács László

Néprajzkutató, műemlékvédelmi szakmérnök

e-mail: drlukacs.fehervar@t-online.hu

László Lukács

Cross-beam joist in West-Central Hungary

Balk is the major beam of the ceiling, which supports the fore-axis of beams. Contrary to this generally applied technique, in west-central Hungary, west to the cities Veszprém and Kaposvár, this traditional solution was replaced with a cross-beam. The author of the article between 1981 and 1987 documented nine houses with cross-beams in five settlements of the Káli-medence (to the north of Lake Balaton: Köveskál, Monoszló, Szentbékállá, Mindszentkállá, Kővágóörs). Out of them the earliest one was the Calvinist vicarage in Monoszló (1765). Cross-beam goes back to an architectural tradition related to one time smoky kitchen houses. Cross-beam was used in the Bakony Mountains, in Lake Balaton Highlands, in Sopron, Vas, Zala and Somogy counties. In Austria it was intensively popular in Burgenland, Lower Austria and Styria. In the Balaton Highlands it was used in case of stone walls, in Zala county and in Vas county in wooden houses, and in present day Southern Burgenland in case of timber and brick houses. Based upon a thorough historical overview, the author in detail documents the emergence and traits of cross-beam in Hungarian rural architecture and points out that cross-beam was continuously used between the last third of the 18th century until the last third of the 19th century, while after 1872 it became a sporadic and disappearing form.

A Szernye-mocsár településeinek történeti tájhasználata (18. század vége –1910)

A Kárpáti-medencerendszer síksági területei alapvetően két geomorfológiai szintre különülnek, a folyóvízi árterekre és az árvízmentes (löszös- és futóhomokos) hordalékkúp-síkságokra. Az árterek is két részre, az állandóan vagy az év nagy részében vízzel borított alacsony és az időszakosan elöntött magasártéri szintekre tagolódtak.

A 19. századi folyószabályozás, ármentesítés, láp- és mocsárlecsapolás előtt a folyóvízi árterek 38 500 km²-nyi területet foglaltak el. A Duna, Tisza és nagyobb mellékfolyói mentén széles, helyenként 50–60 km-es ártérövezet alakult ki, melyet a történeti időkben évente 2–3 km³ víz öntött el. A vízrajzi hálózat, a makro- és mikrorelief jelentősen befolyásolta a terület humanizációját, benépesülését és gazdasági birtokbavételét.

Az alföldi tájak telephelyei (kultúrtáj magterületei) az *ősi telepítő vonalakon*, (1) az ártérperemen, (2) az ármentes térszínnek (alföldi életkamrák) és a hegységkeret határán, a Kárpát-medence legenergiásabb gazdasági (térszervező) erővonalán létesültek és terjeszkedtek. A telepítő vonalakra merőlegesen mindkét irányban folytatódott a kultúrtáj diffúziója, az ártérövezetben az ármentes homokszigeteken (gorondokon) és a folyóhátakon, valamint a domb- és hegyvidéki tájakon (3) a teraszos harántvölgyekben és az intramontán kismedencékben.

A hegységközi teraszos völgyekben is léteztek ártérperemi telepítő vonalak, mert a nagyobb folyóvölgyek mélyvonalát is árterek, vizes földek, láp- és mocsárfoltok foglalták el, összesen 10 200 km² kiterjedésben. A medencerendszer és a hegységkeret árterei együttesen 48 700 km²-re, a Kárpát-medence összterületének (=325 000 km²) 15%-ára terjedtek.¹ Az alacsony és magas árterek természeti erőforrásait (a geotényezőik összességét) az ártérperemi települések a differenciált ártéri gazdálkodással hasznosították.² Az árterek *mocsárvilága* az Alföld sajátos ökológiai típusát és életformáját, az ún. mocsári gazdálkodást képviselte.³ A mocsári gazdálkodás szerkezete, működési rendszere helyenként eltért a folyómenti fokgazdálkodás általános sémájától. Az eltérés – a rét- és legelőföldek öntözését szolgáló – fok- és érrendszer hiányában és a mocsárperemi települések jelentős szántóföldi termelésében nyilvánul meg. Az árterek, amelyek egykori kiterjedését egyrészt a 18–19. századi katonai térképek interpretálásával,⁴ másrészt a felszínalaktani kutatások alapján állapították meg,⁵ szervesen beépültek a Kárpát-medence feudális kori gazdasági térszerkezetébe, területi munkamegosztásába.⁶ A 19. század második felében az integrált természetátalakító (folyószabályozó, ármentesítő, láp- és mocsárlecsapoló) munkálatok eredményeként

¹ Frisnyák 1990.; Somogyi 2000.

² Andrásfalvy 1975, 2010.; Botlik 2001: 67–76.

³ Paládi-Kovács 2011.

⁴ Lászlóffy 1938.

⁵ Somogyi 2000.

⁶ Dóka 1987.; Frisnyák 1992.; Paládi-Kovács 2011.

megszűnt a két kultúraszint, az ártér és ármentes síkság különbsége, mindenütt a szántóföldi gazdálkodás vált uralkodóvá.⁷

Rövid, adalékközlő dolgozatomban a Bereg megyei Szernye-mocsár településeinek környezetgazdálkodását foglalom össze, a 18. század végétől 1910-ig, történeti földrajzi megközelítésben. A történeti geográfia történeti tértudomány, mely az emberi tevékenységek tájban releváns folyamataival és ezekből eredő térstrukturákkal foglalkozik, a múlt egy időszakában. A Szernye-mocsár településeinek táj- (természeti erőforrás-) használatát 1782–1785-től, az első katonai felmérés 1:28 800-as méretarányú térképszelvényei és az 1865-től 1910-ig rendelkezésünkre álló településsoros statisztikai források alapján foglalom össze, modellszerűen megjelenítve, – mellőzve a történeti földrajz egyéb témaköreit.

A SZERNYE-MOCSÁR TELEPÜLÉSEINEK TÁJHASZNÁLATI ÖVEZETEI

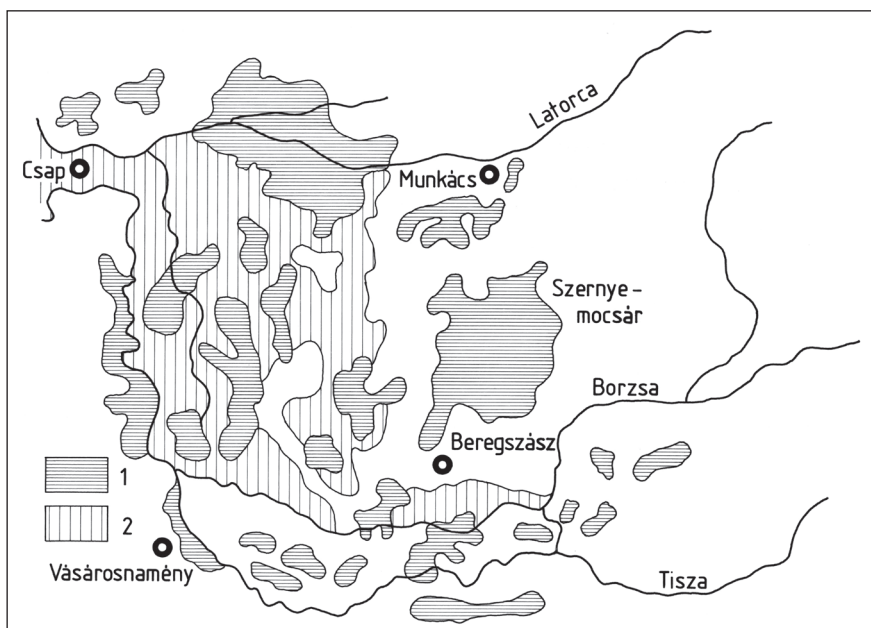
A Szernye-mocsár a Beregi-síkon, a Latorca-folyó alföldperemi völgykapujától és a Borló-Gyil hegységtől délre, a beregszászi Nagy-hegyig terjedő, medenceperemi (tektonikus) süllyedék. Keletről az említett két hegységet összekötő alacsony dombságok határolják, nyugat felé a mocsári medence a Felső-Tisza-vidék síkságához kapcsolódik. A Felső-Tisza-vidék ártérövezetének a történelmi Bereg vármegyéhez tartozó szakasza 1248 km²-t foglal el, melynek 18,6%-át (= 232 km²) állandóan vagy tartósan elöntött és 81,4%-át (=1016 km²) az időszakosan elöntött területek alkotják.⁸ Az alacsony ártér 103–105 m, az időszakosan vízborította magas ártér 106–109 m magas. Az amfibikus (változóan nedves-száraz) ártérövezet és a medenceperem között egy 110–120 m magas, 15–20 km széles ármentes hordalékkúp-síkság helyezkedik el, a megye gazdasági centrumtárságát alkotva, jelentős, központi szerepkört ellátó településekkel (Beregszász, Munkács stb.) és a határoló tájegységreszektől fejlettebb tájhasználati kultúrával. A Szernye-mocsár (régii nevén Nagy-tó vagy Gáti-tó) ezen a magasabb térszínen helyezkedett el, tölgyerdőkkel övezve (1. ábra).

A mocsári lapályt és erdős környezetét a Latorca és a Borzsa folyó árvizei, és a hegyekből kilépő patakok, időszakos vízfolyások, a Kerepec, Mérce, Szernye, valamint a Borzsa medréből kiágazó Vérke táplálták. A mocsár-medence vízfölöslegét a Gát mellett kiágazó Szernye-patak vezette le a Latorca folyóba. Kiterjedése, az 1865. évi helytartótanácsi összeírás szerint, a peremén elhelyezkedő települések (Bárdháza, Beregardó, Beregújfalu, Dercen, Fornos, Gát, Kígyós, Makarja, Makkosjánosi és Nagyberég) területével együtt 264 km², melynek 2/3-a volt művelt terület. A Beregi-síkság ármentesítését a 19. század közepén, a Szernye-mocsár csatorna-rendszerének kiépítését és lecsapolását később, 1874-ben kezdték el és a század végére fejezték be.⁹ A Kárpátalja monográfia szerint a mocsárlecsapolás és a meliorációs munkák ténylegesen csak az 1950-es években feje-

⁷ Bulla – Mendöl 1947.

⁸ Dóka 1987.

⁹ Lehoczky 1881.; Pók 1999.; Vass 2019.

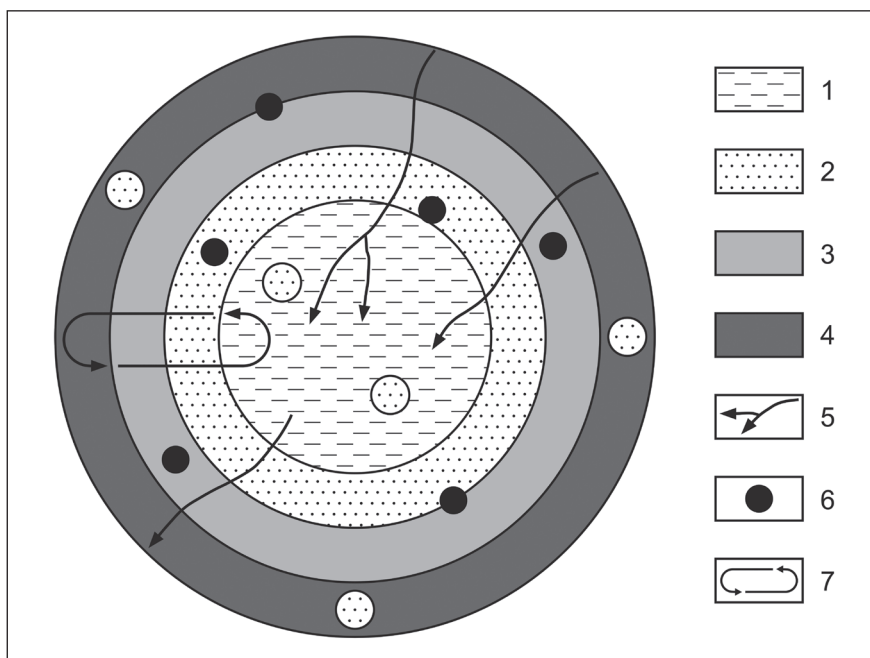
1. ábra. A Szernye-mocsár és környéke a 19. századi környezetátalakító munkálatok előtt. Jelmagyarázat: 1= állandóan vagy tartósan elöntött terület, 2= időszakos vízborítás (Forrás: saját szerkesztés Lászlóffy /1938/ térképe alapján)

zödtek be.¹⁰ A Szernye-mocsár és környéke 18. század végi tájszerkezetét az első katonai felmérés (1782–1785) 1:28 800-as léptékű térképszelvényei¹¹ és a hozzájuk kapcsolódó – az egyes települések leírását tartalmazó – *Landesbeschreibung* alapján tudjuk rekonstruálni.¹² A települések a mocsár és a tölgyerdő között, erdőirtással és gyepfeltéréssel kialakított területen épültek. Az *irtásföldek*, a *kultúrpuszták* és *-mezőségek* a településközi térben összekapcsolódtak és a mocsár körül *termelési övezeteket (sávokat)* alkottak. A tájhasználat magassági szintek szerint – a nyílt vízi részekről kezdődően – körkörös formában rendeződtek el. A központi részen – más mocsár- és lápvidékhez hasonlóan – a halászat, a csikászat, a növényzettel fedett övezetben a nád- és gyékénykivágás, sás-gyűjtés, a fű-, éger- és nyárfás ligeterdők gyepföldjein a legeltetés, a vadászat, valamint az erdei gyümölcsstermesztés és a méhészet volt jellemző. A mocsarat szegélyező rét- és legelőövezet a szántóföldek határolták, majd a mocsári településcsoport művelt földjeit a kiterjedt erdőségek vették körül (például a Csonkás, Lápos erdő, Nagyegres, Nagyerdő, Szélső nyáras, Szikes erdő stb.). Az erdő is szervesen beépült a majorsági és a jobbágyparaszti gazdaságok területi és éves ciklikus rendszerébe. A mocsár- és erdőövezet haszonvételei mellett – talán a megtelepüléstől

¹⁰ Baranyi 2009.

¹¹ XXVIII. Col. 8. sect.; XXVIII. Col. 9. sect.; XXIX. col. 8. sect. és XXIX. col. 9. sect.

¹² Pók 1999.

2. ábra. A Szernye-mocsár 18. századvégi környezetgazdálkodási modellje. Jelmagyarázat: 1= mocsár, 2= gyepövezet, 3= szántóövezet, 4= erdőövezet, 5= a mocsárba vezető és kivezető vízfolyások, 6= települések, 7= a legelőváltás irányai (Forrás: saját szerkesztés az első katonai felvétel térképszelvényei alapján)

fogva – meghatározó volt a szántóföldi növénytermesztés, a kertgazdálkodás és a helyi szükségleteket jelentősen meghaladó állattartás.

A felsorolt 18. század végi tájhasználati (munkaföldrajzi) övezeteket és a települések elhelyezkedését egy modell segítségével jelenítjük meg (2. ábra). A telephelyek a gyep- és szántóföldek övezetében, vagy a két eltérő gazdasági terület – például mocsár és gyep, szántó és gyep, szántó és erdő határvonalán alakultak ki. A mocsári település-csoport (a széles erdőgyűrű ellenére) nem volt elszigetelt terület. A közeli Beregszász és Munkács, mint termékcsere- és kulturális központ, hatásrendszerével befolyásolta a mocsári települések gazdasági és szellemi fejlődését.

A TERÜLETHASZNÁLATI STRUKTÚRA ÁTALAKULÁSA

A Szernye-mocsár középkorban kialakult gazdasági (tájhasználati) alapszerkezete, mely az agroökológiai feltételrendszerre és az ökonómiai tényezőkre épült, a 18. századig nem sokat változhatott. Az ősi területhasználati struktúra (környezetgazdálkodás) a 19. században, a népességnövekedés, a makrogazdasági folyamatok és az 1870-es évek közepétől a vízrendezési munkálatok hatására fokozatosan átalakult. A

tájhasználat-változást három idősíkban jelenítjük meg, 1865-ben, 1895-ben és 1910-ben. Az első, a helytartó tanácsi adatfelvételezés, az ősi területhasználati struktúrát, a további statisztikák a mocsárlecsapolás hatására átformálódó művelésági szerkezet változásait szemléltetik. A művelési ágak megoszlásában a szántóföldi kultúra, a rét- és legelőgazdálkodás vált meghatározóvá. A tájhasználati arányok változásai a termékstruktúra bizonyos mértékű átalakulását is magával hozta.

Az 1865. évi statisztikai forrás és a második katonai felmérés (1819–1869) térkép-szelvényeinek elemzésével megállapítható,¹³ hogy a Szernye-mocsár településeinek gazdálkodását elsősorban az állattartás, alárendelten a növénytermesztés és az ún. mocsári-lápi haszonvételek jellemezték. A mocsári településcsoport területének (=45 865 kat. hold, =263,9 km²) 19,5%-át a szántóföldek, 20,5%-át a rétek és legelők, 0,5%-át a szőlőskertek, 26,8%-át az erdőségek foglalták el. A terméketlen – korabeli szóhasználatnál „haszonvehetetlen” – területek 32,7%-kal (= 86,3 km²) részesedtek a rendelkezésre álló földalapról. Az adatfelvételezők a haszonvehetetlen föld alatt a lápokot, mocsarakat értették, amelyek a katonai térképek szerint még változatlan kiterjedésben szolgálták a települések gyűjtögető-zsákmányoló tevékenységét és a mocsári sertéslegeltetést. Bereg megyében, különösen a vizsgált kistérségben igen jelentős volt az extenzív sertéstartás két formájának, a réti-mocsári legeltetésnek és az erdei makkoltatásnak.¹⁴ A Szernye-mocsár gazdálkodási terében egybe, vagy egymás mellé esett a nyári legeltetést biztosító rét, mocsár és az őszi takarmányt adó makkos erdő. A nagy hagyományokkal rendelkező Beregszász és Munkács környéki –, a természetes takarmánybázison alapuló – sertéstartás vetekedett a bakonyi sertéstartás jelentőségével.¹⁵ A mocsári tölgyesekre jelentős bodnárpar, hordókészítés települt.¹⁶ A korabeli kéziratok térképei a nyílt vizeket és a mocsárból kiemelkedő gorondokat is ábrázolják. A mocsári gorondok gyepetakaróját kaszálással vagy ló- és marhalegeltetéssel hasznosították. A települések külső határát képező tölgyerdőkben az erdei legeltetés-makkoltatás mellett az irtásszigetek és irtásfolyosók is az állattartás takarmánybázisát jelentették.

Három évtizeddel később, az 1895. évi állapotokat rögzítő statisztikai adatok már tükrözik azt a változásfolyamatot, amelyet a lecsapolási munkálatok indukáltak. Az összterület (=46 601 kat. hold), a korábbinál pontosabb felmérés következtében 736 kat. holddal, 1910-re további 222 kat. holddal, 46 823 kat. holdra (=269,4 km²-re) növekedett. Az 1895. évben a mezőgazdasági földalapról 27%-át a szántóföldek, 0,5%-át a kertek, 19,2%-át a rétek és legelők, 24,3%-át az erdők és 29%-át a terméketlen területek képezték (1. táblázat).

¹³ Sect. 41. col. XLVII. és sect. 41. col. XLVIII.

¹⁴ Paládi-Kovács 1993.

¹⁵ Szabadfalvi 1999.

¹⁶ Értékes fényképfelvételeket készített erről még az 1940-es években is K. Kovács László. Az adatot lektoromnak, Paládi-Kovács Attilának köszönöm meg.

művelési ágak	1865		1895		1910	
	kat. hold	%	kat. hold	%	kat. hold	%
szántó	8 952	19,5	12 575	27,0	21 157	45,2
kert			256	0,5	290	0,6
rét	6 463	14,1	5 444	11,7	6 573	14,0
szőlő	244	0,5	27		261	0,6
legelő	2 917	6,4	3 500	7,5	8 133	17,4
erdő	12 283	26,8	11 309	24,3	8 822	18,8
terméketlen	15 006	32,7	13 490	29,0	1 587	3,4
összesen	45 865	100	46 601	100	46 823	100

1. sz. táblázat. A Szernye-mocsár településeinek tájhasználat (1865–1910)¹⁷

Az agrárium részterületeit és termékszerkezetét feltáró statisztikák elemzésével az is igazolható, hogy az állattartás megtartotta vezető helyét. 1896-ban 7729 szarvasmarhát, 1098 lovat, 4600 sertést és mindössze 823 juhot írtak össze a mocsárrégió településeiben. A felsoroltakon kívül jelentős volt a baromfitartás (több mint 15 000 db.) és a méhészkedés is (1140 méhcsaláddal). A településcsoport állattenyésztésének gazdasági jelentőségét összehasonlító adatokkal lehet bizonyítani. Az egyik lehetőség annak vizsgálata, miként részesedett a Szernye-mocsár település- és gazdasági tere Bereg megye állatállományából. A területi részesedés 7% volt, ugyanakkor a szarvasmarha állományból 13,1%-kal, a loállományból 8,8%-kal és a sertésállományból 12,6%-kal részesedett. Érdemes megemlíteni azt is, hogy az egy km²-re jutó állatok száma meghaladja a megyei átlagot (például a mocsárrégióban a szarvasmarhák száma 29 db/km², a megyében 24 db/km², a sertések száma 17 db/km², a megyében 13 db/km²). A jelentőségtöbblet összefügg a természetföldrajzi tényezőkkel, továbbá Beregszász és Munkács felvevőpiacaival, az Északkeleti-Felföld két legjelentősebb állatkereskedelmi központjával. Az 1895. évi állapotfelvétel adatai közül meg kell említenünk a településcsoport 36 000-es gyümölcsfa állományát, melyből a szilvafák voltak túlsúlyban (66,7%-kal).

A 18–19. század fordulóján, a lecsapoló munkálatok előre haladtával felgyorsult a települések gazdasági szerkezetváltozása. 1895-től 1910-ig a szántóföldek területi részaránya 27%-ról 45,2%-ra növekedett. Terjeszkedése két irányban történt, egyrészt a gyepövezet, másrészt a tölgyerdők felé. A lecsapolt mocsarat rétek és legelők foglalták el (31,4%), a kertek területe alig változott (0,6%), a szőlőtermesztés újra éledt, de területi kiterjedése nem volt jelentős (0,6%). Az erdőborítottság 24,3%-ról 18,8%-ra, a terméketlen terület 3,4%-ra csökkent. A településcsoport 1910. évi kataszteri tiszta jövedelméből (=158 096 Korona) a szántóföldek 51,2%-kal, a kertek 1,5%-kal, a szőlők 2,7%-kal, a rétek 20,5%-kal, a legelők 10%-kal és az erdők 14,1%-kal részesedtek.

¹⁷ Forrás: saját szerkesztés

Az egy katasztrális holdra jutó tiszta jövedelem 349 fillér volt, az országos átlag (=648 fillér) 53,85%-a, az alföldi átlag (=1191 fillér) 15%-a. Összehasonlításként megemlítjük, hogy az Északkeleti-Felföld (Ruténföld, 1889-től Kárpátalja néven ismert) gazdaságföldrajzi régió egy kat. holdra jutó tiszta jövedelme 171 fillér, a régióon belül Bereg megyében 295 fillér, Ung megyében 238 fillér, Ugocsa megyében 313 fillér és Máramaros megyében 86 fillér volt.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a Szernye-mocsár települései – az előbbieken vázolt történelmi fejlődésfolyamatban – okszerű és fenntartható módon, a tájpotenciálhoz és az antropogén ökológiai változásokhoz alkalmazkodó gazdálkodást folytattak.

Az ártéri, lápi és mocsári gazdálkodás népességeltartó képessége alacsony, a Szernye-mocsár tíz településén 1870-ben 6000, három évtizeddel később, 1900-ban – a tájhasználati struktúra-váltás következményeként – már 11 700 lakost írtak össze, akik közül 75–76%-a volt magyar, a többi ruszin, német és szlovák nemzetiségű.

A gazdaságtörténeti és statisztikai források szerint a 20. század elején a Szernye-mocsár települései és tágabb környezete (az Északkeleti-Felföld) a Kárpát-medence gazdaságilag *elmaradott területe* volt, az emberföldrajzi életszegénység zónájához tartozott.¹⁸

Statisztikai források

- (1) *Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme*. Buda, 1865.
- (2) *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája* I. kötet. Budapest, 1897.
- (3) *Bereg vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V.T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után*. Budapest, 1913.

Irodalom

ANDRÁSFALVY Bertalan

1975 *Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig*. Tolna megyei Tanács Levéltára. Szekszárd

2010 *Víz és társadalom a magyar történelemben*. In Barta Elek–Keményfi Róbert–Lajos Veronika (szerk.): *A víz kultúrája*. 13–38. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék.

BARANYI Béla (szerk.)

2009 *Kárpátalja*. Budapest–Pécs: Magyar tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja–Dialóg Campus Kiadó. /A Kárpát-medence régiói 11./

BOTLIK József

2001 *Volt egyszer egy Szernye-mocsár*. *Honismeret* XXIX. 5. 67–76.

¹⁸ Fodor 1924.

DÓKA Klára

- 1987 *A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918)*. Budapest: k.n.

FRISNYÁK Sándor

- 1990 *Magyarország történeti földrajza*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- 1992 *Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai (Adalékok a környezethasznosítás és -átalakítás értékeléséhez)*. In Fejér László–Kaján Imre (szerk.): *Mérlegen a Tisza-szabályozás. Egy XIX. századi mérnöki természetátalakító munka – mai szemmel. Előadások és vita a Budapesti Műszaki Egyetemen*. 3–24. Budapest: Magyar Hidrológiai Társaság–Országos Vízügyi Főigazgatóság.
- 1999 *Kárpátalja gazdasági térszerkezete a 18–19. században. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv* 6. 101–114. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke.

FODOR Ferenc

- 1924 *Magyarország gazdasági földrajza*. Budapest: Franklin Társulat.

IHRIG Dénes (szerk.)

- 1973 *A magyar vízszabályozás története*. Budapest: Országos Vízügyi Hivatal.

LÁSZLÓFFY Woldemár

- 1938 *Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapolási munkálatok megkezdése előtt*. Budapest: A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízirajzi Intézete (Falitérkép).

LEHOCZKY Tivadar

- 1881 *Beregvármegye monographiája. I. Általános rész*. Ungvár: Pollacsek Miksa Könyvnyomdája.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1993 *A magyarországi állattartó kultúra korszakai*. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet.
- 2011 *A magyar nép természeti környezete*. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz. I. Táj, nép, történelem*. 1. 213–392. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÓK Judit (szerk.)

- 1999 *Bereg vármegye (1872–1875)*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Önkormányzat.

SOMOGYI Sándor (szerk.)

- 2000 *A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai*. Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.

SZABADFALVI József

- 1991 *A sertés Magyarországon*. Debrecen: Ethnica.

VASS Róbert

- 2019 *A Beregi-sík vízszabályozásának története. Történeti Földrajzi Közlemények* 7. 1–2. 65–72.

VIGA Gyula

- 1990 *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc: Ethnica.

Frisnyák Sándor

Geográfus, MTA doktora, ny. egyetemi tanár, Isaszeg

e-mail: drfrisyaksandor@gmail.com

Sándor Frisnyák

The historical use of landscape of the settlements of Szernye marshland from the end of the 18th century until 1910

The Szernye Marshland is situated in the one-time Bereg county in the western part of present-day Ukraine. The economy and spatial structure of the ten settlements that are surrounding the marshland differed from the generalized use of natural and landscape resources of floodplains. The difference was manifested in the lack of system of brooks in the service of watering meadows and grasslands and a considerable rate of production on arable lands. The settlements came into being between the marshland and the oak forest on lands that had been created by forest clearing. In the 18th century lands due to deforestation, cultivated grasslands and meadows joined one another in the non-inhabited area and created production belts around the marshland. Besides fishing, the use of reed and two forms of extensive swine herding were also important: grazing on meadows and in the marshland as well as oak-mast in the forest.

On the basis of military maps from the 18th century coupled with geomorphological inquiry, it can be claimed that before the drainage of the marshland (that started in 1874 and lasted for about 3–4 decades) villagers dealt with arable land cultivation on 20 percent of the territory of the marshland, whereas after the drainage this figure increased to 45%. The territory of meadows and pastures was also significant (30%). In 1910 the net income of an acre in the settlements of the micro-region was 349 fillér, which was 53,8 percent of the national average. The Szernye marshland and its wider region was the most disadvantaged region of the historical Hungarian Kingdom in 1920.

A paraszti munkavégzés és a munkaviszonyok változása az I. világháború idején

Az I. világháborúban résztvevő magyar honvédség katonáinak többségét a parasztság alkotta, ami a falusi közösségek demográfiai struktúráját és társadalmi szerkezetét, a nemek és a generációk közötti kapcsolatokat vagy a munkaviszonyokat is átalakította. A hadsereg és a hátország élelmezése miatt az agrárium nemzetgazdasági szerepe felértékelődött, miközben a termelést az egyre súlyosabb munkaerőhiány, valamint a piac szabályozására és a tulajdon korlátozására irányuló állami intézkedések (az árak maximálása, a mezőgazdasági termékek bejelentési és átengedési kötelezettsége, zár alá vétele és rekvirálása) befolyásolta. Ebben a tanulmányban a munkavégzést vizsgálom: a kormány milyen intézkedésekkel próbálta a kieső munkaerőt pótolni és hogyan hajtották ezt végre a lokális közösségekben.¹ Az egyéni és a kollektív cselekvések, illetve az ezt megjelenítő szövegek (például a forrásként használt rendeletek, a korabeli sajtó vagy a szereplők levelei) ugyanakkor arról is tájékoztatnak, hogy a háború miként alakította a munkavégzés gyakorlatát, hagyományait és erkölcsi normarendszerét, valamint tapasztalati világát és kulturális reprezentációt.

AZ AGRÁRNÉPESSÉG A HADSEREGBEN

Statistikai összesítések hiányában nincsenek pontos ismereteink a közös hadsereg és a magyar honvédség társadalmi összetételéről.² A besorozott és a szolgálatot teljesítő mezőgazdasági népességre vonatkozó korabeli jelentések a munkaerőhiányt tartották szem előtt. Az 1910-es népszámlálás szerint a mezőgazdasági keresők összlétszáma 5 és fél millió fő volt,³ az agrárszociológus Balkányi Béla ebből a hadköteleseket, a besorozott népfelkelőkkel együtt, körülbelül 1 millió főre becsülte.⁴ A települések előljárói a helyi arányokról számoltak be. Kecskemétről 1915 nyaráig 9 ezer ember vonult be, közülük 5–6 ezren kisbirtokosok és bérlők, valamint napszámosok és gazdasági cselédek voltak. (A város vezetése az otthon maradtak „munkaértékét” életkoruk és testi állapotuk miatt alacsonyabbnak ítélte meg.) Székesfehérváron a második hábo-

¹ A tanulmány az OTKA támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült. A parasztok és a városi fogyasztók konfliktusáról, ami a mezőgazdasági termelés visszaesésével és az egyre súlyosabb élelmiszerhiánnyal függött össze, lásd: Bihari 2008: 127–130.

² 1914–1915-ben a 19 és 42 év közöttieket, majd az általános hadkötelezettség módosítása után a 18 éveseket, valamint a 42 és 50 év közöttieket sorozták és hívták be a hadseregbe. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27. 1914. augusztus 17; 1914. augusztus 31; 1915. január 21; 1915. február 20; 1915. április 19.

³ Önálló gazda 2 millió fő, segítő családtag 1,7 millió fő, gazdasági cseléd félmillió fő, valamint mezőgazdasági munkás és napszámos 1,3 millió fő.

⁴ Balkányi Béla: A mezőgazdasági munkaszervezet a háború alatt. *Köztelek*, 1914. december 21. 2757.

rús év végén a „gazdaközönség” 85%-a teljesített katonai szolgálatot, Tiszafüreden a „dologképes embereknek” ugyancsak 85%-a katona és hadimunkás. Győrben szintén a „mezőgazdák” közül hiányoztak a legtöbben – „java ifjú és férfi erejükben” –, míg a felmentettek korosabbak, őket az előjáróság a nehéz mezőgazdasági munka végzésére alkalmatlannak minősítette. Hajdú vármegye alispánja pontos szám adatokkal illusztrálta a háború végéig folyamatok behívások és hadiszolgáltatások következményeit: Tiszacsegén 1917–1918-ban a férfi mezőgazdasági munkaerő száma 682 főről 567 főre, Hajdúsámsonban 1047-ről 952-re, Hajdúböszörményben 4963-ról 4377-re csökkent. Somogy megye alispánja 1916 nyarán a munkaerőhiányról készített kimutatást. A kiscgazdák 796 kaszást és 1109 marokszedőt tudtak felfogadni, a hiányzó aratók száma összesen 16276 fő. Az uradalmak 2954 kaszást és 5057 arató „segédmunkást” szerződtettek, az igényük 17550 fő lett volna.⁵ Hosszan sorolhatnám a településekről, a járásokról és a megyékről készült beszámolókat, melyeknél figyelembe kell vennünk a használt társadalmi kategóriák következtelenségét, mégis a statisztikai reprezentativitás és objektivitás igényével kívánták az agrártermelést egyoldalúan sújtó katonai behívásokat igazolni.⁶

Az egykori reflexiók vajon megerősítik-e a statisztika által sugallt képet, és a sorozás szempontjainak, valamint a magyar hadsereg társadalmi összetételének milyen korabeli tapasztalatai voltak? Bár katonai doktrínává biztosan nem vált, a behívásoknál és a felmentéseknél általánosan érvényesült az az elv, hogy a képzettséget és szakmai gyakorlatot igénylő ipari munkával szemben, a mezőgazdaságban nemtől, kortól és testalkattól függetlenül lehet bármilyen munkát végezni, így a bevonult agrárnépesség a családtagokkal, a hadifoglyokkal vagy a pótkeretekkel könnyebben pótolható.⁷

Farkas Geyza, a háború első hónapjait a *Huszádik Század* hasábjain értékelő nagybirtokos számára „közismert”, hogy a legtöbb hadiszolgáltatásra alkalmas újoncot a falusi körzetek biztosítják: a sorozáson megjelent legények 90%-ban vagy még nagyobb arányban beválnak, míg a városokban ennek harmadrészét sem érik el. Ezért a mozgósítás, mely kezdetben a 20–25 éves „legerőteljesebb” korosztályra terjedt ki, elsősorban a mezőgazdaságot „fosztotta meg a szükséges munkaerőtől.”⁸ A *Gazdaszövetség* című lap 1914 augusztusában az agrárius ideológia és a háborús lelkesedés jegyében, a propaganda és a nemzeti egység megteremtésének eszközeként mutatta be és túlozta

⁵ Az uradalmak tehát kedvezőbb helyzetben voltak. (A kiscgazdák gabonával bevetett földterülete 1916-ban 193600 kataszteri hold, az uradalmaké 209784 hold.) MNL OL K 184. 1336. cs. 31. 97627/1915; 1382. cs. 62/a 15364/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1588. cs. 62/g 71300/1916; 1936. cs. 62/g 55105/1918; Puskás 1956: 289–290.

⁶ A háborúban elesettek, holtá nyilvánítottak és eltűntek közel 70%-át (körülbelül 266 000 főt) az agrárnépesség adta (Mike 1927: 631–632).

⁷ Gratz Gusztáv szerint legfeljebb a 20 kataszteri hold feletti gazdálkodókat mentették fel „bizonyos feltételekkel” a katonai szolgálat alól (Ausztriában ez a határ nem érvényesült). Az osztrákok Magyarország nagyobb arányú katonaállítási kötelezettsége mellett azzal érveltek, hogy a mezőgazdasággal foglalkozó magyar népesség „egészségesebb és testileg erősebb”, mint az iparosodottabb Lajtán túli területek lakossága (Gratz–Schüller 1930: 153–154, 157). Gratz 1917-ben a közös külügyminisztérium kereskedelempolitikai osztályának vezetője, majd az Esterházy-kormány pénzügyminisztere volt.

⁸ Farkas Geyza: Háborús mezőgazdasági szemle. *Huszádik Század*, 1915. 1. sz. 144.

el a parasztság szerepét. „Milyen hatalmas oszlopa a földmivelő osztály a honvédelemnek. A legkisebb falvak is százával küldték hadba fiaikat, és alig fér kétség ahhoz, hogy a hadsereg túlnyomó zömét a földmivelők alkotják. (...) A megmozdult nemzet soraiban megkapóan jelent meg a maga erkölcsi és gazdasági világával – a földmivelő nép.”⁹ Veres Péter, aki 1917-ben, húszéves korában vonult be, önéletrajzában a haderő társadalmi karakterét mutatta be.¹⁰ Abban az időben a harcoló alakulatok már többnyire „árva napszámosokból, az én osztályomból állottak, akik között kevés volt a rendszeren írni-olvasni tudó ember. Az ilyenek vagy a műszaki csapatoknál vagy az irodákban és kórházakban és persze a hadiüzemekben voltak, mert a gépesedő háborúhoz mind több írástudó ember kellett. (...) A bevonultatott kispolgárok a gazdasági hivatalokban, egészségügyi osztagokban, hadosztály-telefonoknál és a cipész- és szabóműhelyekben voltak, de akárhol voltak is, egy-két csillag legalább volt az álluk alatt.”¹¹

Különböző narrációkat idéztem, melyekben a parasztság háborús részvételéhez más-más jelentések kapcsolódtak. Az 1917 januárjától a közös külügyminisztérium gazdasági osztályát vezető, hivatali feljegyzéseire és az emlékeire hagyatkozó Gratz Gusztáv a kormánypolitika álláspontját rögzítette: a hátország és az egész társadalom a háború szolgálatában állt, az ipari-hadiipari termelés prioritást élvezett, míg a mezőgazdasági munkaerő az önellátó családi és a közéletet biztosító, ezért fontosabb piaci gazdaságokban is rugalmasan helyettesíthető. Farkas Geyza az első hónapok személyes és kollektív tapasztalatát osztotta meg, de interpretációjában az életerős falu és a fizikailag gyenge város (városlakó) sztereotip szembeállítását is megjelent, az agrárius lapban pedig a földművelők mozgósításának ideológiai kontextusa vált hangsúlyossá. Az osztályával azonosuló és a bevonulása utáni élményeit megosztó Veres Péter a hadviselésre is kiterjedő tömegesedés és bürokratizmus, illetve „munkamegosztás” következményeit rögzítette: az egyén helyét a hadsereg szervezetében a foglalkozás, a képzettség vagy csupán az írni-olvasni tudás jelölte ki, az előmenetelét, a mobilitását is ez befolyásolta, és ily módon a különösebb szakismeretet nem, legfeljebb a hosszabb-rövidebb ideig tartó kiképzés alatt elsajátítható készségeket, továbbá megfelelő fizikai adottságokat és állóképességet igénylő lövészárokharcban, illetve a menetszázadokban a mezőgazdasági népesség „előnyt élvezhetett.” Ezért olvastunk több szövegben egészséges, testileg erős és szemre is tetszetős fiatal legényekről, mint ideális katonákról – és ezért voltak az áldozatokat összesítő statisztikában az östermelessel foglalkozók felülreprezentáltak.

A kieső munkaerőt azonban pótolni kellett, a továbbiakban ennek kormányzati és lokális stratégiáit vizsgálom.

⁹ Földmivelők a háborúban. *Gazdaszövetség*, 1914. augusztus 15. 1301.

¹⁰ Veres szerint az önéletrajz „az egyén történetírása önmagáról, és ez úgy értékes a többi ember számára, ha csakúgy, mint a társadalomról szóló történetírás, a lehetőségig »objektív«” (Veres 1963: 516. A munka 1937-ben jelent meg először).

¹¹ Veres 1963: 101–102.

SZEMÉLYES SZOLGÁLTATÁSOK, KÖZERŐ

A hadiszolgáltatásokat szabályozó 1912: LXVIII. tc. és az 1914: L. tc. biztosította a helyi közigazgatás számára, hogy miniszteri felhatalmazással a 18 és 50 év közötti munkaképes lakosságot személyes szolgálatra kötelezze, és a halaszthatatlan gazdasági munkák elvégzésére közerőt rendeljen ki.¹² A földművelésügyi miniszter 1915. januári utasítása ismételte meg lakonikusan az 1914-es törvény betűjét (az alispán felterjesztésére „hajlandó leszek a személyes szolgáltatás és a közerő elrendelésére a felhatalmazást megadni”), majd a miniszterelnök 600/1916. sz. rendelete szabályozta a szolgáltatásra kötelezettek és a jogosultak körét. Aki a saját földjét nem megfelelő szorgalommal műveli vagy bérszántással foglalkozik, az köteles igaerejét mások számára rendelkezésre bocsátani, ami pedig az elvégzendő munkák sorrendjét illeti, elsősorban a hadba vonultak „munkaerő nélkül maradt családtagjaira és olyan kiskorúakra, nőkre, munkaképtelenekre, valamint kisbirtokosokra kell tekintettel lenni, akik földjük megművelésében segítségre szorulnak.”¹³ A személyes szolgáltatást, a rendelet intenciója szerint, természetben kell viszonzni, ha ez nem valósítható meg és a térítési díjat¹⁴ a jogosult nem tudja kifizetni, akkor azt a község vagy a törvényhatóság előlegezi meg.¹⁵ A kormány tehát, bár a törvényi felhatalmazása megvolt, a háború első éveiben nem kívánt a munkaviszonyba avatkozni, annak kezdeményezését a megyei hatóságoknak engedte át. Majd a személyes szolgáltatást, többnyire az igaerő felajánlását, a gazdaságukat elhanyagolókkal szemben, illetve a hadbavonultak rászoruló családtagjainak támogatására, tehát a munkamorál és a közösségi szolidaritás erősítése érdekében kívánta alkalmazni, és a hagyományos munkacserét preferálta.

A vármegyék tisztviselői folyamatosan kérték a felhatalmazást a közerő kirendelésére, és változatos indokokra hivatkoztak. Háromszéken a hadbavonult kigazdák birtokai e nélkül műveletlenül maradnának, Turóban a mezei munkák „fennakadnának.” A törökbecsei jóléti bizottság az Országos Hadsegélyező Bizottságnak azt jelentette, hogy a bevonult katonák feleségei naponta keresik fel őket, és sírva panaszolják, hogy nincs, aki a földjüket felszántsa. Az Országos Gazdasági Bizottságnak átadott kukorica árát nem kapták meg, ezért a bérszántásra sem gondolhatnak. Ugocsa alispánja az „uzsoráskodók” igáját kívánta felhasználni (az igaerő bére „hallatlan magasságra” emelkedett, ami a földek bevetését veszélyeztette), Kolozs megyében szintén azért szükséges a közerő igénybevétele, mert a nép a szolgáltatások árát „igen felcsigázta”, és a szekszárdi polgármester is hasonlóan érvelt: egy kocsi széna beszállításáért 1915 tavaszán 20 koronát kérnek, ami nem áll arányban a széna értékével, és az állattartást ellehetetleníti. Csanád megye alispánja arra utasította a szolgabírákat, hogy a munkájukat szándékosan hanyagul végzőket személyes szolgálatra rendeljék ki, és aki ennek

¹² Az 1915: XIII. tc. a korra vonatkozó kötöttséget feloldotta.

¹³ *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915: 248–253; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916: 87–90.

¹⁴ Ez 60%-kal magasabb volt, mint az adott településen a háború előtt érvényben lévő szakmávy vagy napszámber.

¹⁵ A határozat érvényét a következő években valamennyi mezőgazdasági munkára kiterjesztették (*Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916: 264).

nem tesz eleget, az két hónapig terjedő elzárással vagy 600 korona bírsággal büntetendő. Baranya Vármegye Gazdasági Egyesülete szerint a hiányzó nagyszámú munkaerő 1915 tavaszán már nem tűri meg a „földművelő nép bármely rétegénél a munkakészség bármilyen csekély mértékű hiányát”, ezért olyan intézkedésekre van szükség, melyek a „munkára kötelezettség érzetét” felkeltik. Az egyesület ráadásul azt tapasztalta, hogy „a nép azon része, mely bár teljesen munkabíró, de jobb anyagi viszonyok között él, és földjének saját kezével való mivvelésétől elszokott, még a jelenlegi rendkívüli időkbén is lealázónak véli magára nézve a munkát, és inkább uzsoranapszámot fizet, minthogy kapát és kaszát vegyen a kezébe.”¹⁶

A háború kitörése és a mozgósítás már 1915 tavaszán munkaerőhiányt okozott, a személyes szolgáltatások ezt kívánták pótolni. A beszámolók a munkaerőhiányt kihasználó magatartásokra is utaltak. Az igaerővel rendelkező parasztok nagy jövedelemre, „uzsorahaszonra” tettek szert,¹⁷ a fizikai munkától „elszokott” gazdák viszont a munkától továbbra is tartózkodtak.

A megyei tisztviselők a közmunkát igénybe vevőkről, valamint a munkakonfliktusokról is beszámoltak. Alsó-Fehér megyében a szántáshoz, a kaszáláshoz, az aratáshoz és a csépléshez rendelték ki több ízben közerőt, kényszerítésre nem volt szükség. Sármezey Antal mezőkovács házai bérelt földjén viszont az aratók nem akartak munkába állni, ezért csendőrökkel vezették ki őket. A Baranya megyei szentlőrinci járásban a járőr megjelenésére a „vonakodás” megszűnt. Heimann Antal horgosi birtokáról 39 arató közül 25 megszökött, ellenük büntető eljárást indítottak. Csongrádban 1915 tavaszán, Heimannon kívül, özvegy Berger Mórnéhoz rendelték ki nagyobb közerőt tengeri szállítására, a többi alkalommal egy-két embert vettek igénybe kapálásra, valamint néhány hold felszántására.¹⁸

Az országosan felhasznált közerő nagyságát az egyéni esetek alapján nem tudjuk meghatározni, miként azt sem, hogyan oszlott meg a különböző birtokkategóriákban.¹⁹ (Ellenszegülések nagyobb munkáscsoportokban, az ország dél-alföldi megyéiben for-

¹⁶ MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 16935/1915; 96548/1915; 96562/1915; 99138/1915; 1385. cs. 62a 15370/1915; Tóth 2002: 79–91.

¹⁷ Ez a frontra küldött levelek állandó panasza volt. Tukán (Hajdú megye) 1917-ben egy hold felszántása 100 koronába került, a Somogy megyei Bodrogon egy ekéért naponta 50 koronát kellett fizetni. Csanád megyében 1916-ban egy hold felszántásáért ugyancsak 100 koronát kértek, amit az alispán, hogy a földek ne maradjanak műveletlenül, 28 koronában maximált (HM HIM Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény. 4447. doboz). A szántás munkabérét is maximálták (*Igaz Szó*, 1916. október 15. 4).

¹⁸ MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 99138/1915.

¹⁹ Kolozs vármegyében 1915 szeptemberében készült összesítés: a szántáshoz a kolozsvári járásban 7 birtokosnál 273 eke- és borona fogatot, a moci járásban egy birtokosnál 30 fogatot, a nagysármásiban 2 birtokosnál 33 fogatot és Kolozsváron egy birtokosnál 12 igát, valamint a „kisbirtokosoknál” (összesítve) 118 igát vettek igénybe. Kapálásra a kolozsvári járásban 2 birtokoshoz 400, Kolozsváron egy birtokoshoz 30, a kisbirtokosokhoz 900-1000 kapást rendelték ki, a kaszálásnál az előbbi járásban egy birtokosnál 80 munkásra volt szükség. Az aratáshoz a hídalmasi, a kolozsvári és a nagysármási járásban 2-2 birtokosnál 230, 300 és 157 aratót, Kolozsváron 3 birtokosnál 265, a kisbirtokosoknál 600 aratót használtak fel. Mindez arra utal, hogy Kolozs megyében a közmunkát a nagybirtokokon vették igénybe, és csak a megyeszékhelyen részesültek ebből a „kisbirtokosok” is, akik foglalkozásáról vagy társadalmi karakteréről nincs információnk (Tóth 2002: 90).

dultak elő, ahol az agrárszocialista mozgalmak hagyománya erősebb volt.) Az azonban biztos, hogy a miniszterelnök 600/1916. sz. rendelete, ahogy említettem, a családi munkaerőt nélkülöző és a saját földjük művelésére képtelen kisgazdákat kívánta segíteni.

A közérő igénybevétele visszaélésekre adott alkalmat. A debreceni gazdák 1916 tavaszán 2500 kataszteri hold műveletlen területet jelentettek be, amit a polgármester úgy értékelt, hogy „sokan a kényelmesebb oldalát vették a dolognak”, vagyis közmunkával akarják a földjüket megművelni, holott arra a rendelkezésre álló eszközökkel és munkaerővel maguk is képesek lennének.²⁰

A visszaélésekről egyéni panaszokat is olvashatunk, melyek a közérő felhasználásának hivatali iratokból megismerhetetlen részleteit, illetve személyes tapasztalatait tárják elénk. Gáborják Ferenc 1916 májusában a földművelésügyi miniszternek írt levelet:

„Gyula város földművelésügyével megbízott egyének különösen a kisebb földművelők elsősorban igénybevitelét tartják szem előtt, midőn Lendvai Mátyás 52 holdas gazdának a saját földje még nincsen felszántva,²¹ holott a föld mennyisége után módjában állana, hogy a földjének megmunkálására kellő munkaerőt tartson. Azonban azon számításban van, hogy földje a földművelés ügyeivel megbízott egyének közbenjárásával a kisföldművelők által úgyszólván megmunkáltatik, már egy ízben ki voltunk rendelve 5 iga vagyis 5 eke 10 ember és 20 ló. Megjegyzendő, hogy egyenként csak 2 lóval rendelkezünk, és egy ekébe kettőnknek a lova volt befogva olyan földet munkálni, hogy fél 2 órától estig nem voltunk képesek többet felszántani, mint 2070 négyszögölet. Kukoricaföldet is megkíséreltük szántani, másfél napot töltöttünk kint, holott egyikünknek sincs a saját földje teljesen megmunkálva, és most másodízben is kirendelték azokat, akik voltak, olyan is aki a harctéren szenved, és a másik pedig olyan, kinek a saját gyereke a harctéren van, és ezáltal a saját földünk kiszáradt és nem bírjuk bemunkálni... És vannak többen olyanok is, akik most több földet vesznek haszonbérbe azon számítással, hogy azt olcsó áron megmunkáltatja, és a termést haza szállíttatja, holott eddig nem volt földjük haszonbérbe, mert ha amúgy munkáltatja, nem képes annyira munkáltatni. Ha a saját földjeinket bemunkálhatjuk szívesen elmegyünk oly egyének földjét bemunkálni kik a harctéren szenvednek hogy a földjük üresen ne maradjon holott igazság szerint azokat illetné meg az elsőbbség.”²²

A levélíró azt sérelmezi, hogy társaival együtt közmunkára rendelték, ezért a saját földjét nem tudja időben megművelni. Ez nem egyetlen alkalommal fordult elő, hanem gyakorlattá vált, amire az előljáróság „közbenjárásában” bízó nagygazdák számítanak, a gazdálkodást is eszerint módosítják (bérföldet vállalnak). Ez a méltánytalanság²³ éri a „kisföldművelőket” kívül a fronton „szenvedőket” és a családtagjaikat is, akiknek a levélíró szívesen segít vagy segítene. Nehéz eldönteni, hogy Gáborják valóban szolidáris-e velük, vagy a jogosultság sorrendjét meghatározó közigazgatási rendelet-

²⁰ MNL OL K 184. 1588. cs. 62g 70937/1916; 71300/1916.

²¹ Lendvai a Gyulavidéki Takarékpénztár pénztárnoka volt.

²² MNL OL K 184. 1589. cs. 62g 72900/1916.

²³ A levélíró a „hajszolás” és a „hajtás” kifejezéseket használta, ami a közmunka igénybevitelének erőszakos módjára utalhat.

nek kíván megfelelni, a levele mindenesetre arra utal, hogy Gyulán annak utasításait nem tartották be. A polgármester az alispánnak küldött jelentésben visszautasította a „vádaskodást”, és a közmunka alól kibújni próbáló kisgazdákat, valamint a levélíró támadta meg: „Azt tapasztaltam, hogy a földtulajdonosok a tengeri alá szántást az utolsó percre akarták halasztani. Gáborják egyike azoknak, akiknek az ígája az adott időpontban pihent, és főleg olyan természetű ember, aki minden hatósági intézkedést törvénytelennek tart.”²⁴

A Győr megyei Enesén lakó Bodor Gizella szintén a földművelésügyi miniszterhez fordult:²⁵

„... már 1915 év ota aszt ígéri²⁶ hogy megmutat nem mehetünk sehovásem munkában, meg nemis arathatunk mert rövid idő mulva agyon leszünk csapva, amiért nem tetük meg az ő parancsát és ígér dolgozunk neki. 1916ban Szabó Kálmán nagybirtokos Enesei lakosnál aratunk részért és mindenből a 11 kereszt volt... a szegőcség úgy volt hogy ő is mindent haza fog rendesen takarítani, mikor fölszólítottuk hogy vigye haza a mienket ara aszt felelte, nem viszem haza ha ot rohad is el így is kilehet báni a szegény emberel, és a babot is elopta a feles földről 4 kocsí trágyát kért hogy ad rá földet aszt sem adot hát ígyis ki lehet fizetni a szegény munkásembert semivel ingyér dolgozunk ez rablás... már ött holnapja hogy nem ettünk főt ételt aszt felelte a biro hogy dögüjete étlén nem kaptok lisztet ugyis agyon lesztek csapva egy éjel rátok menek a levegőbe röpül a házatok a szinet meg fölguyjtják eszt mind azért teszi a bíró mert nem dolgozunk neki ingyér.”²⁷

Az előző, érvelő és az írásbeliség szabályainak megfelelő levéllel szemben, Bodor az élőbeszéd eleveenségével panaszkodik, amiből a személyes szolgáltatásokkal kapcsolatos sorozatos visszaélések rajzolódnak ki. A bíró a saját földjén ingyen kívánta a levélíró(ka)t dolgoztatni, és a munkaviszonyt a hatalmaskodás, illetve a kiszolgáltatottság jellemezte. (Az előljáró az alkalmazásukat is megtilthatta.) Ugyanez jellemző a helyi nagybirtokosnak végzett munkára (Szabó Kálmán a bíró és a jegyző „igen jó embere”), aki a megállapodásuk több pontját megszegte.

A szöveg, melyet az alispán „zagyvalékosnak” minősített, a háború pszichés következményére is utalhat. A többletmunkától, valamint a nélkülözéstől és az éhségtől fizikailag kimerült, a sorozatos megaláztatások, testvére megsebesülése és mások igazságtalan felmentése miatt érzelmileg feszült asszony²⁸ egész biztosan zaklatott idegállapotba került, ami erőszakos képzetekhez vezetett: a bíró gyilkoltatta meg az apját, és őt is, mint egy harctéri ellenséget akarja elpusztítani.

²⁴ MNL OL K 184. 1589. cs. 62g 72900/1916.

²⁵ A levelet Bodor Mihály és Bodor Szilveszter is aláírta.

²⁶ Böjtös Lajos bíró.

²⁷ MNL OL K 184. 1937. cs. 62g 58237/1918.

²⁸ Erről ugyancsak a levelében ír.

A KÖZÖSSÉGI, VALAMINT A GYERMEK- ÉS A NŐI MUNKA

Bár a kormány a törvényhatóságok számára lehetővé tette a közmunka elrendelését, a hiányzó munkaerő pótlásának és a mezőgazdasági termelés biztosításának másfajta lehetőségeit szorgalmazta. Erről a földművelésügyi miniszter 1915. január 22-i, az alispánoknak címzett körrendelete tanúskodik. Ghillány Imre minden „talpalatnyi” termőföld megművelésére buzdított, és a balkáni államok földművelő népességét állította példaként: ha ők összetartással és fokozott munkával a több évig tartó háború ellenére²⁹ minden munkát el tudtak végezni, akkor a „hazai föld szeretetének buzgalma” nálunk még inkább eredményre fog vezetni. Az időseknek, az asszonyoknak és a gyermekeknek fokozott szorgalommal kell dolgozniuk, és a hiányzó igaerőt egymás önzetlen segítségével kell pótolniuk. A miniszter szerint az egyházak, a gazdasági egyesületek, a tanfelügyelőségek és a gazdasági felügyelőségek képviselőiből álló vármegyei gazdasági intéző bizottságok, valamint a helyi előljárók, lelkészek és tanítók részvételével községi gazdasági bizottságok alakítása szükséges, melyek a mezei munkákat irányítják, illetve elvégzésüket garantálják. (A „földműves nép munkára serkentést és cselekvő hazaszeretetre buzdítást kizárólag a vezető értelmiségtől” várhat.)³⁰ A gazdálkodó közösségeknek tehát a föld megművelését, ami a katonák hazafias és önfeláldozó kötelességével egyenrangú, a maguk erejéből, fokozott munkával és egymás segítségével kell megvalósítaniuk, a közigazgatási tisztviselők, az agrár-érdekképviselők, valamint a helyi értelmiségiek részvételével megalakuló bizottságok ezt irányítják és ellenőrzik. A továbbiakban arra keresek választ, hogy a termelés ösztönzésének milyen eszközei voltak, és ez mit árul el az agrármunka hatalom által megalkotott normatív rendjéről, jelentéseiről és ideológiai kontextusairól.

A világháború kitörése után a kormány, majd az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a bevett vallások főpapjait olyan utasítások kiadására kérte, melyekben a vallásgyakorlás és a halaszthatatlan mezőgazdasági munkák összeegyeztetésére szólítják fel a híveiket. Ennek megfelelően Csernoch János hercegprímás X. Pius 1911. július 2-ai, az ünnepnapokat korlátozó rendeletére hivatkozva, a „szolgai munkák” végzését karácsony, húsvét és pünkösd másodnapján, Gyertyaszentelő és Gyümölcsoltó Boldogasszony napján, Úrnapján és Kisasszony napján is lehetővé tette, továbbá felhatalmazta a püspököket és a plébánosokat, hogy a háború alatt a mezei munkát, a mise időpontjára figyelemmel, vasárnap és a megmaradt kötelező nyilvános ünnepeken³¹ ugyancsak engedélyezzék. „Nagyobb baj, hogy a hívek az engedélyt nem veszik igénybe” – fűzte hozzá Csernoch, ezért nyomatékosítani kell, hogy a hadban lévők munkája korai keléssel és késői fekvéssel, valamint az ünnepnap munkával helyettesítendő, ez biztosítja ugyanis azt a gabonát, melyből „nemcsak nekünk, hanem a győzelmes háborúból visszatérő véreinknek is élniük kell.”³² Majd a hercegprímás elrendelte

²⁹ A Balkán-háborúkról van szó.

³⁰ *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 248–253.

³¹ Karácsony és Újév napján, Vízkereszt, Áldozócsütörtök, Szent István király, Péter és Pál, valamint Mindszentek ünnepén.

³² Matlaszkovszki – Mutschenbacher 1915: 66–67.

az alsópapságnak, hogy a népet a templomokban a vármegyei és a községi bizottságok céljairól kioktassák, és egymás segítésére „hathatósan” buzdítsák.³³

Kenessey Béla, erdélyi református püspök Csernochhal egy időben, 1915 februárjában bocsátott ki körlevelet, mely a hazaszeretet és a pátosz emelkedettebb hangján szólalt meg. Bár egyetlen család sincs, mely a fronton „ne áldozna a szent közösség, a haza ügyéért, kora tavasszal mégis kedvvel, önzetlenül és szeretettel dolgozó munkások hálaadó imádsággal özönlik el a határt.” (A hála azért szükséges, mert a megművelt barázda az „Úr kegyelméből” még hazai föld.) Most mindegyikünk a haza, amiről gondoskodni kell, ám ha mégis szükség lenne rá, amit a püspök nem akar hinni, a lelkészek az „ítélettartás fenségével és a lelkiismeret felkeltésével hirdessék, hogy ha valaki az övéiről és főképpen az ő háza népéről gondot nem visel, az a hitet megtagadta és a hitelennél alábbvaló.”³⁴

Csak egy-egy szövegrészletet idéztem, melyek a két felekezet gondolati és retorikai rendszere közötti különbséget szemléltetik. Csernoch János a pápára hivatkozott, fontos motívum a legnagyobb katolikus ünnepeken a szentmise, valamint a rendi tagoltságú („szolgai”) és megfeszített erővel végzett kétkézi munka megkülönböztetése. Kenessey körlevelében a munka örömteli, szinte ünnepi esemény („az első tavaszi napsugár hívására megzendül a határ”), közösségi tevékenység,³⁵ lényege az egymásról gondoskodás, és mint ilyen, a bibliai textus alapján, a hitből fakad.

A megyei tisztviselők a megvalósítás módjáról is rendszeresen beszámoltak. Sopron vármegye alispánja 1915 májusában arra kérte az egyházi hatóságokat, hogy az aratás idején a vasárnapi istentiszteletet 7 órakor kezdjék, mivel a munkaidő ezáltal jobban kihasználható. Kolozs megyében a lelkészek a szöszékről hirdették a földművelés hazafias jellegét, és a népet vasárnap és ünnepnap a templomból a határba vezették, ahol kalákában, énekszóval végezték a munkát. Hábóruban „így szentelhetjük meg legszebben a vasárnapot” – összegezte Pavlik Sándor főjegyző.³⁶

A munkaerő pótlására a gyermekmunka is szóba került. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1915 márciusában a vallás- és közoktatásügyi minisztert arra kérte, hogy a tanítást a falusi népiskolák felsőbb osztályaiban és az ismétlő iskolákban a megszokottnál két hónappal korábban, április első felében fejezzék be, mivel a serdülő ifjúságnak a „termelő munka mezején” van a helye. A Szegedi Gazdasági Egyesület még korábbi, március 15-ei tanévzárást szorgalmazott, és azzal érvelt, hogy a 6-8 éves gyermekek a földeken nagy segítséget nyújtanak, a háztartásban pedig női munkaerő szabadulhat fel. (A miniszter az előbbi kérést fogadta el.)³⁷

A megyei hatóságok konkrét intézkedéseket hoztak. Baranya vármegye közigazgatási bizottsága a tanköteles gyermekek számára tömeg- és egyéni munkákat különböztetett meg. Az előbbibe például a rovar- és a tüskeirtás vagy a gyomlálás tartozott, ezt a tanítók vezetésével a tizedik életévüket betöltött fiúk és lányok végzik, amiért napi

³³ MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915.

³⁴ MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915. (Timótheus 5,8.)

³⁵ A nemzeti, a lokális és a családi közösség azonos.

³⁶ MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 17752/1915; 99138/1915; 1588. cs. 62g 70937/1916.

³⁷ MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 16093/1915; 1385. cs. 62/a 15370/1915. A gyermekek munkájáról a paraszti társadalomban Deáky 2015: 118–174.

40 fillér díjazásban részesülnek, a munka a közerő természetével bír. Egyéni munka a kapálás, az igásállatok vezetése, a répaegyelés, amit a „nagyobb testi erejű” tankötelesek végeznek, és a bérükről, amennyiben napszámosként dolgoznak, szabad egyezkedéssel dönthetnek. Pécsen a 11 éven felüli gyermekeket kívánták a borsó, a bab, a kukorica és a burgonya termelésében felhasználni.³⁸

A hadsereg sem nélkülözhetette az iskolába járók munkáját. Mivel a katonáknak póanyagokból, főként a szedercserjéből készített teára volt szüksége, a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914 őszén elrendelte a szederlevelek gyűjtését, ami a következő évben is folytatódott. Ugyancsak az elemi, a tanonc- és a középfokú iskolák diákjait vonták be a gubacsgyűjtésbe, mivel a külföldi cserzőanyagok behozatala megszűnt, valamint a sorállomány részvételével zajló csalán gyűjtésébe, ami a gyapotimportot helyettesítette.³⁹

A kormány tehát többféle módon szorgalmazta a gyermekmunka alkalmazását. A családi gazdaságok életébe továbbra sem avatkozott be (a gyermekek a mezei munkákban semmilyen védelemben sem részesültek), az iskolai időszak lerövidítésével viszont, amit tanügyi kérdésnek tekintett, lehetőséget teremtett a növekvő igénybevételükre. Az 1915: XIII. tc. és annak végrehajtási utasítása a közmunka felhasználásának alsó korhatárát (18 év) feloldotta, így a megyéken múlt, ezzel kívánnak-e élni. Baranyában a munkák differenciálásával, legalábbis elvben, a 10 év alatti gyermekek kímélése érvényesült, egyébként pedig a hatóság a fiatalok munkavállalókkal kötött, aligha az egyenlőségre és a kölcsönösségre épülő egyezségekre, aminek része a napszámbér, nem avatkozott bele. A propagandában, illetve az agrár-érdekképviselők retorikájában pedig az az archaikus szemlélet uralkodott, hogy a gyermek nem más, mint másodrendű munkaerő, ami egyetlen napig se maradjon kihasználatlanul, ugyanakkor a szederlevél-, a gubacs- és a csalángyűjtés a hátszág mozgósításának részeként, a fiatal nemzedékek körében a háborús lelkesedés és a szolidaritás megteremtését célozta.

A nők munkavégzése, mint hazafias kötelesség, szintén felértékelődött, és a propaganda megkerülhetetlen eleme lett. A sajtóban és a gazdálkodást segítő kiadványokban gyakori motívum a Balkán-háborúk példája („a magyar nő nem maradhat a balkáni nők mögött..., a gazdasági munkák végzése olyan fegyvere a most folyó háborúnak, amelyben a nők munkája megbecsülhetetlen”), ami a takarékoság, elsősorban az élelem gondos beosztásának erkölcsi parancsával egészült ki.⁴⁰ A helyhatóságok és a községi gazdasági bizottságok kötelező lelkesedéssel, a győzelmi jelentések stílusában számoltak be a nők munkavégzéséről és az elvárt magatartásformákról. A Bánffyhuynyadi járásban a hadbavonultak földjeit rokonok, szomszédok, valamint az „asszony-nép” díjtalanul műveli, a munkára ösztönzés „versengő munkakedvet” teremtett. Sok helyen a nők szántanak és kaszálnak, amiért „nyilvánosan meg lettek dicsérve.” Pavlik Sándor Kolozs megye főjegyzője az Erdélyi Gazdasági Egyesületben arról beszélt, az

³⁸ MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915; Ember János: A gyermek munkája. *Néptanítók Lapja*, 1915. április 15. 11; Tóth 2002: 88–89.

³⁹ Kísérletek igazolták, hogy a csalán szárában hasonló rostanyagok találhatóak, a leveleit pedig takarmányozásra használták. *Néptanítók Lapja*, 1915. május 22. 9–10; szeptember 16. 14–16; november 18. 23–24.

⁴⁰ Matlaszkovszki – Mutschenbacher 1915: 79–80; Az asszonyi munkaerő. *Nyirvidék*, 1915. március 4. 1.

asszonyokat és a lányokat figyelmeztetni kell, hogy a munka tekintetében férfi és nő között ma nincs különbség, és a lelkészek is „felemelő példákat” tudnak az asszonyok helytállására. Pavlik „megfigyelése” sem tért el ettől: a nők ásóval és kapával helyettesítették az eke munkáját vagy vezették maguk az ekét, és az erősebbek a kaszával is jól bántak. Fogaras megyében ösztönzésre sem volt szükség, mivel a román asszonyok békeidőben is kaszáltak, arattak és végezték a férfiak munkáját.⁴¹

A néprajzi gyűjtések ugyancsak a munkavégzés családi normáinak bomlásáról, valamint egyes régiókban az archaikusabb eljárások újraeledéséről tanúskodnak. Abaúj és Zemplén megye hegyvidéki területein, Borsodban, Nógrádban és Szatmárban ismét a nők által végzett, kisebb teljesítményű sarlós aratás terjedt, és a lóállomány hiánya⁴² miatt a nyomtatást a kézi cséplés váltotta fel.⁴³

A nők munkavégzését a kormány nem csak a propagandával próbálta ösztönözni. 1916 júniusában jelent meg a belügyminiszter *A munkába járó anyák gyermekeinek védelméről és a csecsemőápolásról* szóló rendelete, mely a háború „rettenetes” embervesztéseit és demográfiai következményeit vázolta. 1915 májusától havonta 21–22 ezerrel, októbertől 26–28 ezerrel kevesebb gyermek született, mint a békeévekben, és a csecsemő- és gyermekhalandóság is emelkedett, előbbi az 1911 és 1914 közötti 20%-ról 27%-ra. A katonai szolgálat korhatárának 50 évre emelése, illetve a nyári időszak mezei munkái ráadásul a nőket egyre nagyobb mértékben vonja el a háztartástól. Ezért a gondozás nélkül maradt egy éven felüli gyermekek védelmében elodázhatatlan nemcsak a városi, hanem a falusi napközi otthonok létesítése, melyek vezetésével a tanító-nőket vagy a tanítók feleségeit kell megbízni.⁴⁴ A csecsemőgondozás feladatai között, ugyancsak a miniszteri rendelet szerint, első lépés az anyák tájékoztatása, amiben a Stefánia Szövetség segítségét kívánta igénybe venni.⁴⁵ Bár a fő szempont ezúttal is a nők munkájának fokozása, valamint a nemzet demográfiai megerősítése, a világháború mégis hozzájárulhatott a csecsemő- és gyermekvédelem ideájának, valamint városi intézményeinek falusi meghonosodásához, amiben az állam, a helyhatóságok és a belügyminiszter által hangsúlyozott „társadalmi tevékenység” egyaránt szerephez jutott.

SZABADSÁGOLÁSOK ÉS FELMENTÉSEK

A kormány és a hadügyi vezetés a mezőgazdaságot és a termelőket sújtó munkaerőhiányt szabadságolásokkal és felmentésekkel is próbálta enyhíteni. A megyék a háború kezdetétől folyamatosan kérték a katonák, hadiérdekeket nem veszélyeztető, hazaengedését, amit a Honvédelmi Minisztérium részletesen szabályozott. 1915 elején meg-

⁴¹ MNL OL K 184. 1384. cs. 62a 99138/1915; 1588. cs. 62g 70937/1916; 72100/1916.

⁴² Az igaerőt országszerte rekvirálták, és a parasztságukat gyakran több hónapos hadifüvarozásra kényszerítették. Erről lásd Szilágyi 2006: 84–86.

⁴³ Szabó 1968: 19; egy kececi család munkaszervezetének átalakulásáról lásd Szabó 1994: 204. A munkaközpontú életfelfogásra és ideálról lásd Szilágyi 1998: 317–322.

⁴⁴ A Szabolcs megyei Piricsén pályázatot hirdettek az otthonvezetői állás betöltésére (*Nyírvidék*, 1916. május 21. 6).

⁴⁵ *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916: 1131–1133.

határozta azokat a szezonális munkákat, melyekre a harcér mögötti póttettek legénysége szabadságot lehetett volna (tavaszi vetés, szénakaszálás, aratás, cséplés, őszi szántás és vetés, kukorica-, burgonya- és cukorrépaszedés, szüret), majd a kormány 1916-ban a Honvédelmi Gazdasági Tanács és három mellérendelt mezőgazdasági ügyosztály felállításáról döntött. A Tanács hozzájárult ahhoz, hogy minden hátországból elhelyezett, nélkülözhető földműves katonát „hosszú időre” (3–5 hétre) szabadságot lehetett volna, akik a saját munkájuk elvégzése után, a hadban lévők gazdaságaiban kötelesek segíteni. Szükséges azonban a legszigorúbb csendőri ellenőrzésük, és akik „tétlenségben vagy kocsmezővel töltik idejüket”, alakulataikhoz azonnal visszahívandók.⁴⁶

A legénység szabadságolásának legfontosabb szempontja a termelés biztosítása volt, a munkaerő allokációja honvédelmi ügyévé vált és a katonai hatóságok irányították. A mezőgazdasági munkákra szabadságot lehetett volna száma évről évre növekedett,⁴⁷ ami azt jelzi, hogy otthoni helyettesítésüket a kormány által remélt módon, a családtagok, a rokonok, a helyi közösségek segítségével nem sikerült megoldani. A hátországi alakulatokban szolgáló földművesek hazaengedésével a fegyelem megbomlását és az elégedetlenséget is megpróbálták megelőzni, aminek az összeegyeztetése a hadi érdekekkel, illetve az emberveszteségek sürgető pótlásával egyre megoldhatatlanabbá vált.

A katonai felmentések módját adnak a hadsereg és a földművelésügyi tárca konfliktusainak, a családi és az egyéni élethelyzetek változásának, valamint a háború mentalitásokra gyakorolt hatásainak vizsgálatára. Néhány nappal a Szerbiának küldött hadüzenet után, miközben az országban „általánosan és örvendetesen megnyilvánuló harcias szellem” lett úrrá, a belügyminiszter körrendeletet adott ki, melyben a felmentési kérelmek nagy tömegére és a jogosulatlan kedvezésekre figyelmeztetett. Ezért a továbbiakban felmentéseknek a katonai célokra termelő üzemek alkalmazottjai esetén lehet helye.⁴⁸ A kormány tehát a hadiipari munkásokat tekintette a gazdaságban nélkülözhetetlennek (az agrárium a rendeletben szóba sem került), 1914 végén viszont a földművelésügyi minisztériumban felmentési osztály alakult, mely a háború alatt 60 ezer kérvényt tárgyalt, és 600 ezer, a törvényhatóságok által küldött felmentési javaslatot véleményezett. Ezek feldolgozására nem vállalkozhattam,⁴⁹ csupán néhány esetet mutatok be, melyek alapján a felmentések szempontjai mégis körvonalazódhatnak.

Az 1871-ben született békéssámsóni Varga János 12 hold saját és 5 hold bérelt földön gazdálkodott,⁵⁰ 8 gyermeke volt, a legidősebb 18 éves, akit a sorozáson alkalmasnak találtak. (A következő fiú 13 éves.) Két testvére és két sógora szintén bevo-nult, így a sajátjával együtt öt családról kellett gondoskodnia, ezért bizonytalan időre felmentették. Povácsi Pál 1865-ben született, 27 hold saját és hadiözvegy lányának 13

⁴⁶ MNL OL K 184. 1385. cs. 62/a 15370/1915; 1584. cs. 62. 70843/1916; 1589. cs. 62g 72447/1916; 1936. cs. 62/g 55100/1918; *Somogyvármegye Hivatalos Lapja*, 1915. december 16. 699–700; Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 67–68.

⁴⁷ 1918. február és szeptember között, a népfelkelőkkel együtt, körülbelül 248000 fő (MNL OL K 184. 1936. cs. 62g 55100/1918).

⁴⁸ MNL OL K 148. 1914–24–5437.

⁴⁹ Az országos levéltárban a Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs, Szolnok-Doboka és Veszprém megyéből 1915-ben érkezett kérvények és javaslatok találhatóak meg.

⁵⁰ 1100 négyszögöles kishold.

hold földjét művelte, a munkában 17 éves fia segítette. (Az ő kérelmét elutasították.) Az orosházi Dénes Ferenc 1897-ben született, vagyis a hadköteles kort éppen elérte, „kisegítő családtagként” dolgozott apja 14 holdas birtokán. Az apa orvosilag igazoltan munkaképtelen, gyermekei közül József hősi halált halt, Bálint hadba vonult, Antal 13, Imre 6 éves, a 17 és 19 éves lányok hajadonok. (Ferencet 3 hónapra mentették fel.) A szintén 18 éves Csik Imrét, aki gróf Zelinszky Róbert 2500 holdas nagymágócsi uradalmában cselédként dolgozott, mivel a birtok 60 alkalmazottja közül 25 hadba vonult és a környéken bérmunkást találni nem lehet, 6 hónapra mentették fel.⁵¹ A kérvények adatai az egyéni és a családi tragédiákat elfedik, erről egy hódmezővásárhelyi gazda, Marton Ferenc sorsa tanúskodik. A háború kezdetén mind a 7 fia bevonult, közülük a legkisebb hősi halált halt, egy másik megrokkant. A gazdát idegállapota miatt gondnokság alá helyezték, munkaképességét elvesztette, és csak ezután mentették fel Miklós fiát, akit néhány hónap elteltével újra behívtak. Majd a gazdaságot vezető anya „hosszas utánjárására”, 1918 februárjában mentették fel ismét.⁵²

A kérvényeket és a javaslatokat elbíráló katonai hatóságok szociális és gazdasági szempontokat vettek figyelembe,⁵³ ám szigorú feltételeket szabtak. A kisgazdákat akkor mentették fel hosszabb-rövidebb vagy határozatlan időre, ha a saját és a rokonai (testvérei, sógorai) gazdasága, akár 3–4 család férfi munkaerő nélkül maradt, a 10 hold alatti birtokosokat, mivel az „sok munkát nem igényelt”, rendre visszautasították. A 14–17 éves fiúk teljes értékű munkaerőnek minősültek, apáik és bátyáik kedvező elbírálásra szintén nem számíthattak. A legfeljebb 70–80 hold bérleten gazdálkodókat ugyancsak művelésre alkalmas családtag hiányában mentették fel a szezonális munkákra, a „nagyobb terjedelmű birtokok megmunkálása [viszont] közérdek” volt, ami a cselédek kérelmeinél érvényesült.

HADIFOGLYOK A MUNKA FRONTJÁN

Az Osztrák-Magyar Monarchia hadifoglyainak száma 1915 tavaszától, a keleti fronton elért sikerek nyomán több százezer főre emelkedett, akik nyilvántartása, őrzése és ellátása az állam bürokratikus és anyagi terheit növelte.⁵⁴ Az ezt szabályozó és humanitárius bánásmódot előíró 1899-es és 1907-es hágai egyezmények lehetővé, a munkaerőhiány pedig szükségessé tette alkalmazásukat. A továbbiakban nemcsak a munkájuk felhasználását vizsgálom, hanem a háborús propagandában (az ellenségkép konstruálásában) betöltött szerepükre, valamint a foglyok és a falusiak kapcsolatára, az idegenség, a kulturális különbségek észlelésére is utalok.

⁵¹ MNL OL K 528. 4. cs. 76606/1915; 79417/1915; 79705/1915.

⁵² Makó 1993: 929.

⁵³ A hadra kelt és a kiképzés alatt álló katonák felmentése természetesen nem jöhetett szóba.

⁵⁴ A Honvédelmi Minisztérium 1918. január 1-jei kimutatása szerint a Monarchiában 727000, ebből Magyarországon 442000 hadifogoly dolgozott: a mezőgazdaságban 291597 fő, az iparban 54156 fő, a hadiüzemekben 61963 fő, az állami vállalatoknál 27505 fő és az erdőgazdaságban 6934 fő. A Monarchia hadifoglyainak körülbelül 69%-a volt orosz, 20%-a olasz, 8%-a szerb és 3%-a román (Blasszauer 2003: 73–100; Moritz–Leidinger 2005: 329).

A hadifoglyok alkalmazásának feltételeit állandóan módosuló rendeletek szabályozták. Kezdetben az ipari és a mezőgazdasági üzemeknek kiadható foglyok száma minimum 200 fő volt, utóbb azonban a községek és a gazdák ennél kisebb, 30 vagy 10 fős csoportokban is kérelmezhetek munkaerőt. Ennek okát a császári és királyi hadifogoly-parancsnokság 1915 nyarán világosan rögzítette: a hadvezetőség elsősorban a „kis parasztgazdáknak” kívánt kárpótlást nyújtani a hadiszolgálatra behívott családfenntartókért és az egyéb munkaerőért, ezért vállalta a hadifoglyok élelmezésének megtérítését is.⁵⁵ Semmi esetre sem volt azonban a célja – folytatódik az indoklás –, hogy a nagybirtokosokat és a bérlőket ingyen munkaerővel lássa el, vagy a mezőgazdasági munkások keresetét e verseny által hátrányosan befolyásolja.

A hadijog védelme alatt álló foglyoknak naponta legalább 15 fillér munkabér, valamint megfelelő szállás és ellátás járt, kéthetente orvosi vizsgálattal, munkaidejük napi 12 óra, ebből 2 óra étkezési szünet, a vasárnap pihenőnap. A hadügyminisztérium az étkezésüket is pontosan meghatározta: reggelire egy tányér rántott levest, ebédre minimum 10 deka húst és főzeléket, vacsorára szintén főzeléket, emellett étkezésenként 40 deka kenyeret és napi 2–3 alkalommal rumnélküli teát kaptak. A gazda, aki az őrzésükért is felelős, az ellátás garantálására munkásonként 30 korona óvadékot volt köteles az illetékes hatóságnál elhelyezni.⁵⁶

A hadifoglyok emberséges ellátásának kormányzati szándékát a hágai egyezmények betartásán kívül, az állam tekintélyének megőrzése, valamint a fogságba esett magyar katonákért érzett felelősség motiválta, és a gondolatilag korántsem egységes, a választott médium és a befogadók szerint differenciált propaganda is felhasználta. Ennek illusztrálására néhány újságcikket idézek, melyekben társadalmi együttélési modellek jelentek meg.

Varga Béla elemi iskolai tanító a *Néptanítók Lapjában* számolt be „tapasztalatairól.” A falujukba érkező szerb foglyokat a helyi társadalom barátságosan fogadta. Esténként elülnek a beszélgetők között, és a kukoricafosztás hangulata is vidámabb lesz, ha „cikornyás dallamozással” nótázásba kezdenek. „Aki a magyar parasztot megismeri, meg is szereti és attól aztán szívesen tanul még az a tartózkodó vad rác is, aki csak néhány hónapja él annak légkörében... A gazdaságban járatlan szerb földműves megtanulja nálunk az intenzív gazdálkodást. Szánt, vet, arat, csépel tökéletes szerb számokkal. Zárkózott természete őszinte, bátor, nyílt – szóval magyaros lett... Kitörő örömmel fogadták, amikor Szerbiát egészen elfoglalták a mieink, hogy ők a mi fennhatóságunk alá kerülhettek... [A magyar paraszt] a foglyokkal szemben úgy viselkedik, ahogy egy humánusan gondolkodó embernek bajba jutott felebarátjával viselkednie kell. Mert azt tapasztaltam, hogy a félelmetes ellenfél katonája nálunk egyszerű paraszttá vedlik.”⁵⁷ A *Mohácsi Hírlap* az orosz hadifoglyok tökéletes beilleszkedéséről

⁵⁵ Naponta és fejenként egy korona, amit az év végén megszüntettek.

⁵⁶ A parasztgazdaságokban a hadifoglyok ellátása és a velük való bánásmód nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is sokkal kedvezőbb volt, mint az iparban vagy a nagybirtokokon (MNL OL K 184. 1335. cs. 31. 99009/1915; 1336. cs. 31. 97523/1915; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 1206–1207; *Szatmári Gazda*, 1915. február 27. 5; Bartha 1916. Az Osztrák-Magyar Monarchiára Watson 2014: 405–407).

⁵⁷ Varga Béla: Népünk és a fogolymunkások. *Néptanítók Lapja*, 1916. január 27. 19–21.

tudósított: „A muszkák tiszták, takarosak és munkások valamennyien. Az ormánsági paraszt meg is becsüli a maga muszkáját. Azt mondja: együtt dolgozik velem, együtt is eszik velem. Sőt az egyik bátyuram még azt is megtette a minap, hogy a két muszkáját elvitte mulatni a kocsmába. Az ormánsági menyecskék mosnak, vasalnak rájuk, egymásik muszkát egészen kiöltöztették nyalkahelyre ormánsági magyar legénynek. Magyar ing, magyar gatyá, pörge kalap. Alig lehet rájuk ismerni.”⁵⁸ Az ilyen tudósítások gyakori motívuma volt, hogy a hadifoglyok annyira megkedvelték a magyar földet és a vidéki népet, hogy el sem akarták azt többé hagyni. Nemesrádón 30 szerb fogoly magyar állampolgárságért folyamodott, a *Felsőbányai Hírlap* egy alföldi nagyközség jegyzőjét idézte. Az egyik vasárnap „beállít hozzám Sz. András gazdaember egy jóképű, szakállas muszkával. A zsebéből kivesz 70 koronát, és odateszi az asztalra. »Az adóba tessék beírni. Ez a jó ember itt abba van, hogy ü magyar szeretne lenni. A háború után a családja jönne ide, amint az ott való jószágot eladja. Fél azonban, hogy visszaküldik, hát oszt azt sütöttük ki, hogy az lesz a legjobb, ha most mingyán belép a magyar államba.«”⁵⁹

A kormány háborús propagandájában az orosz és a szerb ellenség barbár és kegyetlen, az előbbi a magyarságot létében fenyegeti, ami sajátosan módosult ezekben a szövegekben. A foglyokra a gazdasági elmaradottság és a vadság jellemző, ám a magyar paraszt magához szelídítette, civilizálta őket, kulturális mintákat kínált számukra, ezáltal a befogadókhoz hasonló békés és jámbor paraszttokká váltak. A gazdák és a gazdasszonyok a magyar foglyokkal kegyetlenül bánó oroszokkal és szerbekkel ellentétben, emberségesen és barátián viselkednek velük, ami nemcsak a kulturális, hanem az erkölcsi fölényüket is igazolja. Ezek a narrációk a rátörő ellenséggel szemben a hazáját és önmagát védelmező, békeszerető magyarság képzetét erősítették, nem gondolom azonban, hogy az újságokban bemutatott idealizált élethelyzetek és interakciók kizárólag kommunikációs sémák vagy a közvéleményt alakító propaganda szimbolikus megjelenítései lennének, referenciális olvasatuk a munkaviszony, etnikai különbségeket feloldó, patriarchális és familiáris vonásaira utalhat.⁶⁰

⁵⁸ Idézi Blasszauer 2003: 93.

⁵⁹ A szerb foglyok magyarokká akarnak lenni. *Balatonvidék*, 1916. július 2. 3; Belépés. *Felsőbányai Hírlap*, 1917. április 12. 3.

⁶⁰ A vármegyei tisztviselők hasonló jelentéseket készítettek. A battonyai főszolgabíró szerint az orosz foglyok helyzete a kiscgazdáknál a legkedvezőbb, és mivel a munkaadóval együtt étkeznek, kapcsolatuk bizalmas, ami a munkájukra is jó hatással van. A kisjenői járás szolgabírója a hiányos ellenőrzést kifogásolta. A foglyok József főherceg uradalmának dohányosi pusztájáról vasárnapként a községbe járnak, és az őrség elnézi, hogy a lakosság itatja őket. Ez az eset biztosan nem volt kivételes, a belügyminiszter ugyanis, miután „több oldalról” panasz merült fel, 1915 decemberében elrendelte, hogy a hadifoglyoknak szeszszelített kiszolgáltatni nem szabad, amit további rendszabályok követtek. Nyilvános helyeken és magánházakban tartott multságokon vagy más társas összejöveteleken tilos őket vendégül látni, és különösen arra kell ügyelni, hogy a munka végeztével elkülönített helyiségekben tartózkodjanak, onnan éjjelente ne távozzanak el, a munkaadók pedig semmiféle „bizalmasabb barátkozást” ne kezdeményezzenek velük (MNL OL K 184. 1336. cs. 31. 97523/1915; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1915. 2181–2182; *Magyarországi Rendeletek Tára*. Budapest, 1916. 369–370; 413–416).

Ez azonban nem zárta ki az eltérő munkakultúrából adódó konfliktusokat. A sajtó az emberséges bánásmóddal visszaélő, kényelmesen dolgozó foglyokról is beszámolt, a *Szatmári Hírlap* egy gazdát kérdezett meg az aratókról, aki úgy vélekedett, a „muszka mezei munkásnak van fizikai ereje, de lassú, szinte bosszantásig huzavona. Azt a benyomást teszi, hogy szándékosan rest.”⁶¹

Az újságolvasók a háború utolsó szakaszában egyre többször a gazdájuktól elszökő és a határban „garázdálkodó” hadifoglyokról, valamint a magánszférában megjelenő, sőt a szervezett, a hátszág rendjét fenyegető erőszak egészen súlyos eseteiről értesülhettek. Szarvason az egyik orosz fogoly az öt alkalmazó földművest és annak vejét „brutális kegyetlenséggel” megölte, majd magával is végzett. (A gyilkosság oka kideríthetetlen volt, a közvélemény a „kemény bánásmódot emlegeti, mellyel kapcsolatban nem hiányzott volna a legsúlyosabb testi fenyíték sem.”) Bánkeresztúron egy bevonult gazda fia a házuk kertjében vert agyon egy orosz foglyot, aki anyja „kedvese volt.” Máramaros megyében 1917 nyarán katonaszökevényekből, sorozás előtt álló „szegénylegényekből” és orosz foglyokból álló, több mint 300 fős rablóbanda „tartotta rettegésben” a lakosságot. A *Nyírvidék* tudósítója szerint éjszakánként támadtak a falvakra, a jószágokat és minden mozdítható értéket elvittek, s ha ellenállásba ütköztek, a gyilkosságtól sem riadtak vissza.⁶²

Gyenizse Lajos orosházi nagygazda 1932-ben írt memoárjából a foglyokkal eltöltött idő egyéni tapasztalatát és emlékezetét ismerhetjük meg.

„Ebben az évben⁶³ a gazd. munkaerő pótlására orosz hadifoglyokat kaptam. nehéz volt ezekkel Boldogulni, nehezen tanultak bele a munka végzésbe, az ökörtől meg a lótól is igen félték, meg a teli zsák emeléstől, és a korai felkeléstől még a hideg is kirázta őket. naplementekor meg farkas sötétje borult a szemükre, úgy hogy az est-hajnali munka, a mit a jószág körül el kellett végezni, az egészen reánk szorult... Ez évben már meg merték fogni nem csak az eke, hanem az ökrök szarvát is, a teli zsák emelést, kaszálni is megtanultak az itteni szokás szerint, az erős paprika evéshez is hozzászoktak, a mitől arcuk, nyakuk is ki vörösödött. akkor szoktak reá, a mikor el lett tiltva hatóságilag, hogy nem volt szabad – még kocsmárosoknak se – nekik adni szeszes italt, cigaretta Dohányt se kaptak a Lénungjuk mellé, erőssen is hangoztatták, hogy Gazna, se rum, se pályinka, se csája, se vina, se tabbak, így mög hani van. az erre

⁶¹ Muszka dolgok. *Szatmári Hírlap*, 1916. szeptember 3. 1–2. A hadügyminisztériumba beosztott tisztviselő, Bartha József főhadnagy egzakt költség-haszon számításokat végzett: a hadifogoly-munka értéke, amennyiben a munkaadó minden kötelezettségének eleget tesz, mezőgazdasági kisüzemben fele, nagyüzemben 2/3-a a „normális” bérmunkának. Bartha a munkakultúra különbségeire is utalt: az oroszok „lassúbb mozdulatúak”, mint a magyar mezőgazdasági munkások, és más munkabeosztáshoz és munkaeszközökhöz szoktak, így például nem tudnak a kaszával bánni, mert „szibériai hazájukban csak sarlóval arattak” (Bartha 1916: 25–30).

⁶² Statárium a szökevény hadifoglyokra. *Északkeleti Újság*, 1916. október 14. 4; Elfogták a határban kószáló hadifoglyokat. *Esztergom és vidéke*, 1917. január 14. 3; Hadifoglyok szökése. *Dombóvári Hírlap*, 1917. június 3. 3; A muszka fogoly gyilkosságának újabb részletei. *Szarvas és vidéke*, 1916. július 9. 2; Rablóvilág Máramarosban. *Nyírvidék*, 1917. augusztus 31. 2; Megölte az anyja kedvesét. *Népszava*, 1917. szeptember 9. 8. Az idős visszaemlékezők Kisújszálláson a hadifoglyokhoz fűző anekdotikus és tragikus történetet is felidéztek (Szilágyi 2003: 139–141; Szilágyi 2006: 91).

⁶³ 1916-ban.

vágyó gyomrukát az erős paprika evéssel tudták lecsillapítani, mondogatták is evés közben, krákgova: erőzs mint pályinku. Továbbá azt is, hogy se mennyiért se lennének itteni lakosok, mert itt sok és mindennap robota, nincs kocma, nincs muzsika... Az atyuska képe a nyakukon az ing alatt lógott, s azt sűrűn ki vették és csókolgatták. Napfelkeltekor s evés előtt mindég imádkoztak és sok sorossan keresztet hánytak magukra, valamint evés után is. A mikor hire lett annak, hogy ki tört az orosz forradalom, és hogy atyuskát és Nikolájt⁶⁴ is elpusztították, ami náluk volt ezek arcz képei, azt mind a Bakkancsuk sarkával össze zuzták. ettől kezdve se nap felkeltekor, se evés előtt s után nem imádkoztak, se keresztet nem hánytak magukra.”⁶⁵

Ez a textus a kulturális idegenség észleléséről, valamint ismerőssé tételéről és elfogadásáról tanúskodik. Gyenizse Lajos kezdetben a munkavégzés napi ritmusát, a kényelmes tempót kifogásolta (a foglyok szemszögéből a korai kelés bizonyára felesleges volt), majd a beilleszkedést és az „akkulturációt” szemléltette: az oroszok nemcsak az állatgondozást és a kaszálás itteni módját tanulták meg, hanem az erős paprikához is hozzászoktak. A református gazda számára a legemlékezetesebb kulturális különbséget a hitélet, valamint a cár iránti rajongás külsőséges rítusai jelentik, aki azonban a forradalom hírére a megvetés és a szimbolikus erőszak „áldozatává” vált. A narrációban nincs nyoma a hadifoglyokkal való együttélés idealizálásának vagy a magyarságot fenyegető barbár ellenség motívumainak, ezzel szemben a hétköznapi kapcsolatok élénk képekkel és párbeszédekkel történő megjelenítése az idegenség azonosítására és tudatosítására, végső soron az emlékező identitásának formálására lehet alkalmas.⁶⁶

ÖSSZEGZÉS

A világháború, illetve a mezőgazdasági termelők bevonulása az agrármunka ideológiai és politikai megítélését és annak állami szabályozását is átalakította. A munkavégzés nemcsak morális, hanem hazafias kötelességgé vált, a föld megművelése a frontokon való helytállással azonosult és a Gemeinschaft-eszme megerősödésével egészült ki.⁶⁷ A kiesett munkaerő pótlása azonban a nőekkel és a gyermekekkel, valamint a közösség önzetlen és kölcsönös segítségével nem valósulhatott meg, ezért kormányzati szabályozásra volt szükség. Az általános munkakötelezettséget a hadiszolgáltatások helyettesítették, orosz, szerb és olasz hadifoglyokat bocsátottak rendelkezésre, az egy-két hetes szabadságolások vagy a hosszabb ideig tartó felmentések, valamint az aratásra szervezett katonai munkásosztagok a háború „tereit”, a katonai és a civil szférát kapcsolták össze.

Az állami szabályozás bürokratikus kontrollal egészült ki. A községi öngazgatás hagyományos intézményei mellett intéző és egyéb bizottságok alakultak, a lokalitás térbeli szerveződését módosító új határ- és dűlőbeosztások készültek, és a földműve-

⁶⁴ Feltehetően a Romanov családból származó nagyhercegről, a cári hadsereg főparancsnokáról van szó (aki 1929-ben halt meg).

⁶⁵ Gyenizse 1977: 54.

⁶⁶ Vö. Ricoeur 2001: 23.

⁶⁷ Ez a retorika a hadiiparra kevésbé volt alkalmazható.

lésügyi miniszter annak ellenőrzésére utasította a hatóságokat, hogy a falusi lakosok ne csak a saját földjüket műveljék meg, hanem másoknak is segédkezzenek.⁶⁸

A kormány a személyes szolgáltatások elrendelésével a hadbavonultak családtagjait és a rászoruló (igaerővel nem rendelkező) kisbirtokosokat kívánta segíteni, a végrehajtást azonban a lokális és személyközi kapcsolatok, valamint a patriarchális hatalmi struktúrák befolyásolták. Erről a névvel vagy név nélkül megfogalmazott levelek tanúskodtak, melyek az előljárók, a nagygazdák és más „tekintélyes” emberek által igénybevert kézi és ígás munkát panaszolták.⁶⁹

A háború a családi munkaszervezetet, a megszokott szerepeket és normákat, valamint a munkába nevelődés folyamatát és az ehhez fűződő genealógiai idő tapasztalatát is átalakította. A környezetük és a hatalom számára is önálló társadalmi csoportként jelentek meg azok a nők, akiknek a férje katonai szolgálatot teljesített (a „hadimegyecske” gyakran elítélő kifejezés volt), megnövekedett öntudatukra, ugyanakkor fizikai kimerültségükre és lelki feszültségeikre a frontra vagy a hatóságoknak küldött levelekből következtethetünk. Az itthon maradt fiúk élményeit az orosházi Csizmadia Imre memoárja és Illyés Gyula önéletrajzi regénye szemlélteti. Előbbi apja bevonulása után „gazdává” lépett elő, a férfimunkákat végezte, és 1918-ban (16 éves korában), mivel a „nálamnál két évvel idősebbek már frontkatonák voltak, a nagyok közé soroltam magamat.”⁷⁰ Illyés úgy fogalmazott, a „szerep hamarosan az volt, hogy tizenhárom-tizenégy-tizenöt éves fővel számítható családfő legyek, az időjárást ne a fürdés vagy a szánkózás, hanem a kaszálás és krumplikapálás szempontjából vizsgáljam, hogy állapotokkal vásárra járjak, majd lacikonyhába, kocsmába, s más efféle helyre, ahol vásár után a férfiaknak már csak virtusból is illik megfordulniuk... Nem ijesztett meg, önérzetemet csak növelte.”⁷¹

Irodalom

BARTHA József

1916 *A hadifogolyügy*. Budapest: Benkő Gyula.

BIHARI Péter

2008 *Lövészárkok a hátországban*. Budapest: Napvilág.

⁶⁸ „A gazdasági munkálatok idején sehol egyetlen munkaképes férfi, nő vagy gyermek és egyetlen használható iga se maradjon egyetlen napig se tétlenül, illetve kihasználatlanul” (Matlaszkovszki–Mutschenbacher 1915: 61).

⁶⁹ Veres Péter hasonló jelenséget tapasztalt a hadseregnek végzett közmunkák esetén. „Összeültek a főbíró meg a főjegyző, bekérték az illetékes jegyzőtől a névsort, és kiírták azokat a napszámókat, akiket vagy nagyon ismertek, vagy egyáltalán nem ismertek. A jó gazdák bejáró munkásait, részesaratóit kihagyták, az uradalmak bandagazdáit szintén kihagyták, de azokat, akik részegesek, szájalók, visszafeleselők voltak, vagy a Munkáskörbe jártak, egytől egyig kiírták hadimunkára” (Veres 1978: 313–314).

⁷⁰ Csizmadia 2006: 281. A memoárról Szilágyi 2018: 88–91.

⁷¹ Illyés 1972: 15–16, 37.

BLASSZAUER Róbert

2003 Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. *Ad Acta. A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve*. 2002. 73–100.

BOROSS Marietta

1967 Mezőgazdasági munkásszerződések Nyugat-Dunántúlról. *Néprajzi Közlemények*. XII. 1–2. 236–307.

CSIZMADIA Imre

1987 *Delelőtől alkonyatig*. Budapest: Magvető.

2006 *Pirkadattól delelőig*. Budapest: Kairosz.

DEÁKY Zita

2015 *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Budapest: Gondolat.

GRATZ, Gusztáv – SCHÜLLER, Richard

1930 *Der wirtschaftliche zusammenbruch Österreich-Ungarns*. Wien: Hölder.

GYENIZSE Lajos

1977 70, az az Hetven Esztendei vissza Emlékezései Bodoglári Gyenizse Lajosnak. *Néprajzi Közlemények*. 21. 7–75.

ILLYÉS Gyula

1972 *Kora tavasz*. Budapest: Szépirodalmi.

MAKÓ Imre

1993 Vásárhely a világháborúban (1914–1918). In Kovács István–Kruzslíc István–Szigeti János (szerk.): *Hódmezővásárhely története II/2*. Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata.

MATLASZKOVSZKI Tádé–MUTSCHENBACHER Emil

1915 *Háborús gazdálkodás*. Budapest: Pátria.

MIKE Gyula

1927 A Magyar Birodalom és a mai Magyarország vérvetése a világháborúban. *Magyar Statisztikai Szemle*. 7. 624–633.

MORITZ, Verena–LEIDINGER, Hannes

2005 *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914–1921*. Bonn: Bernard& Graefe.

PUSKÁS Julianna

1956 A nemzetgazdaság militarizálásának hatása a parasztság helyzetére Magyarországon az első világháború idején. In Pach Zsigmond Pál–Sándor Pál (szerk.): *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon*. Budapest: Szikra. 283–362.

RICOEUR, Paul

2001 A narratív azonosság. In László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat.

SZABÓ László

1968 *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században*. Szolnok: Megyei Tanács.

1994 Család-, üzem- és munkaszervezet Kecelen a XIX. század végén és a XX. század elején. In Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére*. II. Szentendre: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága.

SZILÁGYI Miklós

- 1998 A paraszti gazdálkodás Homokmégyen a XX. században. In Romsics Imre (szerk.): *Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából*. Homokmégy: Homokmégyért Alapítvány.
- 2003 Szövegemlékek egy családi tragédiáról. *Ethnica*. V. 4. 139–141.
- 2006 *A személyes paraszti tudás érvényessége*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2018 Csizmadia Imre: Pirkadtól delelőig. In Szilágyi Miklós: *Személyes emlékezet, élettörténet, szépirodalom*. Budapest: Kalligram.

TÓTH Árpád

- 2002 Szükségintézkedések a mezőgazdasági munkaviszonyok szabályozásában (személyes szolgálatok, közserő). In Tóth Árpád: *A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara.

VERES Péter

- 1963 *Számadás*. Budapest: Szépirodalmi.
- 1978 *A Balogh család története*. Második rész. Budapest: Magvető és Szépirodalmi.

WATSON, Alexander

- 2014 *Acélgyűrű. Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918)*. Budapest: Park.

Csíki Tamás

Egyetemi docens, Miskolci Egyetem, BTK

e-mail: csikit@freemail.hu

Tamás Csíki

The change of peasant labour during the first world war

The majority of the soldiers enrolled and sent to the frontline during the First World War were agricultural labourers, whose labour force had to be replaced in agriculture. The author in his article investigates the related government actions as well as local and family strategies. The government interventions were as follows: in case of urgent agrarian jobs horses and oxen were provided to help at farms, soldiers were allowed for a one or two-week leave or for an even longer period of time they were relieved from military service, military squads were organized to help at harvest, and the work of Russian, Serbian and Italian prisoners-of-war primarily aimed at supporting families without men on small-scale farms. Yet, the location of the supplementary labour force was influenced by interpersonal relations and wire-pulling, as a number of letter of complaints testify it, and eventually patriarchal power relations prevailed.

The ideological role of agrarian work increased during the war, it has been interpreted as not only an economic necessity, but a moral, moreover, patriotic duty, and the cultivation of land was equalled with bravery in the frontline and supplemented with the idea of *Gemeinschaft*. The elderly, the women and the children, altogether those who remained at home, were required to work in agriculture with an increased diligence and to replace missing labour force with unselfish mutual help. The Ministry

of Agriculture ordered the establishment of economic executive boards in the counties made up of representatives of churches, economic associations and educational supervisory boards as well as economic boards of the settlements with the participation of local leaders, priests and teachers to supervise agricultural labour and to guarantee the accomplishment of necessary agrarian work.

Ethnographic data and life stories recorded by ethnographers tell about the break-up of community norms of labour during the war, the transformation of organization of labour within family, and in some regions the revival of archaic techniques. For instance, in the mountainous areas of Abaúj and Zemplén counties, in Borsod, Nógrád and Szatmár counties harvesting with reaping hook carried out by women began to spread again and because of the lack of horses manual threshing came alive.

„Itt a világ közepe!” A kocsmá sz szerepe egy falusi közösség életében

„Az igazi dolgok mindig a kocsmákban történnek.”
Bohumil Hrabal

2019. januárjában bejárta az internetet a hír, mely szerint egy Vas megyei kistelepülés lakói közösen tiltakoztak a falu egyetlen kocsmájának bezárása ellen.¹ A tiltakozók kezdetben élőlánccal akarták körbevenni „Roli kocsmáját”. Később polgármesterük célravezetőbbnek találta a tárgyalást és vállalta a közvetítő szerepet az ügyben.² Jelen tanulmány írásakor még nincsenek információim arról, hogy a tárgyalás sikeresen befejeződött-e, azonban maga a kezdeményezés kiválóan példázza, hogy mennyire fontos szerepe lehet a kocsmának egy-egy közösségben.

Míg a brit szociálantropológiában az alkohol és társadalom kapcsolata, illetve a *pub*-ok társadalmi funkcióinak vizsgálata nagyobb hagyományokkal bíró téma,³ addig a hazai néprajzi és kulturális antropológiai szakirodalomban a kocsmák kutatása kissé elhanyagolt területnek tűnik.⁴ A kocsmákra vonatkozólag többnyire csak szórványos hivatkozásokot találunk egyes rítusok, közösségi ünnepek, szórakozási alkalmak tárgyalásakor.⁵ A leginkább jellemző történeti szempontú megközelítések közül az egyik legérdekesebb Iványosi-Szabó Tibor tanulmánya, aki a forrásokat elemezve arra a következtetésre jut, hogy a XVI. század első felében „nem volt egyetlen társadalmi réteg, egyetlen csoport sem, amely ne állt volna közvetlen kapcsolatban a város kocsmájával”.⁶

A recens vizsgálatok közül Tomasz Gábor szociológus a kérdőíves, statisztikai munkamódszer helyett egy önreflexív, de étikus módszert választott a terézvárosi borozók kutatására: a felkeresett helyeken adott mennyiségű időt töltött el, majd megfigyeléseit összegezte.⁷ Saját bevallása szerint nagyon minimális volt a más vendégekkel történő diskurzusa. Hivatkozik a Dröge–Krämer–Badoni szerzőpáros *Die Kneipe* című munkájára,⁸ melyben a komolytalanságot tartják a kocsmá legjellemzőbb attribútumának: azt állítják, hogy „a kocsmái cselekedeteinknek nincsenek meghatározó jövőbeli következményei”.⁹ Jelen tanulmányban szeretnék ezzel a kijelentéssel is vitatkozni. Feltételezem ugyanis, hogy ez a kocsmái „komolytalanság”, a pletyka, a laza társalgás, a viccelődés, egymás ugratása, egy-egy pohárköszöntő, de néha maga a kocsmái jelenlét és viselkedés is olyasmí, ami kihathat az egyén mindennapi életére és az őt körülvevő közösségre is.

¹ Köszönettel tartozom Dr. Farkas Juditnak korábbi témavezetéséért, valamint Dr. Nagy Zoltánnak kritikai észrevételeiért és a tanulmány megírásában nyújtott segítségéért.

² A kocsmá egy épületben üzemel a mellette kialakított vegyesbolttal, melyet az üzemeltető üzletlánc bővíteni szeretne a versenyképesség megőrzése miatt (Kovács–Angel 2019.; Suhajda 2019.; Marjanovic–Simor D.–Szili videója 2019).

³ Tomasz 2001.

⁴ Dröge–Krämer–Badoni 1987.

⁵ Tomasz 2001:4.

Kollár-féle kocsmá söntésbejárata a rákoskerti telepések egy csoportjával, 1938-ban.

Ray Oldenburg a modern nagyvárosok vizsgálata során használt modelljében az otthoni és a munkahelyi szférát időben és térben is elhatárolta egymástól. Elmélete szerint ennek a kettőnek a kontrasztját hivatottak feloldani a „harmadik helyek”, amelyek olyan közösségi terekként funkcionálnak, ahol az emberek kötetlenül érintkezhetnek egymással. Ide sorolja a kávézókat, bárókat, egyes országokban a borbélyüzleteket, teázókat, kisboltokat stb. Ezeknek közös jellemzőjeként említi, hogy „*otthon helyett otthonok*”, vagyis a vendégek gyakran ugyanazt a meleg, barátságos, családi légkört tapasztalhatják meg, mint amit otthonukban.¹⁰ Az *elérhetőség és az otthonosság* címszavai alatt tér ki arra, hogy ezeknek a létesítményeknek nyitva tartásukban és megközelíthetőségükben alkalmazkodniuk kell vendégkörük igényeihez. A „harmadik helyeket” *semleges helyszíneknek* tekinti továbbá, ahová az emberek szabad akaratukból járnak, nem pedig gazdasági, politikai vagy jogi kötelezettségeik miatt. Ebből kifolyólag arra következtet, hogy az egyének társadalmi, gazdasági vagy szociális státusza „nem fontos”, részvételüknek nincsenek előfeltételei, követelményei, és a társas kapcsolatokat az „*egyenlőség-re törekvés*” határozza meg. Kiemeli a *törzsvendégek* jelenlétét, akik rendszeresen felkeresik a helyet, előbb-utóbb kialakítják annak sajátos karakterét, és nagy szerepük van az új vendégek szerzésében és befogadásában. Ezzel azonban máris az előző jellemzők cáfolatát adja, hiszen a kívülálló és bennfentesek szelekciója mindig bizonyos normák és értékek mentén történik, melyből egyesek kiszorulnak, mások benne foglaltatnak.

¹⁰ Oldenburg 1999: 44–62.

Mikor arról értekeznek, hogy ezeken a helyeken a fő tevékenység a beszélgetés, egy fontos dologra hívja fel olvasói figyelmét. Habár nem feltétlenül ez az egyetlen lehetséges tevékenység, kifejezetten fontos szerepet tölt be a „harmadik helyek” működésében, és javarészt meleg, barátságos, informális beszédmód, illetve humoros hangvétel jellemzi. Arra a következtetésre jut, hogy a „harmadik helyek” semlegességük, sajátos atmoszférájuk, lokalitásuk és könnyű elérhetőségük (értsd anyagi és térbeli vonatkozásban is) miatt az alulról, spontán szerveződő közösségi élet központjává válhatnak, ahol az emberek újra meg újra összefuthatnak egymással.

Erős kontrasztban áll ezzel az idilli modellel az általános hazai közfelfogás a kocsmákról, hiszen maga a kocsmák szó nyelvünkben ma már rendelkezik némi pejoratív felhanggal, és a falusi italmérésekről olyan sztereotípiák hatják át a köztudatot, melyet a *Portugál* című film ikonikussá vált jeleneteiben láthatunk. A médiában gyakran csak a kocsmák karikatúrisztikus jellege hangsúlyos és egyre inkább összekapcsolódik az alkoholizmussal és a szellemi, gazdasági leépüléssel. Egy olyan hely mint „Roli kocsmája” – melyet a falu társadalmi, kulturális és szociális központjának tartanak – valószínűleg sosem került volna be a hírekbe, ha fennmaradása biztosított maradt volna.

A következőkben Ray Oldenburg elméletéből kiindulva – és néhány ponton azzal vitatkozva – saját tereptapasztalataim felhasználásával szeretném bemutatni, hogy egy dél-dunántúli falu kocsmája milyen szerepet tölt be a közösségét alkotó egyének életében. Egyrészt kitérek a hely és használói kapcsolatára, a fogyasztási szokások és a társadalmi kapcsolatok összefüggéseire, másrészt – egy tágabb kontextusban – beszélgető közösségként értelmezem a vendégekört.

„EZ EGY KULTURÁLT HELY...”

A terepmunkám helyszínét adó Vizsla Presszót¹¹ a vendégek úgy jellemezték nekem, hogy *ez egy kulturált hely*. A közel ezer lelkes dél-dunántúli falu külső határában található kocsmának mintegy tíz éve magam is rendszeres látogatója vagyok, és az utóbbi három évben tudatosan is terepnek tekintetem. Az üzemeltető család az önkormányzattól körülbelül tíz éve bérlő. A településen az utóbbi két-három évtizedben ugrásszerűen megnőtt a beköltözöttek száma. A falut a megyeszékhelyhez való közelsége és szép természeti környezete kedvelt szabadidős célponttá teszi a turisták körében, és ideális lakhely az értelmiségi, középosztálybeli réteg szemében.¹²

Az eredetileg csak nyári nyitva tartásra tervezett presszó jelenlegi üzemeltetői felismerték, hogy a turisták csak szezonális és esetleges bevételt jelentenek. Egy idelátogató általában egy-két sört iszik meg, vagy egy-egy jégkrémet vásárol, míg a törzsvendégek jóval hosszabb ideig tartózkodnak bent, és ezalatt állandó italmeghívásban vannak egymással, ami a forgalmat megnöveli, és hosszabb távon biztosítja. A helyben élő, gazdaságilag meghatározó beköltözöttek vásárlóerejére alapozva úgy próbálják

¹¹ A kutatásban szereplő település, a presszó és a személyek nevét anonimitásának megőrzése végett megváltoztattam. A beazonosíthatóságnál esetemben fontosabbnak tartom a modellértékűséget.

¹² A 2017-es esztendőben a születések száma 1 fővel meghaladta a halálozások számát.

üzemeltetni az egységet, hogy az a kisgyermekkel vagy háziállattal ideérkező látogatóknak legalább annyira vonzó legyen, mint az ott lakó, napi szinten fizikai és/vagy szellemi munkát végző és a kocsmába „megpihenni” járó rétegek.

A vendégek motivációit jól példázzák az alábbi idézetek, melyek közös beszélgetések során hangzottak el:

*Kell egy hely, mielőtt hazamész, egyszerűen nem viheted haza mindig azt a sok sz...t, amikor kiüdegelnek. Ide lejövök délután, megiszom a sörömet és nyugodtabban megyek haza.¹³
Meg inkább jobb itt találkozni. Most érted, minden nap nem mehetünk Kariékhoz vagy*

*Gyurihoz vagy Halashoz, meg soknak a családja se engedné. Ide lejöhetsz, veszel egy bambit, aztán együtt vagytok. Jössz-mész.¹⁴
Nem úgy van, hogy vendégségbe mész és akkor vinni kell valamit, vagy hogy akkor most ki kell takaritanod, mert jönnek. Nem kell készülni rá.¹⁵*

A fizikai környezet kialakításában a Vizsla üzemeltetői otthonosságra törekedtek (terítők, szivacspárnák, asztaldísz, fényképek a falon, muskátlik az asztalon és virágoskert), az italválaszték tekintetében jóval bőségesebb a kínálatuk, mint a település másik kocsmájában,¹⁶ emellett jégkrémet, csokoládét, ropogtatni valót, hamburgert és zsíroskenyeret is árulnak. Hogy mennyire nem csak az öncélú alkoholfogyasztás motiválja az idelátogató közösség tagjait, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy többen szokták a csaposnak jelezni, milyen alkoholt hozzon a városból (ahova egyébként naponta bejárnak ők is), majd eljönnek a kocsmába és jóval drágább áron, de közösségekben fogyasztják el azt, amit a városban megvásárolva otthon is megihatnának.

Ugyanakkor az alkoholfogyasztás nem marad hatástalan, gyakran előfordul, hogy lerészegedik valaki. Amíg ittasan is képes a hely normáinak megfelelően viselkedni, addig tolerálják. A fizikai agresszióra durva példa eddig nem volt. A csapos és a vendégek egy része is ügyel arra, hogy ha valakinek nagyon megártott az alkohol, rendben hazaérjen. Nem egyszer előfordult, hogy Zsuzsi, a kocsmáros hölgy saját autóján vitte haza valamelyik vendéget, vagy kísértette haza egy másikkal, hogy biztos legyen benne, az illető hazaért. *Ha itt ivott, és valami baja lenne, elmegy a tő felé vagy mittudomén, elesik, akkor mit mondanék, hogyan számolnék el a családnak?* – mondta.

¹³ Gyuri, 29 éves férfi, kisgyermekkorában költöztek a faluba.

¹⁴ Lala, 50 év körüli „helyinek számító” férfi.

¹⁵ Katica, 40 éves beköltözött nő.

¹⁶ A településen működik még egy „bögrecsárda” (illegális italkimérés) és a Vizslától másfél kilométerre, a főút mentén egy dohányboltot is működtető kocsmá. A Vizsla vendégei közül többen alkalomadtán ide is betérnek, azonban egységes véleményen vannak annak tekintetében, hogy a Vizslában sokkal barátságosabb a légkör és jobbák a körülmények. A fenti italboltnak is megvan a maga vendégköre, mely főként a területileg közelebb élőkől verbuválódott. Ezt a helyet fizetésért dolgozó alkalmazottak látják el, nem pedig az üzemeltető személyesen.

„TÖRZSVENDÉGGÉ VÁLNI, AZ EGYFAJTA NYERESÉG...”

Egy este arról beszélgettünk az asztal körül, hogy mit is jelent törzsvendéggé válni valahol:

Gabó: – *Kocsmában törzsvendéggé válni az egyfajta nyereség. (...)*¹⁷

[Azt mondtad, hogy nyereség. Hogy érted ezt?]

– *Mert akkor már te is oda tartozol, és te mondhatod azt, ha bejön valaki, hogy ki a f...m ez? Nekem 10 évembe telt itt, míg befogadtak itt a faluba. (...) Ez más városon és falun. (...) Mikor Göllében voltam 6 hétig gyakorlaton, első nap elmentem a kocsmába és mikor bementem, csak néztek, ki a franc ez. Aztán elmentem minden nap, tudod, leültem, rendeltem, megszoktattak, aztán ötödik nap már rendeltünk egymásnak. Később már megkérdezték, hol vagyok, ha nem voltam. Más ez falun és városban. Városban bemész, és nem néznek úgy ki. De próbálj meg bemenni a göllei kocsmába!*

Törzsvendégnek lenni általában „rendszeresen visszatérő” vendéget jelent a köztudatban, azonban a törzsvendég egy közösség tagja is, ahol a tagok rendszeres kapcsolatban vannak egymással, és jellemzően egy adott „harmadik helyet” látogatnak. Értelmezésem szerint törzsvendéggé válni tulajdonképpen azt jelenti, hogy az illető fokozatosan kiépít egyfajta bizalmat a többiekkel. Ha viselkedése, személyisége alapján befogadják, akkor egyre inkább bevonják a beszélgetésekbe és minél gyakrabban jár, annál naprakészebbek az információi, annál több háttér tudással rendelkezik ahhoz, hogy aktív beszélgető tagja maradjon a társaságnak.

Az ivási ritusok bár hozzájárulhatnak, hogy egy csoport tagjai közelebb kerüljenek egymáshoz, kapcsolatuk informálisabb jelleget öltösn, és társadalmi státuszaik egymás előtt kevésbé legyenek fontosak, mint egyéniségük, ez csak azokra igaz, akik a szó szoros értelmében együtt isznak. Akik valamilyen oknál fogva kizáródnak ebből a körből, kívülállók maradnak még akkor is, ha rendszeresen egy térben fogyasztanak a többi vendéggel.

A kocsmái törzsvendégek magukénak érzik az adott helyet és gyakran annak fizikai kialakításában is részt vesznek. A Vizslában például közös erővel újították fel a mennyezetet, a falon a vendégektől kapott képek lógnak. Ha a csapos hölgy bizonyos ünnepekre (névnap, nőnap, születésnap, karácsony) apró ajándékokat kap a vendégektől, azokat rögtön kiteszi a pultra, vagy elhelyezi jól látható helyen.

A törzsközönség tagjai tudják egymásról, ki hol szeret ülni, ki mit szeret inni, mikor és honnan érkezik: munkából vagy otthoni környezetből. Bizalmasabb kapcsolatban vannak a kocsmárossal is, aki több apró jellel kifejezi ezt felénk: például vannak, akik néha bemehetnek a pult mögé, segítenek a raktárból kigurítani a söröshordót a csap alá, fát hoznak be, lenyírják a fűvet a kocsmakörül, de az is előfordult már, hogy az üzemeltető elszaladt pár órára, és otthagya egy-egy

¹⁷ Gabó 40 év körüli, mezőgazdasági kutatásban dolgozó értelmiségi férfi, 20 éve költözött a faluba.

vendégre az egész helyet. A női törzsvendégek használhatják a személyzeti mosdót, és a rendszeresen betérőknek számlájuk is lehet, tehát nem kell rögtön fogyasztás után fizetniük. A kocsmáros folyamatosan kedveskedik nekik egy-egy pattogatott kukoricával, süteménnyel, néha meghívja őket egy-egy italra, és beszélget velük. A vendégek pedig számos apró segítséget nyújtanak cserébe, és igyekeznek kedvében járni. Sokat elárul a kapcsolat bizalmasságáról a *szolgálati mellény* is, melyet csak azért tart Zsuzsi, hogy ha valaki fázik a kinti ücsörgéskor, felvehesse azt. Rendszeres multság tárgya, ki hányszor viselte, és ki az, akin még nem volt.

Az új vendég befogadásban is fontos szerepe van a kocsmárosnak. Ezzel vitatom Oldenburg megállapítását, aki szerint az ő szerepe elhanyagolható ebben a folyamatban.¹⁸ Eddigi tapasztalataim ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. A kocsmáros feladata ugyanis a kiszolgálás mellett a rend fenntartása és a vendégek komfortérzetének biztosítása. Az új vendégekkel általában a pultos elegyedik beszédbe először, és nagyon nagy szerepe van abban, hogy azok beilleszkedhessenek. Joga van meghatározni bizonyos rendszabályokat, adott esetben megtagadni a kiszolgálást, de nagyon kell ügyelnie arra is, hogy vendégeit ne sértse meg, hiszen belőlük él. Ahhoz azonban, hogy saját vendégkörét megtarthassa, néha szelektálnia kell. Nemrégiben visszatért a faluba egy börtönből kiengedett férfi, és néhányszor megjelent a Vizslában is. Barátjával erősen ittas állapotban kötekedni kezdtek a vendégekkel. Több ilyen akció és figyelmeztetés után Zsuzsi elvitette őket a rendőrökkel, és kitiltotta mindkettőjüket a presszóból. Az esetet a következőképp kommentálta nekem: *Ide szokik ez a f...i, én nem akarom, hogy idejárjon. Jönnek ide, érted, kisgyerekkel is, meg a fürdőzők, jönnek ide, ez meg itt elijeszti nekem őket. Megmondtam neki többször is, ne jöjjön be.* Hunt és Satterlee szerint a törzsvendégi státusz az „ivóaréna” közös rítusainak és gyakorlatainak tudását jelenti. Három különböző módot sorakoztatnak fel, amelyeken keresztül kontrollálhatók az „ivóhelyek”: jogi szabályozással, erkölcsi normák alapján működő informális kontrollal, illetve a jelenlévő egyének magatartásukkal is kifejezhetik, hogy valaki szívesen látott vendég-e.¹⁹ Thomas nagyon találóan *freezing techniques*-nek, azaz *fagyasztási technikáknak* nevezte azokat a módszereket, amelyekkel hatásosan kifejezhető valaki számára, hogy nem kívánatos a társasága.²⁰ Ilyen például, ha a vendéget kiszolgálják itallal, de a beszélgetést megtagadják tőle, vagy sértő megjegyzéseket tesznek rá az illető füle hallatára, esetleg fizikai távolságot tartanak stb. A pultosnak és a vendégeknek számos módszere van a normák megerősítésére a Vizslában is. Az egyik leghatékonyabb az indirekt beszédmód és a pletyka. Habár az ivás tulajdonképpen kvázi elvárt viselkedés a férfi vendégektől, a túlzott és túl gyakori lerészegedés ugyanúgy pletyka tárgya lesz, és a botrányos viselkedés kiközösítést von maga után. A kocsmáros, ha ügyesen beszél, sok konfliktust elsimíthat és megoldhat az indirekt beszédmód

---

¹⁸ Oldenburg 1999: 55.

¹⁹ Hunt–Satterlee 1986: 521–537.

²⁰ Thomas 1978: 9–30.

eszközeivel is. Fentebb idézett beszélgetésünk témája – melyben Zsuzsi elmeséli, hogy nem tűri az agresszív viselkedést a vendégektől – még számos alkalommal elhangzott és az egész társaság többször átbeszélte a témát újra meg újra. Zsuzsinak azonban vannak finomabb módszerei is. Mivel nem sértheti meg vendégeit és beszélgetéseit sokszor mások is hallják, közvetett módon, metakommunikációval mégis sok dolgot tudomásukra adhat. Például késő este nem szólíthat fel senkit a távozásra, de ha elkezd felsöpörni, vagy felteteti a külső rácsot a bejárati ajtóra, mindenki érti a célzást, hogy záróra van.²¹ Egy-egy kibontakozó vitát bármikor leállíthat azzal, hogy közbeszól és megkérdezi, hogy ki és mit szeretne még rendelni.

KIÉ A KOCSMA?

A mi kis falunk című hazai vígjátéksorozat egyik jelenetében a polgármester dühösen jegyezte meg Tecáról, a kocsmárosról: „*Annak a nőnek óriási hatalom van a kezében. Sört csapol.*” A kocma számos funkciót betölthet egy adott közösség életében. A tagok közötti kapcsolattartás helyszíne, információs bázis, a szórakozás és a pihenés terepe, vidéken gyakran a társasági élet szinte kizárólagos lehetősége. Ebből a sok funkcióból következően azonban könnyen érdekellentétek fakadhatnak, és felmerül a kérdés: kié a kocma valójában? Ki és hogyan azonosul vele, mit jelent a kocsmárosnak, és mit jelent a vendégeknek? Valóban olyan hely, ahol a különböző társadalmi rétegek érintkezhetnek és közelebb kerülhetnek egymáshoz, ahol az igények és lehetőségek találkozhatnak, ahol a szabadság, egyenlőség, testvériség idealizált hármasa megvalósulhat? Vagy legalább ennyire érdekellentétek helyszíne is, ahol folyamatos rivalizálás folyik a hegemoniáért?²²

A következőkben három szempontból szeretném körüljárni a kérdést. Egyrészt megvizsgálom a kocsmáros és a vendégek, majd a törzsvendégek és a rajtuk kívülálló vendégkör viszonyát, végül a fogyasztás és a társadalmi normák nemi különbségeire is kitérek.

„ennyi mindent beletettünk...”

Bár gazdaságilag a kocsmárosé a kocma, a sikeres működéshez szüksége van a vendégeire: minél otthonosabbá teszi számukra a helyet, annál biztosabban számíthat állandó bevételre. Ugyanakkor a vendégek mégsem lekötöleztetjéi, hiszen anyagilag kiegyenlítik fogyasztásukat. Ez az egyértelműen körülhatárolható viszony azonban hamar veszélybe kerül, ha összemosódik a kocsmáros szerepe más, akár politikai szerepekkel.

²¹ A presszó nyitáskor leveszik a rácsot minden alkalommal, mert útban lenne, záráskor pedig újra a helyére akasztják.

²² Bár Oldenburg jellemzői között szerepel, hogy a „harmadik helyeken” kevésbé jelentős az egyén társadalmi háttere, illetve ezeknek a helyeknek valamelyest kiegyenlítő szerepe van egy-egy közösség életében, legalább ennyire állítható az is, hogy megerősítik a társadalmi távolságokat. v.ö.: Hunt–Satterlee 1986.

Saját tereptapasztalataim erre a témára irányították a figyelmemet, amikor a Vizsla üzemeltetői direkt módon próbálták meg társadalmi tőkévé konvertálni anyagi tőkéjüket.²³

A házaspár férfi tagja néhány éve indult a faluban a polgármester-választáson, fiuk pedig a képviselőtestületbe szeretett volna bekerülni. Kampányuk során erősen számítottak a törzsvendégek támogatására, ezért nagyvonalúan bántak velük a kocsmában is. Nemcsak közös főzésre invitáltak sokakat, hanem egy-egy italra is, valamint számtalan apró szívességgel próbálták támogatókat toborozni. Ez az időszak azonban több vendégben ellenérzést váltott ki. Zsuzsi a kampányt megelőző időszakban is meghívta néha egy-egy italra a törzsvendégek valamelyikét, amit ők szívesen el is fogadtak, tudván hogy borralalóval és rendszeres fogyasztással úgylis kiegyenlítődik a köztük lévő csereviszony. A kampány ideje alatt azonban többek nagyon kényelmetlen szituációba kerültek, hiszen nem utasíthaták vissza nyíltan a meghívást, de leköteleződni sem akartak. Egyesek kifejezetten nehezteltek azért, hogy *már itt se lehet nyugton inni*, és kedvenc törzshelyük többé nem egy semleges terep, hanem egy politikai kampány aktív színtere, ahol így vagy úgy, de állást kell foglalniuk a jelöltek között. Végül az üzemeltető család feje nem kapott elegendő szavazatot, és a korábbi polgármester nyert a választáson. Zsuzsi sírva panaszkolt nekem, hogy *ennyi mindent beletettünk, etettünk itt, itattunk itt mindenkit, és akkor ez a vége...*

„a mi kocsmánk...”

...és akkor mondtam, hogy *elviszlek oda, elviszlek a mi kocsmánkba* – mesélte Ferkó, hogyan invitálta barátját a faluba.²⁴ *Szerintem máshol nincs olyan hely, mint ez a mi kocsmánk* – felelte Karesz, mikor arról kérdeztem, miért szeret ide járni.²⁵

Egy kocsmá állandó vendégköre nem csak egységes lehet, időnként más és más, akár teljesen eltérő normákkal és igényekkel rendelkező vendégek is betérhetnek. A Goode–Anderson szerzőpáros egy pub törzsközönsége és a néha betérő futballdrukerek eltérő fogyasztási és viselkedési normáiból fakadó konfliktusok problémakörét kutatta. A törzsvendégek egy része a békés, barátságos és mérsékelt fogyasztást preferálta, mely mellett a beszélgetés fontos tevékenységnek számított körükben. A betérő focidrukerek hangos és gyakran a túlzott lerészegedés következtében rendbontó viselkedése számukra lerombolta az adott pub ideális légkörét. Az egyik vendég találón jegyezte meg: *Mintha valaki más kocsmája lenne.*²⁶

²³ Az *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban* című kötetben jó példa olvasható arra, hogy a gazdasági és szimbolikus/társadalmi tőke egymásba átkonvertálható. Átányon is szokásban volt, hogy a parlamenti képviselők megválasztása ügyén a kortesek széthordták a tanyakertekbe a választóknak az italt. „Aki elfogadta egy-egy jelölt italát, ezzel mintegy lekötötte magát mellette: 'ha megittuk a borát, csak erre szavazunk', vélekedtek a rendes emberek; 'szemtelenység volt, ha átpártolt, a szemtelen végigitta mindegyiket; a rendes, ha nem akart arra szavazni, nem itta meg a borát” (Fél–Hofer 1997: 215).

²⁴ Ferkó, 38 éves, kisgyermekkorá a faluban élő, három évtizede beköltözött család tagja.

²⁵ Karesz, 50 év körüli, 15 éve falu külterületi részén él, a városban dolgozik.

²⁶ Goode–Anderson 2015: 348.

Hasonló konfliktus figyelhető meg a vendégeköröket illetően a Vizsla esetében is. Többnyire csak délutánonként nyit, délelőtt nyaranta vagy hétvégén akkor látogatható, ha termelői vásár vagy valamilyen rendezvény van a közelben, esetleg a jó idő miatt sok kirándulóra lehet számítani. A délelőtti és koradélutáni órák – néhány alkalomtól eltekintve – a rendszertelen vagy alkalmi vendégek ideje. A falunap alkalmával és a zsúfoltabb nyári estéken előfordul, hogy „megszállják” a helyet a „kívülállók”. A törzsvendégek ezt néha kifejezetten rosszul tűrik, és úgy élik meg *mintha kitárnának minket innen*,²⁷ mert *nem lehet tőlük rendszeren elférni*.²⁸ A falunap előtt már napokkal téma, hogy mi lesz akkor, és mennyire nem ugyanaz a kocsma olyankor, amikor tele van idegenekkel, és a törzsvendég örül, ha még a külső padokon talál valahol helyet. *Én azt szeretem, mikor magunk vagyunk, és nincs az a sok idomtalan városi. Ha sok az idegen, azt utálok. Idejön az a sok b.....i és okoskodik*.²⁹ Érdekes volt megfigyelni az évek során, hogy a falunap előtti este (általában pénteken, mert szombaton van a falunap) összejönnek a törzsvendégek, és megtartják a „saját falunapjukat”. Lala már többször megállapította, hogy *mindig a falunap előtti este a jó, az a miénk még*. A kocsmák kialakult vendégekörüknek köszönhetően akár arra is képesek, hogy konzerváljanak bizonyos társadalmi rétegek közötti szakadékot. A Hunt és Satterlee által írt tanulmány – Oldenburg azon tételével vitatkozva, hogy a harmadik helyeknek egyenlősítő szerepe van – jól illusztrálja ezt. Az általuk vizsgált településen az egyik pub-ba a „tösgyökeres helyiek” járnak, akik itt találkoznak szomszédakkal, rokonaikkal, mivel saját otthonuk ehhez túl kicsi lenne. Ezek az emberek nem állnak egymással állandó italmeghívásban, mert szomszédi és rokoni kötelékeik erősen összekötik őket a kocsmán kívül is. A beköltözött középosztálybeli réteg – akik rokoni kapcsolatok híján barátokra vannak utalva – egy másik kocsmában találkozik, ahol csak az képes csatlakozni a csapathoz, akinek van elegendő tőkéje részt venni az állandó italmeghívásokban, és otthona alkalmas arra, hogy nagyobb számú vendéget fogadjon, és viszonzhassa a társaság többi tagjának korábbi meghívásait.

Férfiak háza

Bár az általam vizsgált területen néhány évtizeddel ezelőtt nőknek nem illett kocsmába járniuk,³⁰ ez ma már viszonylag elfogadott dolog.³¹ Ennek ellenére azok közül a vendé-

²⁷ Katica

²⁸ Gabó és Karesz

²⁹ Lala

³⁰ Jávor 2000: 678.

³¹ Nagy különbségek vannak város és vidék között is. Mivel nem áll elég adat rendelkezésemre, csak az eddigi tapasztalatok alapján merem feltételezni, hogy vidéken szigorúbb normák vonatkoznak a nőkre e tekintetben is. Itt érdemes felidézni Fullerton elméletét is, aki arról ír, hogy az amerikai társadalomban a kizárólagosan férfiaknak fenntartott klubok a 20. század végére csaknem eltűntek. Ennek okát abban látja, hogy a házassági stratégiák már nem pusztán gazdasági, sokkal inkább érzelmi alapon működnek, és a férjek feleségükre egyenrangú társként kezdtek tekinteni. Ennek következtében a férfiak a korábban számukra fenntartott szórakozási helyeiken osztozni kezdtek a nőkkel. V.ö. Fullerton 1977: 215.

gek közül, akik párjukkal együtt szoktak érkezni, a nők szinte csak akkor jönnek, ha a partnerük is ott van. Szerezpük az ivás során is leginkább a támogató társként való részvételben, a férfiak tolerálásában, és a két fél közül a józannak maradásban rajzolódik ki. Arról nem is beszélve, hogy *V-s jogosítványuk van*, vagyis a kocsmából visszafelé vezető úton ők a sofőrök.³²

A Vizsla vendégeivel folytatott beszélgetések során körvonalazódott előttem, hogy míg a nők számára kocsmába menni adott esetben lehetőség, addig a férfiak számára ez egy sajátos „jog”, ami elképzelésük szerint szorosán kötődik szabadságuk értelmezéséhez.³³ *Nem értheted ezt meg te, egy férfinak szüksége van erre. Ha egész nap dolgozok, akkor megihatom a sörömet, ennyi jár.* – fejtette ki Gyuri.³⁴ Számukra a kocsmá szent hely, egy olyan közeg, ahol a munka és az otthon kötelezettségei alól felszabadulhatnak, és egymás társaságában megélhetik szabadságukat. Éppen ezért azt a férfit megmosolyogják, akiről köztudott, hogy felesége által *be van szabályozva*, időre haza kell érnie, vagy csak egy-két sört ihat meg. Még ha ez az adott ember saját választása is, a többi férfi szemében nem fér össze a férfias magatartás ideáljával.

Igazi buli, az a kanbuli – többek véleménye szerint. A közelmúltban például Zsuzsi, a Vizsla csaposa beteg lett, és egy hétig férje helyettesítette. Az egyik férfi vendég lelkesen mesélte nekem, hogy milyen jó *férfias esték voltak ezek*. A férfibulikon ugyanis nincsenek jelen nők, akiknek a társaságában a férfiak sem engedhetik el magukat teljesen: *... mert a nők állandóan mindenbe belebeszélnek. Szerintem régebben megvolt a helye a nőknek is, hogy egymás között szórakozzanak, meg a férfiaknak is. Ez volt a kocsmá.*³⁵

Áronbá, a nyugdíjas asztalos, aki körülbelül 5–6 éve költözött a faluba Budapestről, egyszer elmesélte a következő történetet, amely szintén a férfiak kocsmába járási előjogairól szól:

Apám is járt, persze [kocsmába], az egy szent hely volt. Vasárnap délután kiöltözött tiszta munkásruhába, ács volt, megmosakodott, és lement délután. A társaság miatt ment. (...) A társaság nagyon jó volt, csupa munkásember. A kocsmában szervezték a munkát is. Hogy hát, na hát gyere, van ez és ez a munka, gyere, igyál egy sört. Apám baromi lassú volt, fél-háromnegyed óra volt egy pohár sör neki. Volt otthon is, azt nem itta sokszor, lement a kocsmába

³² Szintén átányi adat, hogy a férfiak azért vitték magukkal az asszonyt a vásárra, mert az visszatartotta őket az ivástól, illetve hazafelé józan maradt és megőrizte a rábizott pénzt vagy jószágot (Fél – Hofer 1997:218). A Vizslán kívül más kocsmák törzsvendégeitől is hallottam ugyanezt a gyakorlati megoldást

³³ Állításom helyes értelmezéséhez fontos megjegyezni, hogy ez a terepen folytatott beszélgetések kontextusában, beszélgető partnereimre (tehát az adott kocsmába járó férfiakra) vonatkoztatható megállapítás csupán. Nagy Zoltán *Sör férfias karakterrel – a sör és lokális jelentései* című tanulmányában az orosz sörök marketingje kapcsán felhívja a figyelmet a férfiaságnak és erőnek, mint az oroszország értékének hangsúlyozására (Nagy 2014: 27–29).

³⁴ Oldenburg könyvében megoszt egy verset, melyet egy hölgy írt számára, mikor a harmadik helyekkel kapcsolatos kutatását végezte. A szöveg részlete nagyon jól illusztrálja, mit jelent egy férfi számára a kocsmá: „He longs to see a friendly face//that doesn’t judge or mock//Where a man can throw all pretense off//and make the rafters rock.//There’s no one there to fault him//if he lets his ashes fall//And he’ll jolly well enjoy it//should there be a friendly brawl” (Oldenburg 1999: 221).

³⁵ Gyuri

inni a többiekhez. Ha bezárt, átmentek a másikba, a Lépcsősbe, meg a többibe arrafelé.

[Nők is mehettek a kocsmába?]

Nők nem. Azoknak más volt... [összemosolyog Gyurival][Édesanyád hogyan viselte ezeket a kiruccanásokat?]

Hát nem mindig könnyen. Amikor fiatalabb volt [mármost az apja] akkor szalonspiccesen jött haza, sokat neveltünk, mert mindig hülyéskedett. Később, ahogy egyre több gond érte, egyre agresszívebb lett, sokszor összeördültek anyámmal. Volt, hogy én álltam közéjük, mondtam, gyere édesapa, levettem a cipőjét, megmosdattam, lefektettem. [Áronbá szeme megtelt könnyel] Hogy eltelt az idő...

A férfiak és a nők eltérő lehetőségei a kocsma és a hasonló típusú helyek között az utóbbi évtizedekben vissza-visszatérő témája a szakirodalomnak. Philippe Ariès megfigyelései szerint a közösségi kötelékek és a „harmadik helyek” szerepe erősebb a „*makacs férfiak*” földjén, a mediterrán régiókban, ahol a férfiak sikeresebben ellenállnak az otthon visszahúzó erejének, és naponta szakítanak időt arra, hogy együtt legyenek társaikkal.³⁶ „Ami a nőket illeti – írja Douglas – mindezekben a társadalmakban s bárhol, ahol fontos érték a férfiak uralkodó szerepe, a nőket valószínűleg azzal fogják vádolni, hogy már a pusztá jelenlétükkel veszélyes szennyeződést okoznak, ha betörnek a férfiak szférájába.”³⁷

Egy falusi kocsmá gyakran hasonló szerepeket tölthet be, mint azok a „mikro-parlamentek”³⁸, amelyek számos amerikai, ázsiai, afrikai törzsben a férfiaknak fenntartott helyek.³⁹ A hazai szakirodalomból ismeretes például a *legényavatás* szokása, amely során a bizonyos életkort elért és adott feladatot elvégezni képes fiúkat idősebb társaik a kocsmában legénysorba avatták. Átányon „*beivásznak*” is hívták ezt.⁴⁰

A nők „egyenrangúságának” kérdése kapcsán tovább árnyalja a képet, ha alaposabban megvizsgálunk néhány gyakorlati példát az ivás kultúrája, az alkohol szimbolikus funkciója és a nemi szerepek közötti összefüggések tekintetében.

„*Wine is a second man*” – tartja a lele közmondás, kifejezve, hogy a bor, elnyomva a gátlásokat, alkalmas a férfias magatartás erősítésére. A lele férfiideál a *tamo* fogalmával írható körül, amely különös elegye az agresszivitásnak, magabiztosságnak, „macsóságnak”, melyek egy harcostól megkívántatnak. Ndolamb Ngokwey a lelék pálmabor-fogyasztási szokásait összevetve a társadalmi normákkal arra a következtetésre jutott, hogy a pálmaborra vonatkozó szabályok és gyakorlatok reprodukálják a kulturális értékeket és kategóriákat.⁴¹ A férfiak az erősebb, nehezebb bort kedvelik, és olyan gyökereket is áztatnak bele, melyet afrodisziákumnak tartanak.

³⁶ Ariès 1977: 227.

³⁷ Douglas 2003: 280.

³⁸ V.ö. Palágyi 2004.

³⁹ Oldenburg 1999: 227.

⁴⁰ Fél–Hofer 1997: 208. és 216.

⁴¹ Ngokwey 1987: 113–121.

A részegség és az agresszivitás jobban tolerált viselkedésforma náluk, míg a nők erénye a józanság és az önmérséklet.⁴²

Mary Douglas a testkontroll és a társadalmi struktúra összefüggése kapcsán kifejti, hogy nemcsak az egyes társadalmak, hanem bizonyos helyzetekben egyazon társadalom különböző tagjai is eltérő mértékben szabadulhatnak fel a társadalmi nyomás, a „rend” alól és ennek kifejezésében a test is részt vesz.⁴³ Bár az alkohol hatása eltérő lehet az egyes emberek szervezetére, maga az ittasság mindenképpen úgy értelmezhető, mint az önkontroll, a józanság hiánya. A férfiak és nők részegségére vonatkozó kettős mérce párhuzamban áll mindezzel, és kifejezi a két nemhez kapcsolódó normákat, megalapozva a kontrollként szolgáló erkölcsi ítéletet.

Az ivás mértéke mellett annak gyakorisága is kettős mérce alá esik. A férfiak esetében ez kevésbé problémás: *Rég láttunk Kari, iszol te rendesen?* – kérdezik tréfásan Karit, mikor egy hete nem találkoztak a Vizslában. A nők *becsiccsenthetnek* néha, és jól szórakoznak rajtuk, de ez csak évi néhány alkalomra korlátozódhat. Ugyanakkor ittasságuk sokkal „érdekesebb”, hiszen nagyobb kontrasztban áll a tőlük elvárt és a szokásos viselkedésükkel. Ezért állandóan unszolják őket, hogy fogyasszanak, ám ha túl gyakran és túl sokat engednek, elítélik őket. Tulajdonképpen folyamatos nyomás alatt tartják ezzel a női vendégeket, tesztelve, mennyire képesek közösségi nyomásra felszabadulni a társadalmi normák hatása alól. Ha valaki túl gyakran „elbukik”, annak rossz híre lesz, ismételten megerősítve ezzel a kettős mércét. A nőket nem csak itallal „kínálják”: mivel a maszkulin értékek közé tartozik a szexuális teljesítőképesség, gyakran a férfiak macsóságának tárgyai is. Ez leginkább verbális úton, célzások, tréfák terén nyilvánul meg, és az esetek nagy részében egyáltalán nem takar valós szexuális szándékot, sokkal inkább az adott férfi bizonyos fokú versengése a többiekkel, melyen a nők maguk is szórakoznak – vagy legalábbis úgy tesznek. A „beszólásokra”, tréfákra adott ügyes válaszaikkal növelhetik presztízsüket, és hozzájárulhatnak a közös jó hangulat kialakításához. A két nemre vonatkozó kettős mércét nem csak a fogyasztási szokások és a testkontroll, hanem az fogyasztás és a nyelvhasználat, vagyis a fogyasztás körülménye kapcsán megfigyelve úgy tűnik, a férfiak egymás közti diskurzusaikban – különösen a kocsmá informális légkörében – a trágárságot és obszcenitást sokkal jobban tolerálják, mint nők jelenlétében. A „kanbulik” kapcsán kifejtették nekem, hogy ha nincsenek jelen *hölgyek, olyan dolgokról és úgy* beszélhetnek, ami nem lenne *illendő* vegyes társaságban. Többen azzal magyarázták meg, hogy miért rosszabb, ha egy nő részegedik le, mert ilyenkor trágárrá, agresszívva vagy *könnyebben megkaphatóvá* válik, és ez egyszerűen *nem illik hozzájuk, nem nőies, valahogy kiábrándító*.

⁴² Ngokwey 1987: 118–120.; továbbá Mars–Altman 1987: 276. A hazai szakirodalomban az Átányról származó megfigyelés szerint „az italt az ’asszonyi test is megkívánja’, hasonlóan a férféhoz, csak annak kevesebb kell belőle. Amikor a férfi például 4 deci bort iszik, az asszony felényit vagy annál is kevesebbet. Asszonynak illőbb az italt mézzel édesítve fogyasztani: a mézes bor, mézes pálinka asszonyok számára készül” (Fél–Hofer 1997: 209).

⁴³ „Mint a társadalom képének, a testnek az a fő funkciója, hogy kifejezze az egyénnek a csoporthoz való viszonyát. Ezt az erős, illetve a gyenge ellenőrzés dimenziójában teszi, attól függően, hogy a társadalmi igények erősek, gyengék, elfogadhatóak-e vagy sem. A teljes oldottságtól a teljes önuralomig a testnek tág tere nyílik arra, hogy ezt a társadalmi változót kifejezze” (Douglas 2003: 113).

Összességében tehát bár mindkét nem tagjai osztoznak a kocsmán, a férfiak közötti szolidaritás gyakrabban nyilvánul meg a közös alkoholfogyasztásban és egy sajátos beszédmódban, a nők közötti pedig az ebből való kimaradásban.

„ÉS AKKOR EZT MOST MIND RÁNK PAZARLOD?”
AZ ALKOHOL MINT SZIMBOLIKUS ÉS TÁRSADALMI TŐKE

Együtt inni valakivel közösségvállalást jelent. A Vizslában több olyan törzsvendég is van, aki rendszeresen ide jár, de csak néha fogyaszt alkoholt. Egyesek a párjukkal, családtagjaikkal érkeznek, és akik autóval tudják csak megközelíteni a presszót nem fogyaszthatnak (vagy legalábbis nagyon korlátozott mértékben, jogosítványukat kockáztatva) alkoholt. Gyakorlatilag ők is *együtt isznak* a többiekkel. Sokszor rendel valaki egy újabb kört, és ugyanúgy szerepel a rendelésben szeszesital, mint üdítő, kávé vagy tea. Ha valaki visszautasít egy meghívást, gyakran tovább invitálják: *Legalább egy bambit/lónyálat igyál velünk*.

A Vizsla törzsvendégei között⁴⁴ a legbensőségesebb viszony kifejezésének számít, amikor valaki saját házi pálinkáját osztja meg,⁴⁵ amely az informális kapcsolatrendszerek „valutája”.⁴⁶ Általános vélemény, hogy hazánkban nem lehet kapni kocsmában vagy kereskedelmi forgalomban jó pálinkát, mert a közepes árfekvésű zárjegyes bolti

⁴⁴ Itt valószínűleg nem csak a Vizsla vendégeinek körében érvényes értékrendről van szó, sokkal inkább a tágabb társadalmi értékrend mutatkozik meg a kocsmában is. Nincsenek alapos kutatási eredményeim város és vidék kapcsolatáról annak tekintetében, hogy a pálinka mennyire preferált vagy értékelt ital, de feltevésem és eddigi tapasztalataim alapján az az általános megállapítás tehető, hogy vidéken a jó házigazda ismerte a jó pálinka és annak nagyvonalú kínálása a vendégeknek, míg adott esetben egy városi vendégségben ez kevésbé lehet elvárás.

⁴⁵ A pálinka mellett a házi kolbász és szalonna, illetve füstöltáru és a tojás is szintén olyan értéket képviselnek, amely alkalmas fizetőeszköznek. Ezek a házilag készült termékek a bolti áruval szemben jobb minőségűek, előállításuk munkaigényes, értékesítésük informális csatornákon történik. Értéküket a megbízható alapanyagok, az adalékmentesség és az előállítás során hozzáadott munka adja meg. Minőségük – akárcsak a pálinka esetében – készítjük és kínáljuk presztízsét növelheti.

⁴⁶ Thornton egyik tanulmányában összehasonlítja az ausztriai pálinka- és pezsgófogyasztási szokásokat. Kutatása terepén a kereskedelmi forgalomban kapható pezsgőt főként az állami, vagy mindenhol nagyjából azonos módon ünnepelt kalendáris ünnepeken (szilveszter), illetve hivatalos eseményeken fogyasztották, míg a pálinka a baráti, családi összejövetelek itala. A pezsgő a várossal, a közép- vagy felsőbb társadalmi osztályokkal és a formális kapcsolatokkal, míg a pálinka a vidékkel, az alsó középosztállyal, a mezőgazdasági termelő réteggel és a baráti-családi kapcsolatokkal vonható párhuzamba (Thornton 1987:102–112). A Kádár Kincső és Timár Krisztina által Erdélyben végzett kutatás fő témája a pálinkafőzés és a pálinka társadalomban betöltött szerepe. Tanulmányukban szerepel egy példa, amely nagyon jól illusztrálja, hogy a gazdasági forgalomban nem kapható, főként informális úton terjesztett pálinka „megnyithat bizonyos ajtókat”. Nem csak fizetőeszköz egyes munkáért, hanem szimbolikus ajándékként elősegítheti a hatékony ügyinté- zést is: „Egy liter pálinka 25 lej napjainkban, ezzel ellentétben néhány egészségügyi kivizsgálás vagy horribilis összegbe kerül, vagy jóindulatba. (...) 25 lejjel nem lehet messzire menni, ha baj történik, ám 25 lejt érő egy liter pálinkával, szépen csomagolva, már mindjárt másképp alakul az orvos-páciens közötti viszony” (Kádár–Timár 2008: 19). Pálinkával kapcsolatban további hazai szakirodalom: Balázs–Viga 2013.

pálinkák nem annyira jó minőségűek, ami pedig minőségben kimagasló, annak olyan magas az ára, hogy nem tartják, mert nem eladható. A jó házi pálinka ezért érték, amihez nehéz hozzáférni. Íze, minősége a kínálója, de legfőképp a készítője presztízsét növeli. Elméletileg tilos kereskedelmi forgalomban nem kapható italt fogyasztani italkimérésben, adott esetben ezért megbüntethetik a kocsmárost. A Vizslában azonban Zsuzsi alkalomadtán megengedi törzsvendégeinek, hogy egymást sajátjukból is megkínálják, sőt néha, jelesebb alkalmakkor ő is megkínálja vendégeit saját pálinkájukkal, melyért nem számol fel semmit. A törzsvendégek is tudják, hogy mindez illegális, ezért a sajátból kínálás gesztusa csak maguk között, olyan alkalommal történik, amikor biztosak benne, hogy senki sem él vissza a helyzettel.

A pálinkaivásra vonatkozó etikett csak tovább hangsúlyozza annak szimbolikus szerepét: a kínáló úgy használja szimbolikus tőkéjét társadalmi kapcsolatai ápolására, hogy az nyilvánvaló és egyértelmű a többieknek. A pálinkát a tulajdonosa tölti ki és kínálja körbe. Ennek még bizalmasabb változata, amikor az italt nem mérik ki poharakba, hanem az üveget adják át egymásnak. Ilyenkor a megkínált a flaskát általában visszaadja a kínálónak, aki átnyújtja a következőnek.

Ez egy olyan ritualizált ivási gyakorlat, melynek során a kínáló gesztusát többre értékeli, mint a kínált italt, de ha maga az ital is jó minőségű, az sokat hozzátesz a kínálás sikeréhez. Gyakran hallottam egy-egy ilyen pálinkázás után, hogy a kínáló háta mögött megjegyzték, ez bizony nem volt a legjobb pálinka, azonban sosem tettek egyértelműen negatív megjegyzést a kínáló jelenlétében. Még a kevésbé sikerült pálinkák fogyasztása közben is meg szokták jegyezni: *Nincs ennek semmi baja.*

A kínálás szimbolikus jelentőségét jól mutatja az is, hogy mennyire fontosnak tartják, hogy a megkínáltak elfogadják az italt. Ha valaki megpróbálja visszautasítani, nagyon erős és lehetőleg saját akaratán kívül álló indokot kell adnia. Az egyik ilyen lehet, ha például arra hivatkozik az illető, hogy autóval jött. Gyakran tovább unszolják: *Legalább szagold meg!; Csak nyalj bele!* Számtalanszor hallottam a férfi vendégeket panaszkodni, hogy megkínálták őket, adott esetben tudták is, hogy az illetőnek nincs jó pálinkája, de nem lehetett visszautasítani, mert abból sértődés lett volna.

A kínálás kijelölheti egy csoport határait, elmulasztása kirekeszthet egyes embereket. Egy alkalommal a törzsvendégek csoportja együtt ült, jó hangulatban beszélgetett, előkerült a pálinka és mindnyájan koccintottak, míg a szomszéd asztalnál magányosan ülő, alacsonyabb presztízsűnek tekintett embert egyszerűen kihagyták a körből, meg sem kínálták. Egy másik alkalommal az egyik vendég néhány éve meghalt édesapja által készített pálinkáját kínálta. Mindenki tudta, hogy nagyon kötődött apjához, és már csak egy üveg maradt az általa főzött italból. Mikor koccintásra került sor, többen megilletődve megjegyzték, hogy *És akkor ezt most ránk pazarlod?; Ezzel most akkor nagyon megtisztelsz minket* – állapították meg, a poharat édesapjára köszöntötték, és nagyvonalú gesztusát hetekig emlegették.

A pálinka szimbolikus értéken túl látni kell azt is, hogy a kocsmá a társadalmi tőke és a gazdasági tőke egymásba konvertálásának terepe is.⁴⁷ Jelen esetben társadalmi tőke alatt leginkább az egyén kapcsolatait és tudását értem, mely a közösség másik

---

⁴⁷ Bordieu 1997: 156–178.

tagja(i) számára bizonyos helyzetben értékkel bírnak, és amelyek ezért szimbolikus csereértéket képezhetnek. Benne foglaltatik ebben a gyakorlati tapasztalat, elméleti ismeretet és maga az egyéniség is, mert ezek szétválaszthatatlanul közrejátszanak abban, hogy valaki számára értékes társasággá váljon a másik fél érzelmi, szellemi vagy akár gazdasági alapon. Ne feledjük, hogy a társadalmi tőkét leginkább együttműködésre és szívességekre használjuk fel: ilyet pedig leginkább attól kérünk, akivel jól kijövünk.

Balu például egyértelműen pozitívnak tartja Janóékkal való kapcsolatát, mert Janó révén olcsón szerzett takarmányt állatai számára. Ugyanakkor Balu is megtett számos szívességet Janóéknak. Nemcsak gazdaságilag, emberileg is megtalálják a hangot egymással, és mondhatni szeretetteljes viszonyt ápolnak (habár legalább három évtized korkülönbség van köztük). Ahogy Balu fogalmaz *enélkül nem menne semmi se*. Ugyanakkor Janóhoz kevésbé kötődik Gyuri, aki azonban nagyon élvezi Lala társaságát, *mert rengeteget tanul tőle* beszélgetéseik során. Gyurinak tehát nem jelent Janó potenciális társadalmi tőkét olyan mértékben, mint Lala.

Az italtra való meghívás fizetőeszköz is lehet. Mivel a törzsvendégek szoros kapcsolatban állnak, gyakran tesznek kisebb-nagyobb szívességeket egymásnak. Ezek egy részében előfordul, hogy nem fogadnak el pénzt segítségükért. Ilyen esetben – hogy valamelyest mégiscsak kölcsönös legyen a viszony – aki a szívességet kapta, meghívja a szívességet tevőt a kocsmában, kifejezve háláját és csökkentve lekötelezettségét. Jól példázzák ezt az alábbi esetek. Mikor Gyuri műhelyének tetejét elkezdte felújítani, többeket segítségül hívott ehhez a Vizsla vendégei közül. Gyuri a nap végén ki akarta fizetni munkájukat, azok azonban nem hagyták, ezért aznap este a résztvevők közül, akit csak tudott, meghívott a Vizslában legalább egy körre. Más esetben Gabó szívességi alapon beoltotta Balu disznóit, aki ezért a kocsmában vendégelte meg őt, hogy kifejezze háláját. Később, amikor Gabó elment Balu disznóvágására segédkezni, az állat leöléséért és feldarabolásáért csak egy tálca sört kért fizetségül.

A Vizsla törzsvendégei állandó oda-vissza cserekapcsolatban állnak egymással, ezzel folyamatosan megerősítve és kijelölve a közösség határait. Meghívni valakit annyit jelent, mint jelezni számára, hogy értékes a társasága. Meghívást elfogadni azt jelenti, hogy ezt az illető megtisztelőnek veszi, és csereviszonyt kezd a meghívóval, mivel ő is tudja, hogy később illik viszonzni a gesztust. A törzsvendégek folyamatosan arra törekednek, hogy egyikük se legyen a másik lekötelezettje: A meghívja egy italtra B.-t, B. ezt viszonzozza, majd ismét A. fizet, amit B. megint viszonzoz. Minél több szereplő kapcsolódik be ebbe a körbe, annál bonyolultabbá válik; ám miközben a „testvériség” jegyében együtt iszogatnak, mindenki pontosan tudja, kinek mennyit kell visszajuttatnia.⁴⁸

Létezik azonban néhány személy, akik alacsony társadalmi státuszuk miatt a közösség perifériáján helyezkednek el. Ha valamelyiküket meg is hívják, általában csak egy fröccsöt fizetnek neki és nem beszélgetnek vele, miközben elfogyasztja azt. Nem is várnak viszonzást tőle. De visszatetszést válthat ki az is, ha valaki túlzásba viszi a

⁴⁸ Mivel az elvárt viselkedés szerint kocsmában a férfi fizet, a nők valamelyest kizáródnak ebből a körből. Egy-egy italtra meghívják őket is, ezt illik elfogadni. Ha alkoholt nem is, legalább egy üdítőt, különben megsérthetik a meghívást felkínáló felet: *Tőlem nem fogadod el?* – kérdezte például Gabó, mikor visszautasítottam, mivel nem akartam neki leköteleződni.

nagyvonalúságot. Ezt a többiek hencsérésnek vehetik, mert akarva vagy akaratlanul, de nem veszi figyelembe a kölcsönösség szabályait, és kényelmetlen helyzetbe hozza ezzel a kisebb a vásárlóerejű feleket.⁴⁹

„OLYAN JÓKAT BESZÉLGETÜNK.”

Míg az előző fejezetben arra fókuszáltam, hogyan működik a gazdasági és a szimbolikus tőke egymásba konvertálása, illetve a közös fogyasztásnak ebben milyen szerepe van, addig a következőkben arra térek ki, hogy az általam megfigyelt terepen a kocsmái diskurzusok hogyan generálják ezeket.

Eric Wolf a közösségeket társadalmi interakciók hálózataként fogta fel, melyek a közösség külső határainál ritkulnak, kijelölve annak határait.⁵⁰ A közösségeket nem pusztán nyelvi határokkal, hanem az egyének közti interakciókkal körvonalazta Dell Hymes *beszélőközösség elmélete* is.⁵¹ Ez a szociolingvisztikai megközelítés – akárcsak az interakciós szemléletű modellek zöme – a társadalmat nyelvészeti alapon elemzi, és „nyelvi fogalomként értelmezi az interakciót. A társas cselekvés egyéb formáit – vagyis mindazt, ami nem nyelvi bennük – mellékesnek tekintik.”⁵² Eckert és McConnell-Ginet *gyakorlatközösség elmélete* a cselekvést állítja a szociolingvisztikai megközelítés fókuszába és a nyelvet csupán a társas gyakorlatok egyikének tekintik.⁵³ Az elmélet további előnye, hogy feloldja az egyén és a társadalmi struktúra problematikáját: vagyis egyszerre képes vizsgálni és értelmezni az *ágenciát* és a *struktúrát*.⁵⁴ Míg a szociolingvisztika az egyén és a nyelv, addig az irodalomelmélet az olvasó és a szöveg kapcsolatát kutatja. Bár a Fish nevével fémjelzett *interpretív* közösségek fogalmát ért számos kritika egyike az, hogy nem kellően kidolgozott és definiált,⁵⁵ tulajdonképpen ez a dinamikus modell a dolgokat és szövegeket adott kontextusban azonos módon értelmező csoportot állítja fókuszába.⁵⁶

---

⁴⁹ A fentebb említett téma kapcsán érdemes felidézni Mauss ajándékról szóló tanulmányát, melyben az érdek és érdekmentesség, az *ajándék* és a *haszon* fogalmait nem egymást kizáró dolgokként, hanem a társadalomban való működésük közeben értelmezi. Felhívja rá a figyelmet, hogy a tüntető fogyasztás és ajándék kapcsán tulajdonképpen egy erőpróba folyik, melynek célja, hogy az adományozó kinyilvánítsa presztízsét a megajándékozott(ak) felé. V.ö.: Mauss 1997: 96–98.

⁵⁰ Wolf 1956: 1065. és Tóth G. 2002: 17.

⁵¹ Hymes 1988: 108.

⁵² Bucholtz 2001: 195–198.

⁵³ Eckert–McConnell-Ginet 1992.

⁵⁴ Bourdieu a nyelvet a szocializáció során kialakult *habitus* egyik gyakorlatának tartja, az egyént pedig inkább a társadalmi struktúra által meghatározottnak (Bourdieu 1991: 89). Ezzel szemben Certeau amellett érvelt, hogy az egyénnek lehetősége van az ágenciára. Ez alatt azt érti, hogy bizonyos keretek között egyéni döntésén alapul (nyelvi) viselkedése (is) és lehetősége van egyéni szükségleteinek megfelelően alakítania a közös kulturális javakat (Certeau 1984.; Bucholtz 2001:194). Ortner arra hívja fel a figyelmet, hogy a választás lehetőségét behatárolja a társadalmi struktúra és ezzel tulajdonképpen Bourdieu elméletéhez kanyarodik vissza (Ortner 1996: 2).

⁵⁵ Kacsuk 2005: 222.; Kálmán C. 2001: 36–62.

⁵⁶ Fish 1980: 322–337.; Tóth G. 2002: 27. és Kristóf 1998: 67.

A fentebb jelzett elméletekkel szemben a Vizsla közösségét elsősorban etnográfiai, nem pedig nyelvészeti vagy irodalomelméleti keretben vizsgálom. Ehhez az értelmezéshez célszerűnek tartom a *beszélgető közösség* fogalmát bevezetni. Ez indokoltnak tűnik egyrészt azért, mert megnevezésében is az itt folyó tevékenységre fókuszál, ami az egyének motivációinak élén áll, másrészt lehetőséget ad a köztük lévő interakciók módját és eredményeit is az elemzés körébe vonni. Fontosnak tartom ugyanakkor kiemelni, hogy jelen esetben személyes interakciókról van szó, vagyis az együtt, egy térben és időben töltött idő feltétele ennek. Az interakciókba való bekapcsolódáshoz *interpretív* töke szükséges, mely fogalom alatt Kristóf Ildikóhoz hasonlóan az adott interakció kontextusához kötött „verbális és nonverbális tudanyagot” értem, melyet a beszélgetőközösségek közösségé formálódásuk és működésük során felhalmozhatnak, felhasználhatnak és jelen esetben számos szimbolikus gesztussal is kifejeznek.⁵⁷

*Itt pezseg az élet. Szerintem ilyen nincs is máshol.*⁵⁸ – állapította meg Réka, akivel arról beszélgettem, hogy mit jelent számára a Vizslába járni. A vendégek legtöbbször a Vizslába járni szinte az egyetlen lehetőség arra, hogy a faluban társasági életet éljen. A következőkben amellet érvelek, hogy ha a „harmadik helyeken” a beszélgetés a legfőbb tevékenység, akkor ezek a terek a társadalmi interakciók csomópontjaivá, illetve generátorává válhatnak és ebből adódóan számos olyan információ cserélődik itt, amely hatással van az egyének gazdasági és társadalmi életére. Ennek megértése nemcsak abban lehet segítségünkre, hogy lássuk, ezek a helyek hogyan válnak „szintezővé” társadalmi rétegek alapján, hanem világossá válik az is, hogy megnőhet a szerepük olyan személyek életében, akik egyéb rokoni, szomszédi és baráti kapcsolatok híján vannak.

A Vizslában a beszélgetések túlnyomó része konkrét gyakorlati tapasztalatokról szól. Kifogyhatatlan és megunhatatlan téma az állattartás, gazdálkodás, főzés-tartósítás, pálinka- és borkészítés, kertészkedés, építkezés, barkácsolás, horgászat és gépjárműszerelés. Mindezekkel kapcsolatban számos aktuális információ is napirenden van: hol, mit lehet beszerezni, eladni, megjavíttatni, mennyiért, kinek, kitől, kitől ne, milyen minőségben stb. Kevés olyan téma van, ami tabunak számít, ezek közé sorolható például bizonyos értelemben a pénz vagy a családi élet konfliktusai. *Itt mindig tanul valamit az ember. Akárhányszor lejövök, még sosem unatkoztam.*⁵⁹ *.Szabadegyetem*⁶⁰ – állapította meg Jóska egy alkalommal.

Mindenki igyekszik spórolni valamin, és alternatív, informális úton a legkedvezőbb cseréket lebonyolítani, legyen szó áruról, munkaerőről, vagy bármi másról. Ügyes az, aki jól meglátja és kihasználja a kínálkozó lehetőséget a spórolásra, hozzáteszi saját kreativitását, munkáját és megnöveli az adott dolog értékét anyagi vagy szimbolikus értelemben. Állandó téma a kocsmában, hogy ki mit „csinál”, vagyis éppen min dolgozik. Nagyon fontos szerepe van a munkának, a munkáról való beszélésnek.⁶¹ Az „ügyeskedés”, a maszkelolás, a cserék, a „bizniszek” azonban mind-mind informá-

⁵⁷ Kristóf 1998: 67.

⁵⁸ Réka, 40 éves nő, a szomszéd faluból jár át. Itt ismerte meg jelenlegi vőlegényét.

⁵⁹ Anti, kb.45 éves beköltözött férfi

⁶⁰ Jóska, 43 éves beköltözött férfi

⁶¹ Munka alatt elsősorban fizikai munkát értenek.

lis úton szerveződő tevékenységek, amelyekben a kocsmának is megvan a maga fontos szerepe. A részletes további magyarázatok helyett egy konkrét példa talán mindennél jobban megvilágíthatja a helyzetet. Gyuri háza melléképületében lévő műhelyét elkezdte felújítani. Gyuri csak maszek munkákból él, a műhely stratégiai fontosságú épület számára. Felújításában a Vizsla vendégei közül sokan segítettek neki kalákában. Gyuri ki akarta fizetni őket, de egyesek inkább cseremunkát kértek tőle. Gyuri téli munkavégzéséhez fűthetővé kellett tegye a műhelyét, ehhez megnézte az interneten, hogyan lehet olcsó házi fűtőtestet építeni. Ezt sógora elmondta a kocsmában, és kiderült, ki tud kályhának való fémhordókat szerezni. A hordókat biztosító férfi szintén csereként kapta azokat egy korábbi üzlet során Janóéktól, ahonnan Lala segítségével vitték át a hordókat Gyurinak, így Lala szintén törleszthetett egy korábbi szívességet. Gyuri tehát megkapta a hordókat, és az interneten tanult alapján sógorával megépítették a kályhát. Gyuri és a sógora tudták, hogy szívességgel tartoznak a hordót adó férfinak, aki kisebb szakmunkát kért cserébe. Gyuri és sógora lelkesen számoltak be az interneten tanult és kivitelezett fűtésről a kocsmában, megismertetve a többieket is a tapasztalatokkal. A hordócipelős szívességért Lalának is fizettek egy kört.

Az állandó beszélgetés, fecsegés, pletyka rengeteg olyan apró információt tartalmaz, ami indirekt generálja a kölcsönös segítségnyújtást. Több olyan vendég is jár a Vizslába, aki egyedülálló. Karácsonykor őket néhány másik törzsvendég felkereste, meghívta magához. Vagy például Zsuzsi tudja, hogy Lala egyedül él és nem főz magára. Rendszeresen előfordul, hogy valamiből „véletlenül” túl sokat főz és elhozza neki. Lala szomszédja egyedül élő fiatal nő. Mikor Lala és Gabó megtudta, hogy tűzifát kapott, elmentek felaprítani neki. Mikor Lala kutyája beteg lett, Gabó saját munkahelyi kapcsolatait felhasználva segített az állat megmentésében. Zsuzsi konyhafelújításában Csanesz és Dani segédkezett. Saminak Gabó szerzett állandó munkahelyet annál a cégnél, ahol ő is dolgozik. Balunak Janó segített olcsó takarmányt szerezni, mikor állattartásba fogott. Mikor Lalának fuvarra volt szüksége, Baluhoz fordult.

A kötetlen kocsmái diskurzus során az indirekt kommunikáció tudatosan felépített stratégia is lehet. Így például segítség kérhető akár csak azáltal, hogy valaki megemlíti, elromlott valamelyik szerszáma. Ha ezt azok jelenlétében teszi meg, akiknek nagy valószínűséggel van hasonló szerszámuk, remélhetőleg valaki kölcsön ad neki egyet. De társaságba való meghívás is kieszközölhető így, hiszen amikor Katica⁶² megkérdezte a körülötte ülőket, hogy hol töltik a szilvesztert, nyilván számított rá, hogy ki fog derülni, ő egyedül lesz. Az este folyamán többen is meginvitálták, csatlakozzon hozzájuk.

Az információk áramlása jelentősen kihat a gazdasági stratégiákra is, sok munkalehetőséget és különböző patrónus-kliens kapcsolatokat szül. A törzsvendégek között gyakorlatilag nincs olyan, akinek ne lett volna valamilyen konkrét gazdasági kapcsolata valamelyik másik törzsvendéggel. Csak az illusztráció kedvéért néhány példa: Gyuri kerítést épített Tominak. Tomi takarmányt ad el Lalának, aki fűvet nyír többeknek. Gyuri és Lala fát fűrészel bérbé Kariéknak és Eszternek. Eszter paprikát és bort ad el Gyurinak, Balunak és Tominak. Áronbá asztalosmunkát végez többeknek.

---

⁶² Katica 40 év körüli nő, aki Budapestre költözött egy éve, és csak havi két alkalommal látogat haza.

Ha valaki valamit el akar adni, akkor szintén itt hinti el, hogy van eladó terméke. A kocsmábel- és külterében olvashatóak kifüggesztett hirdetések, ám ennél is kifinomultabb módszer, amikor valaki kóstolót hoz (általában szombat estére, mikor a legtöbben vannak) és mellékesen megemlíti, hogy most készítette ezt vagy azt a terméket (például sajtot, kolbászt) és van belőle felesleg.

A pletyka és az indirekt beszédmód generálhat konfliktusokat, de meg is oldhatja azokat. Mikor egyik tavasszal átvert a traktoros, és jókora anyagi kárt okozott ezzel, tudatosan próbára tettem ezt a módszert.⁶³ A kocsmában elpanaszolva problémámat, tulajdonképpen feladtam egy üzenetet indirekt módon, abban bízva, hogy eljut valódi címzettjéhez, a traktoroshoz. Néhány nap múlva hazafelé gyalogoltam, mikor kocsi-jával elment mellettem, majd megállt és bocsánatot kért. Habár ő maga csak nagyon ritkán fordul meg a Vizslában, családja révén sokakkal kapcsolatban van az ottani törzsvendégek közül.

A beszélgetések során nem utolsó szempont a jó hangulat sem. *Itt annyit nevetek. Akármilyen napom van, lejövök, és tuti nevetek valamin.*⁶⁴ *Olyan, mint egy nagy nap-pali. Csak bejövök, és jól érzem magam, mert jó a hangulat, lazíthatok*⁶⁵ – mondták a vendégek. Douglas tréfálkozásról írt tanulmányában tárgyalja, hogy a vicc alkalmas a társadalmi struktúrák kikezdésére.⁶⁶ A rítusok társadalmi egységesítő és rendet teremtő szerepével szembeállítva, a tréfát ellenrítusként modellezi, melynek kifejezőereje pont abban rejlik, hogy káoszra törekszik. Ha eljárszunk ezzel a gondolatmenettel, érdekes megfigyelésekre juthatunk az ivási rítusok és az informális társadalmi kapcsolatokra épülő közösségek tekintetében. Minél közelebbi viszonyban állnak egymással a résztvevők, annál inkább megengedhetik maguknak, hogy egymás „homlokzatát”⁶⁷ kissé kikezdjék és természetesen minél inkább ismerünk valakit, annál jobban tisztában vagyunk gyengéivel is. Egymás megtréfálása, a viccek közös értelmezése vagy akár maga a közös nevetés is olyan közösségteremtő erő, ami valóban képes megerősíteni a társaság tagjainak összetartozás érzetét.⁶⁸ Rítus és ellenrítus ebben az értelmezésben egymás mellett, egymást kiegészítve működik a csoportkohézió megerősítéseként.

Hogy mennyire nem elhanyagolható kérdés a kocsmázás során a „hangulat”, azt a Vizsla vendégei tették nyilvánvalóvá számomra. Egy idő után elkezdtem figyelni, hogy melyik estétiket tartják „sikeresebbnek”, és ennek mi az oka. A törzsvendégek szinte kivétel nélkül azokat az alkalmakat dicsérték, ahol „maguk voltak”, vagy az este végére csak ők maradtak; ahol a tagok többsége végig ottmaradt; senki sem vált túlságosan

⁶³ Akkor már olvastam Dr. Hesz Ágnes *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában* című könyvét (2012).

⁶⁴ Karola 30 éves beköltözött nő

⁶⁵ Sami 30 éves beköltözött férfi a „Mihez tudnád hasonlítani a kocsmát?” kérdésre válaszolva. V.ö. Oldenburg 1999: 153.

⁶⁶ Douglas 2003:116–143.

⁶⁷ A kifejezés alatt jelenleg azt értem, hogy „kifelé” mindnyájan megpróbálunk megfelelni saját társadalmi szerepünknek és a tőlünk elvárt viselkedési formáknak. V.ö. Goffmann 2000.

⁶⁸ „Bármilyen legyen is a vicc, bármely távoli témával foglalkozzék, elmondása potenciálisan felforgató jellegű. Mivel formája szerint az ellenőrzés hiányát kihasználva győzedelmesen felülkerekedik az ellenőrzéssel szemben, a hierarchia kiegyenlítésére tör, az intimitás diadalát jelenti a formalitással szemben, a nem hivatalos értékeket a hivatalosakkal szemben.” Douglas 2003:125.

ittassá, de a legtöbben ittak; sok kört rendeltek egymásnak; a beszélgetés végig élénk, hangos, szellemes volt, hatalmasakat nevettek, és a viccek tárgya a tagok valamelyikét is érintette (ezen lehet a legnagyobbat nevetni). Általában azok az emberek a legkedveltebbek a társaságban, akik nemcsak jó beszélgetőpartnerek, de jó humorral és némi „bátorsággal” is megáldottak. Aki viszont nehezen vonható társalgásba vagy túlzottan introvertált, többekből ellenérzést vált ki. *Ja, ma megint itt volt Kálmi a feleségével. Soha nem szól semmit, úgy ül ott, mint egy filodendron, az ilyen minek jár kocsmába?! – jegyezte meg egyszer egy vendég. Másra így panaszkodtak: Akármiről van szó, húzza a száját a témára, de ő meg nem hoz semmit. Mondjon akkor ő valamit. De nem mond semmit, semmi se tetszik neki, nem lehet vele beszélgetni se.*⁶⁹

Egy-egy jókor elsütött poénnal, beszéléssel legalább akkora sikert érhet el valaki, mint a mások számára fontos információval, vagy egy újabb kör rendelésével. Talán semmihez sem kell olyan erős interpretív tőke, mint a vicc megértéséhez, hiszen az tud igazán csattanós tréfát mondani, aki pontosan ismeri az aktuális befogadó közösség tagjait. Egy tréfa az egyik társaságban hatalmas sikert arathat, máshol és másokkal pedig értetlenség fogadhatja vagy éppen sértőnek is tarthatják.⁷⁰ Ha a viccet úgy értelmezzük, mint a szellem közösségét, akkor az együtt nevetés ugyanolyan fontos a kocsmában, mint az együtt ivás és a beszélgetés.

Mindezek mentén érdemes lehet újra visszatérni a tőkeelmélethez. Az ivás szimbolikus aktusainál arról írtam – Bordieau elmélete alapján –, hogy a gazdasági tőke átkonvertálható társadalmi tőkév: vagyis ha az egyén pénzt és időt áldoz kapcsolatai kiszélesítésére, ápolására, azok hatékonyan bevethetővé válnak bizonyos helyzetekben. A társadalmi tőke viszont előbb-utóbb gazdasági tőkét is növelhet, például egy-egy időben kapott információ vagy kölcsönös segítség által. Ahhoz azonban, hogy információhoz juthasson az egyén, illetve egyáltalán részt vehessen a diskurzusban, interpretív tőkére van szüksége. Mivel az általam vizsgált kocsmái közösségben a legfőbb motivációk egyike a beszélgetés, az interpretív tőke is felértékelődik és hangsúlyosabbá válhat a gazdasági tőkénél. Lala például a közösség egyik legkedveltebb tagja, pedig senkit sem szokott meghívni, mivel nehéz anyagi körülmények között él. Széles gyakorlati tudása, eredeti személyisége és jó humora miatt mégis nagy tiszteletnek és szeretetnek örvend. Bernart vele ellentétben meglehetősen jó anyagi körülmények között élő vállalkozó. Többen elismerik, hogy segítséget nyújt, ha hozzá fordulnak, és ha néha betér a kocsmába, nagyvonalú a társaival, ám mégsem vált a törzsközönség tagjává. A Vizsla törzsvendégei közül ugyanis többen nehezményezik lekezelő beszédmódját és magatartását. Amint Zozó megállapította: *agyonnyomja az estét, ha megjön.*

⁶⁹ Balu

⁷⁰ „Az állítom, hogy a tréfa formája ritkán jelentkezik magában a kijelentésben, hanem csak a teljes társadalmi összefüggésben ismerhető fel.” Douglas 2003:119.

VÉGEZETÜL

Jelen tanulmányban céloom leginkább a témafelvetés volt, mert a kocsmák sok településen talán a legtovább fennmaradt közösségi terekként számos kutatási kérdést felvetnek, kezdve a kocsmái nyelvhasználat sajátosságaitól a települések közösségi tereinek működéséig, illetve ezeknek a helyi társadalomban, információáramlásban és gazdasági stratégiákban betöltött szerepéig. Bár a korábbi idézet megfogalmazásakor Hrabal bizonyára kissé elfogult volt, mikor azt állította, hogy „*az igazi dolgok mindig a kocszmákban történnek*”, annyiban mindenképpen egyetértek vele, hogy olyan terep ez, ami szervesen részt vehet egy-egy közösség életében, és a sörözésen és beszélgetésen kívül jóval több dolog történik itt a felszín alatt, mint azt elsőre hinnénk.

Irodalom

ARIÈS, Philippe

1977 "The Family and the City". *Daedalus* CVI.2. 227–237.

BALÁZS Géza – VIGA Gyula (szerk.)

2013 *Közelitések a hazai pálinkakultúrához*. Budapest: Inter, Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Nonprofit Kft.

BORDIEAU, Pierre

1997 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. 156–178. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

BUCHOLTZ, Mary

2001 „Minek legyek normális?” Nyelvi identitásgyakorlatok a különc lányok közösségében. *Replika* 45–46. 191–211.

CERTEAU, Michel de

1984 *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.

H. CSUKÁS Györgyi

1997 Közösséget szolgáló más épületek. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*, III. kötet. 241–244. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOUGLAS, Mary

1987 *Constructive drinking. Perspectives on Drink from Anthropology*. Cambridge: Press Syndicate of the University of Cambridge.

2003 *Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó.

DRÖGE, Franz – KRÄMER-BADONI, Thomas

1987 *Die Kneipe*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

DUNBAR, Robin

2016 *Friends on Tap. The Role of Pubs At The Heart of Community*. A Report for CAMRA. Department of Experimental Psychology. University of Oxford. <http://www.camra.org.uk/documents/10180/36197/Friends+on+Tap/2c68585b-e47d-42ca-bda6-5d6b3e4c0110> (letöltés: 2016.12.20.)

- ECKERT, Penelope – McCONNELL-GINET, Sally
1992 Think practically and look locally: Language and gender as community-based practice. In *Annual review of Anthropology*, XXI. 461–490.
- ÉGETŐ Melinda
1980 Kocsmá. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 3. kötet. 233–235. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
1997 *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó.
- FÉL Edit
2001 Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai* 237–255. Pozsony: Kalligram Kiadó.
- FISH, Stanley
1980 „How to Recognize a Poem When You See One.” Is There a Text in this Class? *The Authority of Interpretive Communities*: 322–337. Cambridge MA: Harvard University Press. <http://www.english.unt.edu/~simpkins/Fish%20Acceptable.pdf> (letöltés: 2019.08.30.)
- FULLERTON, Gail
1977 *Survival in Marriage*. Hinsdale, Illinois: Dryden.
- GELECSÉR József
1994 A kisnemesi múlt emlékei a Káli-medencében. *Ethnographia* CV. 2. 583–613.
- GOFFMANN, Erving
2000 *Az én bemutatója a mindennapi életben*. Budapest: Thalassa Alapítvány–Pólya Kiadó.
- GOODE, Amy – ANDERSON, Stephanie
2015 „It’s Like Somebody Else’s Pub”: Understanding Conflict in Third Place. *Advances in Consumer Research*. XLIII. 346–351. <http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?sid=fcb00479-841a-433e-8679-945533817697%40sessionmgr101&vid=2&hid=121> (letöltés: 2016.12.20.)
- HUNT, Geoffrey – SATTERLEE, Sandra
1986 Cohesion and Division: Drinking in an English Village. *Man*. XXI. 3. 521–537.
- HUSEBY-DARVAS Éva
1991 A bevándorló nők mint a kontinuitás fenntartói Delray amerikai magyar közösségben. *Ethnographia*. CII. 1-2. 279–309.
- HYMES, Dell
1988 A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In Pléh Csaba - Síklaki István - Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II.* 86–132. Budapest: Tankönyvkiadó.
- IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor
2010 A kocsmá szerepe egy hódoltsági mezővárosban. *Forrás* XLII.12. 29–62.
- JÁVOR Kata
2000 Az ivás illeme. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*, VIII. kötet: 677–680. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KACSUK Zoltán

- 2005 Superman, Kirk kapitány, és Songoku. Rajongói értelmező közösségek. In Lóránd Zsófia et al. (szerk.): *Laikus olvasók? A nem-professzionális olvasás értelmezési lehetőségei.* 221–227. Budapest: L'Harmattan. KÁDÁR Kincső – TÍMÁR Krisztina
- 2008 „- *S ezt a rengeteg pálinkát ki issza meg? – Há én, s te.*” Társadalomnéprajzi dolgozat a pálinka társadalomformáló hatásairól, valamint az ebben betöltött szerepéről. XI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia, Kolozsvár. http://etdk.adatbank.ro/pdf/nep_kadar_timar.pdf (letöltés: 2017.02.23.)

KÁLMÁN C. György

- 2001 Mi a baj az értelmező közösségekkel? In *Az értelmező közösségek elmélete.* 36–62. Budapest: Balassi Kiadó. KOVÁCS-ANGEL Marianna
- 2019 Élőlánccal védenék meg *Roli kocsmáját a felsőcsataiak.* <https://24.hu/fn/gazdasag/2019/01/08/felsocsatari-kocsmat/> (letöltés: 2019.01.09.)

KRISTÓF Ildikó

- 1998 Jákob rózsafája vagy frusztrált antropológusok? Az értelmezés hatalmáról és korlátairól. *Tabula* I.1-2. 60–85.

MARJANOVIC Mira – SIMOR Dániel – SZILI Tamás videója

- 2019 *Egy apró falu harca a kocsmájukért.* https://index.indavideo.hu/video/Egy_apro_falu_harca_a_kocsmatert (letöltés:2019.01.08.)

MARS, Gerald – ALTMAN, Yochanan

- 1987 Alternative mechanism of distribution in a Soviet economy. In Mary Douglas (szerk.): *Constructive Drinking.* 270–279. Cambridge: Cambridge University Press.

MAUSS, Marcell

- 1997 Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. *Café Babel* VII. 23. 91–104.

NAGY Zoltán

- 2000 „Fél méterrel repülni a föld felett”. A vodka a vaszjugáni hantik kultúrájában. *Tabula* III. 2. 284–315.
- 2014 Sör férfias karakterrel – a sör és lokális jelentései. In Böhm G. – Fedeles T. (szerk.) *Mesterek és tanítványok. Tanulmányok a bölcsészettudományok területéről.* 21–34. Pécs: PTE-BTK TDK.

NGOKWEY, Ndolamb

- 1987 Palm wine among the Lele. In Mary Douglas (szerk.): *Constructive Drinking.* 113–121. Cambridge: Cambridge University Press.

OLDENBURG, Ray

- 1999 *The Great Good Place. Cafés, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community.* Cambridge: Da Capo Press.

ORTNER, Sherry

- 1996 *Making gender: The politics and erotics of culture.* Boston: Beacon.

PALÁGYI Béla

- 2004 A kocsmá bezzeg hangos. *Szabad Föld Online.* 2004.05.27. <https://www.szabadfold.hu/cikk?453> (letöltés: 2017.12.13.)

SUHAJDA Zoltán

2019 *Be akarják zárni a kocsmát, az egész falu összefogott a megmentéséért.* <https://www.nlcafe.hu/ezvan/20190106/kocsmabezaras-felsocsatar-kisbolt-coop-osszefogas/> (letöltés: 2019.01.18.)

SZELJÁK György

2001 Alkoholfogyasztási minták egy mexikói nahua indián közösségben. *Tabula* IV. 1. 14–33.

SZENDREY Ákos

1938 A népi társasmunkák és összejöveteleik. *Ethnographia* XLIV. 1. 273–286.

SZENDREY Ákos

1952 Legényavatás. *Ethnographia* LXIII. 1. 318–370.

THOMAS, Anthony E.

1978 Class and sociability among urban workers: a study of the bar as social club. *Medical anthropology*. 2. 9–30.

THORNTON, Mary Anna

1987 Sekt versus Schnapps. In Mary Douglas (szerk.): *Constructive Drinking*. 102–112. Cambridge: Cambridge University Press.

TOMASZ Gábor

2001 Apesti kocsmák világa. *Holnap* XLIII.3. 64–95. http://campuslet.unideb.hu/dokumentumok/tanulmanyok1/2001_A_pesti_kocsmak_vilaga_Uj_Holnap.pdf (letöltés: 2016.12.10.)

TÓTH G. Péter

2002 A „község”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása, felszámolása. In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. 9–31. Budapest (Pécs): L’ Harmattan Kiadó.

WOLF, Eric

1956 „Aspect of Group Relations in a Complex Society”. *American Antropologist* LVIII. 6. 1065–1078.

Pisztora Zsófia

Néprajzos muzeológus, Rippl-Rónai Megyei Hatókörű Városi Múzeum, Kaposvár

E-mail: pisztorazs@gmail.com

Zsófia Pistora

The role of pub in a rural community

In Hungary in January 2019 a news emerged on the internet according to which the residents of a small settlement in western Hungary protested against the closing down of the only pub of the village. Ray Oldenburg in his model used in course of the investigation of modern metropolises delineated the sphere of home (first place) and workplace (second place) spatially and temporally. According to his theory the clash of these two social environments is to be harmonised by so-called third places that function as a sort of community place, where people are free to get into contact with one another. The author of the article, relying upon and in some respect criticizing Oldenburg’s theory, on the basis of her own field experiences presents what role the pub of a village in south-western Hungary plays in the lives of the local individuals. On the one hand she discusses the relation

between the place and its users, habits of consumption and social relations, on the other hand in a wider context she interprets the clients as a talking community and argues that if in these third places conversation is the chief activity then these spaces and places can become focal points and generators of social interactions, consequently, there is an exchange of information that can influence the social and economic lives of the individuals.

Jojkakutatás, jojkaadatbázis, azaz a népzénéről másként Szomjas-Schiffert György emlékének ajánlva

A SZÁMI (LAPP) JOJKA

A jojka az észak-európai őshonos kisebbség, a számik énekes folklórműfaja, amely magába foglalja a szent és a profán szimbólumok számos jellemzőjét. Használati köre jóval meghaladja azt, amit általában a népdalokhoz vagy a szertartási énekekhez köthetünk, hiszen a beszéd mellett működő kommunikációs eszköz is egyben, egy adott közösség által alapkészségként birtokolt és használt zenei nyelv. A jojka tehát azon túl, hogy például az identitás kifejezője, a szórakozás kelléke, a számik társadalmának és környezetének osztályozására, azonosítására is szolgáló rendszer; a tapasztalatok, a világról szerzett ismeretek egyfajta foglalata, amelyben tükröződik és kifejezést nyer világképük. A jojka zeneileg és a szöveghagyományában is mutat területi jellegzetességeket, a zenei dialektusok közül három karakteresebb csoport rajzolódik ki: a délnyugati területek *vuollie*, a központi régió *luohti* és a keleti *le'udd* hagyományterülete. Jelen tanulmány, illetve az adatbázis a *luohti* vizsgálatára épül. A dialektális különbségeken túl az egyes hagyományterületek jojkahagyománya is tovább árnyalható. Mivel a jojkák esetében a tematikai vagy zenei alapú rendszerezés nem működött kielégítően, Tamás Ildikó a rögtönzés aktusától az ismétlések révén állandósuló szerkezetig tartó skálán, tehát az alkotás és hagyományozódás folyamatában jelölt ki három kategóriát a *luohti* műjaján belül. Ezek a rögtönzött dalok, a személyjojok és a jojkanépdalok. Magyarázatra leginkább a második kategória szorul. A jojkanépdalok a rögtönzés/aktualizálás¹ és a változatlanság közötti átmenet szép példái. Úgy működnek, mint egy zenei személyi igazolvány, amely zenei kódokban tartalmazza tulajdonosa fontos jellemvonásait. A dallamnak és szövegnek (már, ha van) állandónak kell lennie, hiszen ez az azonosítás alapfeltétele. Ugyanakkor a személyjojka alanyával együtt változik, tehát a rögtönzés, aktualizálás által, például egy fontos történet kapcsán alakítanak rajta. Ráadásul személyes tulajdont képez, a közösség tagjai nem énekelhetik bárhol és bármikor, a tulajdonos időnként akár meg is tilthatja annak eléneklését. A következőkben bemutatásra kerülő magyar jojkaadatbázis anyagában személyjojok fordulnak elő legnagyobb számban.

¹ Természetesen, mint minden népdal, a jojka is variánsokban gazdag, azaz változatokban él, mindemellett a jojkanépdal viszonylag megszilárdult szerkezettel rendelkezik, amely lehetővé teszi a közös éneklést, a dallam és szöveg közös ismeretét és hagyományozását.

AZ ADATBÁZIS

Az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének honlapján elérhető jojkaadatbázis (<http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu>) tervezése és fejlesztése 2018 elején indult. Mivel a honlap nemcsak a magyar kutatók lappföldi gyűjtéseinek anyagát (hangfelvételek, fotók stb.) és a korábban már publikált eredményeket adja közre, hanem az adatbázis munkálatai során sorra született új eredményeket is, jelen tanulmány egyszerre vállalkozik az adatbázis és az annak munkálataitól elválaszthatatlan kutatási eredmények részletesebb ismertetésére. A bemutatásra kerülő honlap a népzenei (és általában a néprajzi tematikájú) adatbázisokhoz képest tágabb kontextusban, interdiszciplináris diskurzusban helyezi el a kutatás tárgyát, mindemellett egy újfajta (szöveg- és dallam) elemző módszert mutat be, melynek hasznosíthatósága a szerzők reményei szerint túlmutat egyetlen jojkaadatbázison. A digitális korpusz és a hozzá kapcsolódó elemzések létrehozásának gondolata Tamás Ildikóban merült fel, amikor 2012-ben elnyerte a *Számi (lapp) folklórszövegek interdiszciplináris vizsgálata* című posztdoktori OTKA-ösztöndíjat.² Ennek a projektnek a keretében terepmunkát folytatott Észak-Finnországban és Észak-Norvégiában, valamint elvégezte mindazokat az előmunkálatokat és kutatásokat, amelyek a tanulmányok publikálásán túl lehetővé tették a gyűjtött anyag és az eredmények adatbázis-formátumú közlését, azaz a virtuális térben adott technikai lehetőségek (mint többretegű adatmegjelenítés, intertextuális hivatkozások, audio-vizuális elemzések) lehető legteljesebb kihasználását is. Az informatikai megvalósítást és egyes jojkák lejegyzését Velösy Péter végezte, a számítógépes kottagrafika pedig Tóth Krisztofer munkája. A Tamás Ildikó által javított énekszöveg-lejegyzéseket³ Markus Juutinen, az Oului Egyetem Giellagas Intézetének nyelvész munkatársa lektorálta. Az adatbázis informatikai munkáit és a jojkák újra lejegyzését (amire a számítógépes elemzések használhatósága és a szövegek javítása miatt volt szükség) az MTA BTK NTI által elnyert *Zene- és szövegfolklorisztikai kutatások (digitalizálás, adatbázis- és honlap-építés) Kodály Zoltán örökében* című NKA-pályázat⁴ finanszírozta.

Az adatbázis hangzó és kottás zenei anyaga Szomjas-Schiffert György 1966-os észak- finnországi, nunnaneni gyűjtése, amelyet az MTA BTK ZTI Népzene- és Néptáncutató Osztályának archívumában jelenleg is őriznek. A felvételek digitalizálását Németh István végezte el. A zenei lejegyzések Szomjas-Schiffert György munkái. Tamás Ildikó gyűjtései (1999-ben és 2014-ben) kevésbé a zenei felvételekre irányultak, inkább a jojkahagyomány szűkebb és tágabb kontextusainak feltárását (kulturális antropológiai és folklorisztikai szemszögből), illetve az 1966-os gyűjtéssel kapcsolatban felmerülő kérdések tisztázását célozták. A gyűjtésből a gyűjtő és az adatközlők kérésére egyelőre 31 jojka hanganyaga és Szomjas-Schiffert 140 lejegyzése nyilvános.⁵ Ezek a dallamok mind egyetlen, a fentebb is említett faluból, Nunnanenből származnak.

² OTKA PD 105482

³ A jojkaszövegeket elsőként Kovács Magdolna jegyezte le és fordította (Szomjas-Schiffert 1996).

⁴ Pályázati azonosító: 106107/01376.

⁵ A közel 5 órányi hanganyag, a terepmunka-napló, a személyes interjúk felvételei és az azokból készült jegyzetek a személyiségi jogok védelmét, illetve az adatközlők személyes kérését tiszteletben tartva nem alkotják részét a honlapra feltöltött tartalmaknak.

1. kép. Szomjas-Schiffert György (1910–2004)⁶

A számi lírai folklórműfajának kutatása a 20. század eleje óta folyik, azonban korábban nem születtek olyan összefoglalások, amelyek a jojkát – interdiszciplináris megközelítéssel – nyelvi, zenei és társadalmi jelenségként együtt láttatnák. Erre a feladatra vállalkozik a Szomjas-Schiffert lejegyzéseire és hangfelvételeire, valamint Tamás Ildikó helyszíni terepmunkájának anyagára épülő honlap. A népdal általános fogalmával nehezen leírható jojka műfajának elemzése, feldolgozása számos új elméleti és módszertani megoldás alkalmazását kívánja. A jojkaszövegek vizsgálata ennek jó példája, hiszen olyan nyelvi megnyilvánulásokat kell értelmezni, amelyek szótári jelentéssel rendelkező szavakat alig tartalmaznak. Tamás Ildikó vizsgálatai (többek között) igazolják, hogy a „halandsaelemeket” is lehet szöveggént elemezni, és, hogy használatuk szabályozott, fonetikailag, morfológiailag és szemantikailag is megragadható. Az adatbázis egyik legfontosabb újdonsága a (korábbi nyelvészeti és folklorisztikai vizsgálatok látóterén/érdeklődési körén kívül rekedt) „halandsaszövegek”, „halandsaszavak” többszintű elemzése.

A JOJKÁK SZÖVEGE: JOJKAPANELEK

A korai néprajzi és népzenei gyűjtések idején a jojkák „halandsaszövegei” olyannyira érdektelenek voltak a kutatók számára, hogy le sem jegyezték őket. Ha teljes

⁶ A Szomjas-Schiffert hagyatékának részét képező fotó a szerző tulajdona.

♩ = cca. 116   74   M. Strotz / 1920f

de dán jo gá-tin g-jom vé-s- ta-ga tó tá tū tū tū tū ta ta ta

tū tū tū tū tū tū tū tū ta ta ta tū tū tū tū

tū tū tū tū tū tū tū tū tó de dán jo A-nā-ra jo

dō-toš jo nig-gá tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū

tū tū tū tū ta tó tó tū tū tū tū ii jūt gal dant-ta-nan jo

nuo-ja-na geas-ji- dū jom gor ge-nes ov-dū tū tū tū tū

tū tū tū tū tó tó tó tó tū tū ta de del jo mu-ze-hiid ja

jiov-jaid ná tē jo tū tū tū tū tū tū tū tū tū tū tó

2. kép. Szomjas-Schiffert György lejegyzése⁸

rőbb részleteiben is együtt látható a szöveg és a dallam, a jelentésszerű szövegek mellett minden egyéb szövegalkotó, fonetikailag lejegyezhető elemmel együtt.

A fenti kérdések megválaszolásának érdekében Tamás Ildikó a jojkák nyelvi elemeit több szempontú (elsősorban fonológiai, morfofonológiai és szintaktikai) vizsgálatoknak vetette alá. Először kigyűjtötte a nunnaneni jojkákban előforduló paneleket⁹, és megvizsgálta, milyen átfedést mutatnak a beszélt nyelvi formulákkal, hangalaki, jelentésbeli, szerkezeti és egyéb egyezéseket keresve. Ezt követően a panelek fonémáit elemezte. Tekintettel a jojka hétköznapiól eltérő kommunikációs szerepére, várható volt, hogy a nyelvezet különbözősége már a hangok szintjén is megnyilvánul. Végül pedig megkísérelte kimutatni a jojkapanelek lehetséges konnotatív jelentésárnyalatait.

szöveglejegyzések történtek is a későbbiekben, a kutatók figyelme kizárólag a jelentésszerű szövegrészekre irányult. Napjaink szövegfolklorisztikai szakirodalmában is komoly hiátust tapasztalunk, ha halandzsza-jellegű szövegekre vonatkozó kutatási eredményeket keresünk. Valóban felmerül a kérdés, hogy folklórszövegnek tekinthető-e a konkrét jelentésszerű nem rendelkező, többnyire csak a jojkaszövegekben használatos szótágok – a továbbiakban panelek –, illetve milyen módszerekkel kutathatók? Szomjas-Schiffert György gyűjtésén túl az összes, időben és térben is széles spektrumot felölelő jojkagyűjtemény szövegeinek áttekintésével könnyen belátható, hogy a főként (vagy akár kizárólag csak) panelekből álló szövegek a hagyomány részét képezik. Szomjas-Schiffertet dicséri az a tény is, hogy míg a legtöbb lejegyző nem tulajdonított jelentőséget a szöveghegytetítő vagy szövegkitöltő paneleknek (mint például *no, nonno, loi, loila...*)⁷, addig az ő kottáinak legap-

⁷ Részletesebben lásd: Tamás 2003; 2012; 2013.

⁸ Forrás: Szomjas-Schiffert 1996: 175.

⁹ A panelek ilyen módú kigyűjtése, illetve jojka-, valamint korpusz-szintű gyakoriságvizsgálata az adatbázis segítségével a digitális kották alapján automatikusan elvégezhető.

A jojkaadatbázis szöveges anyagában előforduló paneltípusok a következők:

de, dej, den, do, go, gu, hau, hej, jo, jou, juo, la, lal, lau, lea, lei, li, lij, lilli, lo, loj, lollo, lom, lou, lö, lög, løj, löu, lu, lug, lum, lü, lül, lüg, lüm, na, nai, nao, nau, ni, no, noh, nom, nonno, nou, nu, nunnu, vel, vo, vou, vu, vuoi

Ezek túlnyomó része a beszélt nyelvben nem használatos, viszont megfigyelhető néhány, a hétköznapi nyelvhasználatból a jojkák nyelvezetébe átemelt, panelként használatos szó (a fenti felsorolásban ilyenek a vastaggal kiemelt elemek). Ezek többnyire hangsúlytalan mondatelemek (partikulák, klitikumok¹⁰ stb.), amelyek főként a beszélői attitűd kifejezésére használatosak. A 'bizony, valóban' jelentésű **de** a hétköznapi kommunikációban mondat eleji partikula, általában eldöntendő kérdésre adott igenlő válasz bevezetője. A jojkákban szintén gyakran fordul elő a szöveget, és egyéb paneleket felvezető elemként. A beszélt nyelvben alárendelő kötőszóként ('akkor, amikor, amint, ha, mert' jelentésben) és kérdő partikulaként (a magyar *-e* megfelelőjeként) használatos **go** szintén gyakori az adatbázis jojkáiban, eredeti jelentése azonban szinte sosem érvényesül. Előfordul panelként a **lea** létige is, természetesen a beszélt nyelvtől eltérő funkcióban és jelentés nélkül.

Az alábbi táblázat az északi-számi nyelv és a szintén északi-számi nyelvterületen használt énekpanelek fonémaállományát mutatja.

jojkapanelek	északi-számi
a, e, (i), o, ö, u, ü, ao, au, ou, öu i/j (az i hangértéke a jojkákban inkább j), (g), ((h)), l, (m), n, v	a, á, e, i, o, u, ea, ie, oa, uo b, c, č, d, đ, f, g, h, j, k, l, m, n, ŋ, p, r, s, š, t, t̥, v, z, ž
(A kiemelt hangok a beszélt nyelv szavaiban nem fordulnak elő.)	

A különbség a két regiszterben rögtön látható. A jojkák hangállománya mássalhangzóban jóval szegényebb, míg magánhangzóiban nemcsak egyszerűen gazdagabb, hanem például a diftongusok esetében alapjaiban is eltérő, ellentétes karakterű (nem nyíló, hanem záródó kettőshangzók). A magánhangzók nagyobb spektruma nem meglepő, hiszen énektechnikailag könnyen megmagyarázható. A különbségek minősége azonban ennél sokkal árnyaltabb magyarázatra szorul, ez azonban már a fonotaxis¹¹ és a szemantika területén vizsgálható. A jojkapanelek fonotaxisát elemezve kiderült, hogy ugyanúgy kimutathatóak a hangok kapcsolódását szabályozó

¹⁰ Partikula: Nem toldalékolható és nem grammatikai viszonyító elem, amely például a beszélő attitűdjét fejezi ki egy kommunikációs helyzetben. Klitikum: Simulószó. Átmenetet képez az önálló szó és a toldalék között. Nem állhat a diskurzus önálló elemként, csak más szóhoz csatlakozva, inkább nyelvtani, mint lexikális jelentéssel bír.

¹¹ Fonotaxis: a hangok kapcsolódási rendjét, a szavak hangalakját meghatározó szabályok.

törvényszerűségek, mint a beszélt nyelv szavainál. A jojka „éneknyelvi elemeit” az alábbi szabályokkal írhatjuk le:

- A mássalhangzóra végződő panelek motívum- vagy szakaszszáró pozícióban vannak. Az éneklést lezáró utolsó panel gyakran gégezár, de mindenképpen obstruens¹² (tehát a szonoritáshierarchia alsóbb tartományában elhelyezkedő, legkevésbé „hallható” hangok). „Elakad az éneklés.”

- A beszélt nyelv szavaival ellentétben magánhangzó nem állhat panel elején. Az előző jelenséggel szemben ennek nem lehet énektechnikai motivációja.

- Az *l, n* szó eleji, szó belseji és szóvégi helyzetben egyaránt előfordul, intervokalikus helyzetben gemináta¹³ (*lollo, nonno, nunnu*). Ez a többi panelfonémára nem jellemző.

- A jojkapanelek diftongusai kizárólag záródó diftongusok: *ao, au, ou*, amelyeket zeneileg mindig lefelé mozgó ornamens kísér (például HAS_Y_Nun¹⁴) (Kivételt képeznek a beszélt nyelvből kölcsönzött, de panelként használt szavak, mint a *juo, vuoi*.) A beszélt nyelvben kizárólag nyíló diftongusok vannak mint: *uo, ie, oa, ea*, tehát a jojka nyelvezetében a beszélt nyelvvel összevetve kifejezetten ellentétes tendenciák mutathatók ki.

A paneleken végzett szemantikai vizsgálatokhoz Tamás Ildikó a hangzássémák-ból, illetve az egyes fonémákból indult ki. A jojkapanelek hangállományát bemutató táblázathoz visszatérve a magánhangzók állományában leginkább az *ö* és *ü* hangok érdekesek. Az *ö*-t és *ü*-t tartalmazó panelek hangalakja azért különös, mert ezek a hangok a finn szavakban gyakoriak, a jojkaénekesek anyanyelvéből, az északi-számiból azonban teljesen hiányoznak. Számos utalást találhatunk néprajzi/antropológiai munkákban azzal kapcsolatban, hogy a közösségek különböző stratégiákat, például halandzsának tűnő „titkos nyelvet” alkalmaznak bizonyos kommunikációs helyzetekben. A kódolt nyelvi üzenetek megfejtésére mégis nehéz példákat találni. A jojkákra vonatkozó néprajzi leírásokból általában mindössze annyi derül ki, hogy a külső megfigyelő számára értelmezhetetlen szövegek az avatottak körében információértékűek, vagyis a „konkrét” szöveg hiánya ellenére ezeknek a daloknak van közölnivalója a beavatottak számára.¹⁵ Toivo Immanuel Itkonen például az inari réntenyésztők jojkaszövegeivel kapcsolatban megfigyelte, hogy a *lul-lu* közömbösséget, a *lel-le* kérdést fejez ki, a *nun-nu* pedig azt jelenti, hogy bár lehetne rosszat mondani a jojka alanyáról, az énekes mégsem teszi.¹⁶ Szomjas-Schiffert előtt mindössze annyit fedtek fel a nunnaneniek, hogy bizonyos szócskák, például a *lö, lü* antipátiát, a *la, no* szimpátiát, a *jo, go* pedig érdektelenséget fejeznek ki.¹⁷ A panelek tehát, ha denotatív¹⁸ jelentéssel nem is,

¹² Obstruens: zörejang (zárhang, réshang).

¹³ Gemináta: kettőzött mássalhangzó.

¹⁴ A jojkaadatbázisban alkalmazott dallamkód: HAS: Hungarian Academy of Sciences, Y: yoik, Nun: Nunnanen, sorszám. (http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu/yoiks/HAS_Y_Nun1)

¹⁵ Vainio 1991: 56.

¹⁶ Itkonen 1948: 561–562.

¹⁷ Szomjas-Schiffert 1996: 33.

¹⁸ Denotatív jelentés: konszenzuson alapuló, fogalmi (szituációtól függetlenül létező) jelentés.

konnotatív¹⁹, szituatív jelentéssel rendelkeznek. Az *ö* és *ü* hangok használatának összefüggése a negatív jelentéstartománnyal pedig arra utal, hogy az idegen kultúra és a negatív attitűdök összekapcsolódása a legelemibb szinten, a beszédhangokban is megnyilvánulhat. Az adatbázisban a jojkák paneleinek érzelmi árnyalatait színezéssel jelöljük és megadjuk a panel konnotatív jelentését, előfordulásának eloszlását a korpuszban, illetve, amennyiben kimutatható funkcionális használat, akkor a funkciót is. Egyes panelek például kifejezetten dallamzáró helyzetben szerepelnek, és „praktikusan” az éneklést elakasztó zárhangra végződnek, mint a *lom*, *lug*.²⁰

A JOJKÁK MÉLYSZERKEZETI ELEMZÉSE

Részben a jojkálás improvizatív jellege miatt, részben a jól használható jojkalejegyzések hiánya miatt, a jojkával foglalkozó kutatók ez idáig nem végeztek mélyszerkezeti elemzéseket, egyetlen kivétel Ilpo Saastomoinen vizsgálata, amely a jojkák ritmikai megoldásaira irányult.²¹ A nüansznyi változ(tat)ásokat, és az azokban megmutatkozó rendszerszerűséget csupán a meghallgatás révén szinte lehetetlen, de önmagában egyelőre számítógépes programok segítségével sem lehet kielégítő módon feltérképezni. A legtöbb archívumi anyag lejegyzéseivel kapcsolatban felmerül a probléma, hogy a kották csak a dallammagot tartalmazzák, és a szövegek sincsenek kellőképpen megjelenítve (általában csak a kezdő sorok szerepelnek a kottában, a továbbiak csak a kottától elkülönítve, külön szöveggént és elnagyoltan, a denotatív jelentéssel nem rendelkező elemek teljes vagy részleges elhagyásával). Szomjas-Schiffert György lejegyzései legalább három különböző szempontból figyelemre méltóak: 1) a jojkálás teljes időtartamát rögzítik, függetlenül a dallammagok vagy alapstruktúrák ismétlésének számától; 2) nem csak a dallamvonalat, hanem a szabadon alig érzékelhető, bonyolult ornamentikát is megjelenítik; 3) a szöveg és a dallam együtt látható a kottákban, a jelentéses szövegek mellett minden egyéb szövegalkotó, fonetikailag lejegyezhető elemmel együtt. Az első jelentősége abban áll, hogy az improvizáció és a variálás különböző technikái csak a hangzó ének teljes hosszúságának figyelembe vételével, tehát a megvalósult előadásban vizsgálhatók megbízható módon. Az ornamentikával kapcsolatban már Szomjas-Schiffert is kimutatta, hogy fontos stílusalkotó eleme a jojkáknak, az éneklési technika is csak ezek vizsgálatával érthető meg. A szöveg és a dallam együttes lejegyzése pedig a prozódiai vizsgálatokhoz, vagyis a szöveg és a dallam illeszkedésének sajátosságaira irányuló megfigyelésekhez nélkülözhetetlen.

A kották digitalizálására Velösy Péter egy nyílt fájlformátumot választott ki, a MuseScore kottaszerkesztő program által használt .mscx-et. Így lehetőség nyílik a digitális kották adattartalmának kinyerésére, valamint a kottafájl tartalmának számítógépes elemzésére. A számítógépes feldolgozás elsődlegessége helyett azonban a »computer aided

¹⁹ Konnotatív jelentés: járulékos (asszociatív), a tágabb kommunikációs tartalomhoz kapcsolódó többletjelentés.

²⁰ Forrás: <http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu/panels>

²¹ Saastomoinen 1994.

ethnomusicology» megvalósítása a cél. Felhasználjuk tehát a számítástechnika kvantitatív módszereit, de a vizsgálat elsősorban a humán tudományok (főként) kvalitatív módszereire épül, és a lehetőség szerinti mértékben, de holisztikus kutatói látásmódra törekvés jellemzi. A számítógépes feldolgozás egyik fontos lehetősége az egyedi vizualizációs rétegek megjelenítése a kottaképeken. Ezek a külön-külön és együttesen is megjeleníthető rétegek a Tamás Ildikó által kidolgozott koncepciókat szemléltetik. Az adatok rendszerezése által pedig indexek, regiszterek építhetők a korpuszból, és összeállítható akár az egyes jajok, akár az adatközlők szövegpanel-, motívum- vagy díszítésrepertoárja.

A magyar négy soros népdalok esetében a szerkezet elemzése a sorok megjelölésével (A, B, Av, Bv stb.) történik. Ezzel a módszerrel képletek formájában kirajzolódnak azok az mélystruktúrák, amelyek egyben a stílus alapját is képezik. Az ún. régi stílus jellegzetes képlete például az A^5B^5AB , az új stílusé pedig például az ABBA. A dal sorait jelölő betűkből álló képletek egyértelműen megmutatják azokat a stílusjegyeket, amelyek a régi és az új stílust meghatározzák (például az első két sor – általában kvinttel mélyebb – megismétlését a régi, és a szimmetrikus, kupolás dallamszerkezetet az új stílusban). Mivel a jajok nem strofikus szerkezetűek, esetükben ez a módszer nem alkalmazható. Ha a dallam alapstruktúráját, illetve a stílus meghatározó jegyeit keressük, a dalsornál kisebb egységekkel kell dolgoznunk. Mivel sok dallam csak egy, másfél vagy két sorból áll, a strukturális elemzésre alkalmas elemeket a motívumokban kell keresnünk. A jajok esetében tehát – motívumismételgető szerkezetről lévén szó – a magyar népdalok elemzésében használt módszert úgy kellett átalakítani, hogy a különböző jelek (betűk, számok vagy ábrák) elsősorban a motívumokat jelöljék. Az adatbázisban elérhető jajok lejegyzései mellett Tamás Ildikó egy saját elemzőmódszer segítségével mutatja be a dallamok makro- (a dallammotívumokból összeálló nagyobb egységek), mezo- (motivikus) és mikrostruktúráját (azaz a motívumok variálódásának módozatait az adott rendszeren belül). A jajok szerkezeti vázára kétféle grafikus megjelenítést alkalmaz, egyrészt a ciklikusságot jól szemléltető körábrákat, másrészt táblázatokat. A táblázatos megoldásban a felső sor/sorok láttatják a makrostruktúrát, amelynek egységeit nagybetűk jelzik (például **A**, **B**, **C**). A következő szint, azaz sor mutatja be a mezostruktúrát, vagyis az önálló motívumokat, és azok kapcsolódási sorrendjét (jelölésük kisbetűs: **a**, **b**, **c** stb.). Legalul helyezkedik el a mikrostruktúra vagy mélyszint, ahol láthatóvá válnak a motívumokon végbemenő változások (utóbbiak jelölése jobb felső és jobb alsó indexben történik, például a^2 , a^1 , $a^>$, $a^<$). A vizsgálat során kialakított tipológiát Tamás Ildikó, Velösy Péter és Tóth Krisztofer a motivikus variánsok jellege szerint, kifejezetten a vizsgált anyagra kialakított jelzésekkel látta el, például: $a^5 = a$ motívum transzpozíciója kvinttel feljebb; $a^{-5} = a$ motívum transzpozíciója kvinttel lejjebb; $a_v = a$ motívum variánsa; $a^> = a$ motívum kompressziója; $a^< = a$ motívum expanziója; $a^1 = a$ motívum kezdete; $a^l = a$ motívum vége.²² Bár a jajokban a

²² A jajokdallamok elemzésének kontextusában az expanzió kifejezést egy adott dallamelem olyan változtatására alkalmazzuk, amelyben az eredeti ritmus és a dallami irányok megtartása mellett a hangközök legalább egy része tágabbá válik. Kompressziónak nevezzük ugyanezt a jelenséget, amennyiben a hangközök szűkebbé válnak. Az expanzió és a kompresszió az északi-számi jajokban gyakori variációs mód, amely mind a mikromotívumok, mind pedig egész 'dallamsorok' szintjén előfordulhat.

motívumok sokfélék lehetnek, és két különböző jojkában alig találunk két azonosat, a motívumok kapcsolódási sorrendje már egyáltalán nem mutat nagy variálódást. Tamás Ildikó vizsgálatai kimutatták, hogy a jojka zenei építőkövei, a mezostruktúrát alkotó motívumok egy-egy jojkán belül mindig egy fix szerkezet szerint állnak össze, azaz a motívumok kapcsolódási sorrendje nem tetszőleges. A teljes jojkaanyag áttekintésével pedig kiderült, hogy vannak meghatározó, azaz sok jojkára jellemző alapszerkezeti vázák, amelyek ismétléses vagy ciklikus permutációval írhatók le. Az egyik ilyen jellemző képlet az **a b a c (d)**...

a	b	a ²	c
a	b _{v1}	a	c
a	b _{v2}	a ²	c
a	b _{v2}	a	c
a ²	b _{v3}	a ²	a ^f

A HAS_Y_Nun29 jelzetű jojka mikrostruktúrája. Jelölés: A táblázat sorai a kotta szerinti sornak, az egyes rubrikák pedig az ütemeknek, egyben motívumoknak felelnek meg.²³

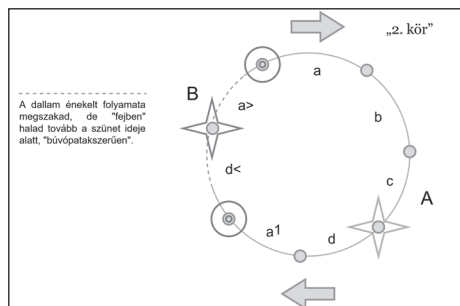
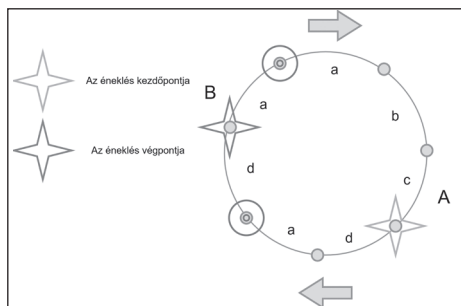
Felmerülhet a kérdés, hogy mennyire jellemző ez a képlet általában a jojkahagyományban. A kérdést Tamás Ildikó először a svédországi Arjeplogból származó dallamok²⁴ elemzésével próbálta megválaszolni. Száz elemzett jojkából összesen csak nyolc dallamban (8 százalék) rajzolódott ki a keresett minta, tehát ez bizonyára nem az arjeplogi alapstílus jellemzője. Ezután megnézte az **a b a c** és az **a b a** szerkezet előfordulási arányát is, amely már jóval biztatóbb eredményekkel szolgált, az előbbi 15 százalékban, az utóbbi pedig 33 százalékban, vagyis a jojkák egyharmadában volt jelen. Ez utóbbi már elég jelentős arány ahhoz, hogy benne stílust meghatározó jellegzetességet lássunk. A kutatást ezután más – elsősorban északi szomszédos – területekre is kiterjesztette. Az Aikio–Kecskeméti–Kiss-gyűjteményből²⁵ választott *Inguna gánda* kezdetű jojka is az **a b a c d** szerkezetre épül. Ez a szerkesztési mód tehát Kautokeino és Karašjok környékén is megtalálható. A kautokeinói jojkák²⁶ között az **a b a c** szerkezet jóval nagyobb, 39 százalékos arányban fordult elő, míg egy másik, azonos indítású **a b a b** képlet ennél is jelentősebb arányban, a jojkák 51,6 százalékában jelentkezett. A két képletben azonos **a b a** indítás a vizsgált jojkák 89 százalékára jellemző. Kautokeinoban tehát két domináns alapforma vagy stílus rajzolódott ki. Az arjeplogi és a kautokeinói jojkákban egyaránt előforduló **a b a c** képlet az összesen 164 dallam 24 százalékát, az **a b a** indítás pedig 57 százalékát jellemzi. A vizsgálat a keletebbre eső területek jojkáin is folytatódott, pontosabban 112, Inariból származó dallamon. Az eredmény meglepő volt, hiszen gyakorlatilag ugyanaz a két domináns alapszerkezetet

²³ http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/hu/yoiks/HAS_Y_Nun29.

²⁴ Tirén 1942.

²⁵ Aikio–Kecskeméti–Kiss 1972.

²⁶ Launis 1908.

A körábrákon alkalmazott jelölések és a HAS_Y_Nun10 jelzetű dallam grafikus transzformációja:

- ➔ A motívumok körforgásának iránya
- A makrostruktúra határai
- A, B** A makrostruktúra részei
- A mezostruktúra határai
- a, b, c, d** A mezostruktúra motívumai
- ★ Az éneklés kezdő- és végpontja (az adott előadástól függően lehet ugyanazon a ponton és különböző helyeken egyaránt, utóbbi esetben a zöld szín a kezdő- a piros a végpontot jelöli)

fordult elő, amely a kautokeinoi jójákat is jellemzi. Az ilyen nagymértékű alapszerkezetbeli egyezés azért volt szokatlan, mert a két terület hagyományában egyébként jelentős eltérések tapasztalhatók az éneklési stílust, a hangképzést és a szöveghasználatot illetően is. A vizsgálatok alapján az **a b a c** és a másként folytatódó, de azonos indítású **a b a** képlet elterjedése egységesnek tűnik a megvizsgált hagyományterületeken, és – az egyéb eltérések ellenére is – a jójka szerkezetében megbúvó, azonos alapokon nyugvó formai gondolkodásmódról tanúskodik. A három terület közötti közös tartományt képviselő jójkaszerkezet-típusok (**a b a c** és **a b a**) gyakoriságának szélesebb körű felmérése természetesen további vizsgálatokat igényel.

A táblázatos megoldás mellett néhány kottához körábrák is csatlakoznak az adatbázisban. Ezek, azon túlmenően, hogy jól szemléltetik a dallam ciklikusságát, azaz a motívumok ismétléses vagy ciklikus permutáció szerinti kapcsolódását, alkalmasabbak az éneklés kezdő- és végpontjainak ábrázolására, vagy a szünetek, illetve a „szünet-funkciók” megjelenítésére. Furcsa helyen – például egy motívumon, egy szövegszón belül – megjelenő szünetet előidézhet egy levegővétel (mert „rossz helyen” fogyott el az énekes levegője), a számi jóják szerkezetileg nem indokolható szünetei esetében azonban nem ez a helyzet. Gyakran megtörténik, hogy a szünet csak a hangzó éneklés szempontjából szünet, mert amikor véget ér, a dallam már egy későbbi helyen folytatódik, mintha a szünet ideje alatt az énekes „fejben”, nem hallható módon folytatná a jóját. A körábrákon szaggatott vonal jelzi az ilyen szakaszokat (lásd lentebb a 2. körábrát). A táblázatos megoldásokban a dupla zárójelbe tett motívum jelez ilyen (nem hangzó, de a dallamszerkesztésből mégsem kimaradó) funkciójú szünetet, például ((a)). A szünet más esetekben egyszerűen megállítja a dallamot, mintha leállna a körhinta, majd ugyanattól a ponttól indul tovább (tehát nem képezi részét a jójka ritmusképletének).

A szünetnek a prozódia szándékos megtörésében is lehet szerepe. A nunneneni jojkák tanulmányozásának egyik eredménye a prozódiai anomáliák kimutatása. Számos esetben igazolódott, hogy éneklés közben a nyelv hangsúlyozási követelményei egyáltalán nem érvényesülnek. Arról van szó, hogy a zeneileg és ritmikailag is hangsúlyos hangok nem illeszkednek a természetes beszéd hangsúlyos helyeihez, ugyanakkor a hosszabban kitarított, illetve nyomatékos énekhangra a természetes beszédben hangsúlytalan szótagot énekelnek. A jelentéssel szövegrészek rendkívül alacsony aránya mellett a szövegkitöltő panelek használata segíthetné a hangsúlyok helyes elhelyezkedését, azonban nem ez történik. Az esetek jelentős részében a panelek inkább elmozdítják a hangsúlyokat onnan, ahová „kíváncsnának”.

A mélyszerkezeti elemzés csupán rövid ízelítőt ad abból a sok-sok, még feltárássra váró értékes információból, amelyet magukban hordoznak ezek a dallamok. Akárcsak minden nyelv, a zene is kisebb egységekre, elemekre osztható, melyek meghatározott törvények szerint kapcsolódnak egységes rendszerré. Az elemek különböző összekapcsolódási módja különféle információkat hordoz. Az egyszerűnek tűnő számi jojkákból látszólag kevés törvényszerűség olvasható ki, viszont a felszín alá tekintő alapos vizsgálódás igazolja egy saját szabályrendszerre szigorúan építő zenei tradíció meglétét. Az itt bemutatott logikai elemző módszer egy lehetőség az eddig még rejtve maradt, stílusbeli törvényszerűségek feltárássá a számik énekes hagyományában. Segítségével egy-egy terület jojkahagyományára jellemző egységes alapstruktúrák, szintaktikai szabályok rajzolódtak ki, melyek a továbbiakban a zenei hagyományterkép árnyaltabb felosztásában is szerepet játszhatnak.

MEGFONTOLÁSOK AZ ÉSZAKI-SZÁMI JOJKÁK LEJEGYZÉSÉVEL KAPCSOLATBAN

A Velösy Péter által végzett zenei elemzések felvetik a Szomjas-Schiffert György jojkalejegyzéseivel kapcsolatos kritikai vizsgálatok szükségességét is. A közölt kották ugyanis deskriptív, nyelvészeti analógiával szólva a *fonematikussal*²⁷ szemben *fonetikus* lejegyzések, amelyeknek a célja egy-egy konkrét elhangzásnak a lehető legnagyobb részletességgel történő dokumentálása. Mellettük szükség volna viszont olyan kottákra is, amelyek a konkrét megvalósulást „fonetikus” irányban absztrahálják, a konkrétan elhangzó „hangjelenség” helyett az adott jojkadallam és -előadás szignifikáns elemeit tartalmazó kognitív modellt leírva.

Felvetődik az a kérdés is, hogy a konkrét hangmagasságokat rögzítő hagyományos kotta milyen mértékben alkalmas az északi-számi jojkák „fonetikus” lejegyzésére. Találkozunk ugyanis számos olyan jojkaelőadással, amely beszédszerű, gyors mozgású „glissando-kból” álló intonációval hangzik el (ez főként a mély regiszterben érhető tetten). Ilyen dallamok esetében a szerkezeti elemzésnek értelemeszerűen nem szabad minden egyes csekély dallami eltérést szignifikánsnak tekintenie, így lejegyzésükre is egy „fonetikus” notációs rendszer volna a legalkalmasabb. Am megoldandó prob-

²⁷ Fonetikus leírás: a fonémák eredeti értékét és nem a hangzást megjelenítő leírás.

lémát jelent az a tény, hogy nemcsak egyazon adatközlőktől ismerünk beszédszerű és fix hangmagasságokból építkező előadásokat, de azonos dallamok is elhangozhatnak mindkét ének-módban, akár azonos időben, azonos településen is. Erre az egyik leg-szemléletesebb példa az adatbázisban HAS_Y_Nun12 kóddal megtalálható, két adatközlő, J. H. Näkkäljärvi és M. Stoor által közösen énekelt személyjodka²⁸, amelynek számos hangja beszédszerű intonációval hangzik el, ám a felvétel második felében, amelyben néhány ütem erejéig Stoor szólóban énekel, tetten érhető egy fix skálafokokból építkező változat. A Stoor által előadott dallam lényegében megegyezik ugyanezen személyjodkának egy ugyancsak Nunnanenből származó másik, Antti Proksi által előadott felvételével²⁹.

3. kép. A J. H. Näkkäljärvi által előadott változat első „sora” (hangzó magasságban, a ferde kottafejek instabil hangmagasságokat jelölnek)

4. kép. Az Antti Proksi által előadott változat két, (ismétlődő) „sora” (hangzó magasságban)

A HONLAP FEJLESZTÉSÉVEL KAPCSOLATOS TERVEK

Bár a honlapon bemutatott vizsgálat elméleti és módszertani kereteit, eredményeinek egy részét Tamás Ildikó már publikálta angolul, és nemzetközi konferenciákon is ismertette, nagyon fontosnak tartjuk, hogy szélesebb körben, és alaposabban megismerjék a magyar kutatók munkáját. Ez az adatbázis azt is lehetővé teszi, hogy elemző-módszereit kipróbálják más archívumok anyagán is. Tehát az eddigi online adatbázisokkal ellentétben nemcsak hanganyagot, kottákat, képeket és esetleg a tudományos eredményeket bemutató publikációkat tesz hozzáférhetővé, hanem elemzési módszert is kínál, amelyet más archívumok azonos programmal átírt digitális kottáin is ki lehet majd próbálni. Bár korábban Tamás Ildikó több archívum anyagán is tesztelte a

²⁸ Személyjodka: Egy-egy konkrét személyhez tartozó / általa birtokolt jodkák csoportja, amely egyfajta átmeneti műfaj a rögzített dalok változékonysága és a népdalok (viszonylagosan) rögzített formája között. Állandónak kell lennie abban az értelemben, hogy a közösség egyértelműen azonosítani tudja, kit énekel meg az adott jodka, másrészt alanyával együtt „él és változik”. A személyjodka – elsősorban zenei eszköztárral – ábrázolja alanyát, bemutatja az egyén külső és belső tulajdonságait. A személyjodka egyfajta zenei személyigazolványként működött a hagyományos számi közösségekben, birtoklása szükséges volt ahhoz, hogy valaki a társadalom teljes jogú tagjává válhasson.

²⁹ Ez a felvétel az Oulu-i Giellagas-Intézet archívumában AK/0587_20-21 kódszám alatt található meg.

mélyszerkezetet feltáró elemzéseket, a későbbi kutatások szempontjából nagyon fontos lenne, ha kirajzolódna ezek érvényességi tartománya mind időben (azaz, hogy régebbi vagy kortárs anyagban mutatkozik-e lényegesebb eltérés), mind pedig földrajzi értelemben. Egyeztetések már eddig is történtek a további együttműködésről, például *Ola Graff*-fal, a tromsøi The Arctic University of Norway professzorával, és az oului Giellagas intézet munkatársaival is, *Marko Joustéval* és *Markus Juutinennel*. Mindkét intézmény képviselői arról számoltak be, hogy a hasonló zeneelméleti és szövegkutatásokról nem tudnak, tehát a magyar adatbázis publikálásával több, a nemzetközi jojkakutatásban is unikális, úttörő jellegű elméleti-módszertani alapvetés és eredmény született. Mindezekon túl e tanulmány szerzői nagyon fontosnak tartják, ahogy a hagyomány művelőihez, a számikhoz is eljussanak ezek a dallamok és eredmények.

Irodalom

AIKIO, Samuli – KECSKEMÉTI István – KIS Zoltán

1972 *Lappische Joiku Lieder aus Karasjok gesungen von Anders Ivar Guttorm*. Helsinki: SUS.

ITKONEN, Tuomo Immanuel

1948 *Suomen lappalaiset vuoteen 1945*. 2. osa. Porvoo: Söderström.

LAUNIS, Armas

1908 *Lappische Juoigos-Melodien*. Helsingfors: SUS.

SAASTOMOINEN, Ilpo

1994 *Rytmiikaava-ajattelu saamelaismusiikin hahmosmallina*. Kézirat. Jyväskylä: Jyväskylän Egyetem.

SZOMJAS-SCHIFFERT György

1996 *Lapp sámánok énekes hagyománya*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TAMÁS Ildikó

2003 Szöveg helyettesítő-, kitöltő és kiegészítő panelek használata lapp jojkaszövegekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 100. 301–313.

2012 Nyelvészeti módszerek alkalmazási lehetőségei a szövegfolklorisztikában és a prozódiai kutatásokban: számi jojkaszöveg-elemzések. *Nyelvtudományi Közlemények* 108. 269–284.

2013 „Few words are sung in it” – Questions of Methodology in Studying Sámi Yoik Texts. In: Kajsa Andersson (red.), *L’Image du Sápmi: études comparées* 2. 236–260. Örebro: Örebro University.

2018 (főszerk.) Jojkaadatbázis. <http://jojkaadatbázis.btk.mta.hu/hu>

TIRÉN, Karl

1942 *Die Lappische Volksmusik* 3. , Stockholm: Gebers. /Acta Lapponica 3./

VAINIO, Matti

1991 *A finn zene története*. Debrecen: Ethnica.

Tamás Ildikó

Tudományos munkatárs, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet (az MTA Kiváló Kutatóhelye)

e-mail: tamas.ildiko@btk.mta.hu

Velősy Péter

Egyetemi hallgató, PTE BTK Néprajz-Kulturális antropológia tanszék

e-mail: peter.velosy@gmail.com

Ildikó Tamás– Péter Velősy

An interdisciplinary yoik database dedicated to the memory of György Szomjas-Schiffert

The lyrical folklore genre of the Sami (the *yoik*) has been studied since the beginning of the 20th century, still there are no surveys that present the *yoik* through an interdisciplinary approach, as a linguistic, musical and social phenomenon. That is the task this website (<http://jojkaadatbazis.btk.mta.hu/en>) undertakes, based on the notes and sound recordings of György Szomjas-Schiffert (1966) and the material of Ildikó Tamás's fieldwork from 1999 and 2014. The analysis and elaboration of the *yoik* genre that is difficult to describe through the general concept of folksong require the use of several new theoretical and methodological solutions. The examination of *yoik* lyrics is a good example of this, as such linguistic expressions have to be interpreted that contain hardly any words found in a dictionary. The authors demonstrate that textual panels (small words without vocabulary meaning) can also be analysed as texts, since their use is regulated and can be described phonetically, morphologically and semantically. In most of the academic literature that deals with the *yoik* tradition, the improvisational nature of the *yoik* is emphasized from a musical point of view. The authors wish to reflect on this image with a contribution presenting a three-level structural analysis that confirms the regular deep structure of the *yoik*, as well as by developing a typology that stipulates three important stations, i.e. categories, on the broad spectrum of the transmission of tradition. The database includes the musical, folkloristic and linguistic treatment of the *yoiks* of Nunnanen (Finland). In addition to the scientific results, it also presents the methods developed during the examination of the corpus, thus it provides a toolkit for further possible analyses that can be used on the yoik material of other archives.

Az erdélyi és moldvai magyar kultúra kutatása és archiválása. A KJNT három évtizede

Az elmúlt évtizedekben a társadalomtudományokban is felértékelődött az archívumok, digitális adatbázisok szerepe. Az elterjedt informatikai eszközöknek, technológiáknak, közösségi hálózatoknak köszönhetően megváltozott médiakörnyezettel számolhatunk. Mester Tibor az archívumoknak a mindennapok kutatásában játszott szerepét vizsgálva több megállapítást tesz: 1. az archívumok mindenütt jelen vannak, mindannyian archivátorok vagyunk, 2. a kulturális örökség fogalma kiterjesztődött a digitális tartalmakra („a kulturális örökség ma már digitális kulturális örökség”), 3. a digitális másolat az eredeti tárgy helyettesítőjévé vált (illetve „a kulturális tartalmak egy része eleve digitálisan születik”), 4. az archívumok valódi feladata a megőrzés helyett a megosztás („a megosztott tartalom számít valódi tartalomnak”).¹

A Kriza János Néprajzi Társaság 1990-es alapítása óta kiemelt figyelmet szentelt a néprajzi archívumok, adatbázisok létrehozására. Az alapszabályzatban is rögzített tevékenységnek megfelelően már az 1990-es évek elején elkezdődtek az adattárépítési munkálatok. Az 1994-es székházvásárlást követően, a megfelelő raktározási felületek kialakításával megnyílt a lehetősége annak, hogy a Társaság megvalósíthassa archívumépítési céljait, lehetővé vált a szakkönyvtár és dokumentációs tár létrehozása és fejlesztése. A fizikai keret kialakítása mellett a kiépülő pályázati rendszer is segítette a Társaságot abban, hogy megtervezze, felépítse és elkezdje megvalósítani hosszú távú terveit. A Kolozsváron újraindított néprajzos képzés nyomán diákok, fiatal kutatók és szakemberek folyamatos segítségére is számíthatott az intézmény.

Fennállása óta többen, többször írtak a KJNT tevékenységeiről, az erdélyi tudomány- és kutatástörténeti összefoglalók, intézménytörténeti munkák szerves részét képezte a Társaság kezdeményezéseinek, eredményeinek a bemutatása,² ezek az összefoglalók azonban nem térnek ki a KJNT archívumképző tevékenységére, csak elvétve említik a Társaság archivális dokumentumállományát. A KJNT maga is elkészített egyfajta rövid számvetést létrejöttének 20. évfordulójára,³ ugyanebből az alkalomból készült Tánzos Vilmos helyzetértékelése és Könczei Csongor interjúja a Társaság alapítóival, vezetőivel és munkatársaival.⁴ Nem célom intézménytörténetet nyújtani, csak annyiban érintem ezt a kérdést, amennyiben az indokolt az archívumok létrehozásának és fejlesztésének (gyűjtés, feldolgozás, megjelenítés) bemutatásában.

¹ Mester 2016: 186–190. A szöveg korábbi változata megjelent a KJNT egyik örökség és archívum témájú kötetében (Jakab 2017).

² Vö: Keszeg 1995, 2002, főleg 123–125, 127–128.; Paládi-Kovács 2007: 12–13; Péntek 2001.; Pózsony 2001a: 203–205.; 2001b, 2007a: 27–34.; 2008, főleg 168–177.; 2014; Szabó 2003: 92–96.; Tánzos 2007, 2010, 2015, főleg 78–80.

³ Ilyés–Jakab szerk. 2010.

⁴ Tánzos 2011.; Könczei 2011.

A kibővült infrastrukturális lehetőségek, az archívumfejlesztési, adatbázisépítési munkák komplexitása indokolja ezt a számvetést, az intézményes gyakorlat vizsgálatát. Az adattárépítés, -fejlesztés ismertetését a hagyományos archívumokkal kezdem, majd rátérek a digitális és online elérhető adatbázisok bemutatására. Az archívumok leírásához Fejős Zoltán lazán követett útmutatóját használtam, leginkább az anyag bemutatásának hármas tagolását – a gyűjtemény története, jelenlegi állapota, jövője – vettem figyelembe.⁵

HAGYOMÁNYOS GYŰJTEMÉNYEK

Az archívum létrejöttében szerepet játszó kutatási projektek⁶ közül időrendben elsőként az 1998-ban induló, majd 2002-től intenzívvé váló *Előmunkálatok a Romániai Magyarság Néprajzához* címűt szükséges említeni. A projekt célja az alapkutatások végzése mellett a romániai magyarság kutatásához elengedhetetlen adatbázisok létrehozása, néprajzi-antropológiai bibliográfia összegyűjtése, rendszerezése, kiadásra való előkészítése. 2000–2007 között zajlott Gazda Klára, Pozsony Ferenc és Tánzos Vilmos irányításával a *Jelenkutatás moldvai csángó falvakban* című projekt, mely a tanszék diákjainak, hazai és külföldi szakembereknek a gyűjtő- és kutatótevékenységét jelentette. 2005–2007 között, az ELTE Geolingvisztikai Műhelyével közös szervezésben futott a *Moldvai nyelvföldrajzi vizsgálatok* című program, a Bodó Csanád és Pozsony Ferenc által irányított kutatás célja a moldvai csángó-magyar falvak nyelvi állapotának kutatása, digitális rögzítése volt.

A pályázatalapú projektek mellett a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet tanárainak és diákjainak tevékenysége, folyamatos terepmunkái számítanak az archívum legfontosabb gyarapítójának. Az ezek nyomán kitermelődő dokumentumok (gyűjtések, kéziratok, kép-, hang- és filmfelvételek) a KJNT archívumába kerülnek.

Dokumentációs Tár

A Dokumentációs Tár a KJNT kézirat-, fénykép- és negatívgyűjteményét, illetve a hang- és filmanyagát tartalmazza.⁷ A Társaság különféle hordozókon rögzített archivális dokumentumait gyűjteményi csoportok szerint mutatom be.

Kézirattár. A gyűjtemény létrehozását egy 1995-ös, tagtársaknak címzett felhívás is megalapozta: „A fontosabb publikációkat és meg nem jelent írásokat kérjük fénymásolatban a Társaság archívuma számára beküldeni, ahol ezek katalogizálásáról, megőrzéséről és állandó hozzáférhetőségéről gondoskodunk.”⁸

⁵ Vö: Fejős főszerk. 2000: 9–10, 929–930.

⁶ A KJNT projektjeiről bővebben: Ilyés–Jakab szerk. 2010: 29–35.

⁷ A KJNT archívumairól közölt: Ilyés 2015.; Ilyés–Jakab 2018.; Ilyés–Jakab 2019.

⁸ *KJNT Értesítője* 1995/4: 2.

A gyűjtemény gyarapítása több módon történt: 1. célzott gyűjtéssel,⁹ 2. projektek eredményeiként, 3. adomány, illetve hagyaték útján, 4. a néprajz tanszéken születő tudományos szövegek (dolgozatok, szakdolgozatok, disszertációk) elhelyezésével.

A kéziratok (és gépiratok) a népi kultúra kutatásával kapcsolatos gyűjtések lejegyzéseit, értelmező tanulmányait jelentik. A 2649 tételt tartalmazó archívum 1996-tól folyamatosan bővül, az anyag gondozását Szikszai Mária, Czégényi Dóra, Borbély Éva, Keszeg Judit végezte, majd 2007-től Tatár Erzsébet-Tímea végzi. Az archivált kéziratokról nyilvántartás, illetve név-, hely- és tárgymutató is készült.

Kutatói hagyatékok. A kéziratár olyan neves erdélyi néprajzkutatók hagyatékát is magába foglalja, mint Kós Károly, Nagy Jenő, Székely László és Vámszer Géza.¹⁰

Kós Károlytól egy darab kéziratot tartalmaz az archívum (Iatsz. 1401), a különálló kézirathagyatéka pedig 6 dobozból áll. Ebből egy 6 dossziét és iratköteget tartalmazó dobozt 2000 júliusában leltároztak (Iatsz. 37 KKA–42 KKA), 5 doboz leltározása, illetve a teljes anyag digitalizálása további feladat.

Nagy Jenő kézirathagyatéka 73 dossziéből áll (Iatsz. 1–73). Az erdélyi és moldvai népi kultúra legtöbb területét lefedő, de leginkább a népművészet és öltözködéskultúrát reprezentáló anyagot 2000 júliusában leltározták. Van még 6, egyelőre leltározatlan dosszié (egy külön dobozban). A teljes anyag digitalizálása további feladat.

Székely László kézirathagyatéka a kutató kiadott és kiadatlan kéziratának másolatait tartalmazza. A kéziratok eredetijei a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének archívumában vannak elhelyezve. A Társaság tulajdonában levő anyagot Tánzos Vilmos rendezte,¹¹ Nagy Cs. Zsolt és Szűcs Brigitta munkájával a teljes anyag digitalizálása elkészült.

Vámszer Géza dobozokban és gyűjtőmappákban tárolt kézirathagyatéka 161 dossziében 201 tételt tartalmaz (Iatsz. 320–480).¹² A kutató az alábbiak szerint csoportosította hagyatékát, a tematikus tömböket tartalmazó dobozok és mappák címkéi alapján:

⁹ A KJNT 1990-es évek elején több gyűjtőpályázatot írt ki és bonyolított le; gyűjtési útmutatókat, kérdőíveket dolgozott ki a tagtársak számára. Demény István Pál és Gazda Klára a falusi gazdálkodás (*KJNT Értesítője* 1992/1–2: 12–14) Nagy Olga a temetés (*KJNT Értesítője* 1992/1–2: 14–18) és a narratívumok (*KJNT Értesítője* 1996/3–4: 8–11), Pálfalvi Pál a kerti virágok és dísznövények (*KJNT Értesítője* 1993/1: 17–19) és a gombák (*KJNT Értesítője* 1993/1: 20–22), Zsigmond Győző a népi gombaismeret (*KJNT Értesítője* 1993/1: 22–24), Faragó József a betlehemezés (*KJNT Értesítője* 1993/2: 25–27), Pozsony Ferenc az erkölcsi értékrend (*KJNT Értesítője* 1993/2: 27–29) és a húsvéti szentsírállítás (*KJNT Értesítője* 1993/2: 29–30), Keszeg Vilmos és Pozsony Ferenc a tavaszi népszokások (*KJNT Értesítője* 1993/2: 30–31), Balázs Lajos a temetkezési szokások (*KJNT Értesítője* 1996/3–4: 12–14) kutatásához készített kérdőívet, Kós Károly pedig a néprajzi fotózáshoz készített útmutatót (*KJNT Értesítője* 1996/3–4: 15–19).

¹⁰ 2018-ban P. Daczó Árpád-Lukács és Gáborján Alice kutatói hagyatékát kapta meg a Társaság. Feldolgozásuk folyamatban van.

¹¹ Vö: Tánzos Vilmosnak a Székely-hagyaték felhasználásával írt kutatói pályaképe: Tánzos 2014.

¹² A hagyatékhoz tartozik Vámszer Géza testvéröccsének, Vámszer Imrénének gyűjtőmappába rendezett egyházművészeti munkássága; címkéje: „Székely stílusú mai falusi, katolikus egyházművészeti tervrajzok: I. Templomok és felszerelésük, II. Papilakok és berendezésük, III. Temetők, sírhantok, sírkeresztek. Tervezte és rajzolta: Vámszer Imre 1936–1938.”

- nagy dobozok:
  - (1.) Vámszer Géza megjelent könyveinek és egyéb írásainak másod-harmad sőt több példányai
  - (2.) Egyházművészet. [olvashatatlan szövegrész] 1. Udvarhelyszék. 2. Háromszék. 3. Maros-Torda. 4. Más erdélyi vidékek. 5. Általános egyházművészet.
  - (3.) Erdélyi és bánáti kastélyok-kúriák, polgári házak, középületek (Csíkmegye kivételével)
  - (4.) Kolozsvár környékének/ Kalotaszeg egyházművészete
  - (5.) Csík-Gyergyó egyházművészete
  - (6.) Néprajzi adatok, fényképek
- nagyméretű mappák:
  - (7.) Adatok és fényképek Kalotaszeg községeiről. Vámszer Géza, Kvár.
  - (8.) Csíki székely festékesek, szőnyegek. Rajzok, fényképek, leírások, adatok, cikkek.
- kis dobozok:
  - (9.) Egyházi művészet. Világi művészet. Kastélyok – kúriák, polgári és középületek. [képek, jegyzetek, cédulák]
  - (10.) Szíjgyártás – nyergesség – tímárság. Hámok – lófelszerelések – nyerges. Népi kismesterségek. Női és férfi háziipar. [képek, jegyzetek, cédulák]
  - (11.) Lófelszerelések, hámfajták, bőr- és fanyerges. A szíjgyártó, nyerges, tímár és szekérgyártó mesterségről. A céhrendszer idején. A lovakról. A ló felszerelése az irodalomban stb. [képek, jegyzetek, cédulák]
  - (12.) Fényképek. Népviselő, falurészek, népművészet. [képek, jegyzetek, cédulák]
  - (13.) Egyházművészet és egyéb műemlékek... [bibliográfia, cédulaanyag, jegyzetek]
  - (14.) Klisék. [képek]
  - (15.) [felirat nélküli doboz: bibliográfia, cédulaanyag, jegyzetek]

Az erdélyi, bánági és moldvai egyházművészet, népi, polgári és főúri építészet, műemlékek, népművészet, népi vallásosság, anyagi kultúra, népi mesterségek és gazdálkodás kutatásából származó kéziratok, fényképek és rajzok leltározása 1998–1999-ben készült el. Az anyag digitalizálását Bereczki Edit-Melánia és Simon Krisztián végezték 2013-ban. Az utómunkálatokban Graics Eszter, Fancsalszki Noémi, Pulszter Zsuzsanna és Szilárd Anna vettek részt.

Csángó Adattár. Külön részlegként létezik és folyamatosan bővül a Csángó Adattár, amely 1776 tételt tartalmaz, kéziratokat, ritka publikációkat, térképeket, egyéb dokumentumokat magyar, román, angol és német nyelven. Ezt a csángó téma kutatói máris fontos gyűjteményként tartják számon. A leginkább Hála József, Halász Péter, Pozsony Ferenc és Tanczos Vilmos által gyarapított adattár rendezését Ilyés Sándor végezte 2003–2006 között, a következő tematikai egységek alapján csoportosítva az anyagot: általános (A.1–1175), egyházi élet (B.1–102), történelem (C.1–179), gazdaság (E.1–13), építészet (F.1–2), táplálkozás (G.1–3), öltözködés (H.1–4), népszokás (J.1–30), népköltészet (K.1–30), népzene (L.1–7), néptánc (M.1–2), néphit és népi vallásosság (N.1–18), társadalom (O.1–63), nyelvészet (P.1–74), levéltári anyag (R.1–25) és levelezés (S.1–48).

A kéziratok folyamatosan a kutatók rendelkezésére állnak. A nagy néprajzi összegzések, a tanszék tanárai által fenntartott *Néprajzi Egyetemi Jegyzetek* könyvsorozatban

rendszeresen hasznosították, felhasználták a kéziratárban elhelyezett gyűjtések és tanulmányok vonatkozó adatait. A kéziratgyűjteménynek a román pap hiedelemkörével kapcsolatos szövegeit Balogh Dániel János, Kusnyír Éva és Nagy Adrienn digitalizálták; a korpusz felhasználásra került, megjelent Czégényi Dóra szerkesztésében.¹³ A kéziratár romániai kollektívizálással kapcsolatos adatait Nagy Ákos mutatta be.¹⁴ Magyar Zoltán *A magyar történeti mondák katalógusa* (2018), illetve a készülő *Erdélyi hiedelemmondák katalógusa* gyűjtött ki adatokat, folklórközléseiben folyamatosan megjelentek a Társaság tulajdonában lévő narratívumok is.

Negatív- és fényképgyűjtemény. A KJNT *negatívgyűjteménye* jelenleg 16772 darab negatívot tartalmaz (idesorolom az 1429 darab diapozitívot is). A tematikát tekintve a néprajzkutatás klasszikus területeitől (tárgykutatás, viselet-, vallás- és népszokáskutatás stb.) a recens vizsgálódások köréig (gazdaság, piackörzetek, életmód, szakrális kisemlékek stb.) terjed az állomány. A legtöbb negatív vásárlás útján került a gyűjteménybe, de értékes részét képezik a kutatói hagyatékokból származó, illetve a Társaság és a Tanszék közös kutatásai alatt előállított anyag is:

- ismeretlenek 1914–1939 közötti, üveglemezre készült fekete-fehér negatívjai (66 darab – ltsz. 11292–11347, 12764–12766, 15093–15099);
- Kós Károly 1923–1974 között készült, fekete-fehér és színes negatívjai és diapozitívjai (1561 darab – ltsz. 1–511, 513–966, 968–1052, 10945–10946, 10949–11267, 11280–11290, 12752, 12784–12823, 12857–12993, 14576);
- Gunda Béla üveglemezre készült fekete-fehér diapozitívjai (12 darab – ltsz. 11268–11279);
- Vámszer Géza 1930–1974 közötti, üveg- és celluloidlemezre készült fekete-fehér negatívjai (2054 darab – ltsz. 11348–11375, 11417–11444, 11457–11953, 11961–12033, 12059–12463, 12465–12751, 12753–12763, 14577–15091, 15100–15180, 15184–15257, 15260–15314);
- Seiwarth László 1931–1937 közötti, üveg- és celluloidlemezre készült fekete-fehér negatívjai (61 darab – ltsz. 11376–11416, 11445–11456, 11954–11960, 15092);
- Szabó Tamás 1953–2002 között készült fekete-fehér negatívjai (6616 darab – ltsz. 512, 967, 1358–1360, 5237–10944, 11291, 15315–16216);
- Cseh Gusztáv 1960-as években készült fekete-fehér negatívjai (25 darab – ltsz. 12034–12058);
- Nagy Jenő 1970–1981 között készült fekete-fehér és színes negatívjai és diapozitívjai (12 darab – ltsz. 16217–16228);
- Vas Géza 1972–2009 között készült színes negatívjai és diapozitívjai (580 darab – ltsz. 13325–13432, 16301–16772);
- Péterfy László 1978–1991 között készült színes diapozitívjai (1067 darab – ltsz. 4172–5236, 10947–10948);
- a KJNT kutatóinak, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke tanárainak és diákjainak, valamint külföldi kutatóknak 1999–2005 között Erdélyben végzett terepkutatásainak színes negatívjai (458 darab – ltsz. 3740–3742, 12767–12783, 12994–13016, 13020–13161,

¹³ Czégényi s.a.r. 2014.

¹⁴ Nagy Á. 2015.; 2019: 63–70.

- 13181–13193, 13287–13302, 13500–13519, 13525–13572, 13574–13594, 13696–13725, 14013–14031, 14048–14059, 14091–14117, 14199–14219, 14497–14516, 14523–14548);
- a KJNT kutatóinak, a BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke tanárainak és diákjainak, valamint külföldi kutatóknak 2001–2005 között a moldvai csángóknál végzett terepkutatásai során készített színes negatívjai és diapozitívjai (3990 darab – ltsz. 1075–1357, 1361–3739, 3743–4171, 13162–13180, 13194–13281, 13303–13324, 13433–13477, 13484–13499, 13520–13524, 13631–13695, 13759–13912, 13914–14012, 14032–14047, 14060–14090, 14118–14198, 14220–14471, 14517–14522);
  - a KJNT 2003–2008 közötti rendezvényeivel kapcsolatos színes negatívok (211 darab – ltsz. 1053–1074, 13017–13019, 13282–13286, 13478–13483, 13595–13630, 13726–13758, 14485–14496, 14551–14575, 16229–16279, 16283–16300).

A negatívok hordozóit tekintve 6x9 cm-es, 9x12 cm-es, 10x15 és 13x18 cm-es üveglemezre 287 felvétel, 5,5x4 cm-es, 5,5x4,5 cm-es, 5,5x5,5 cm-es, 6x4,5 cm-es, 6x6 cm-es és 6x9 cm-es középformátumú celluloidlemezre 8603 felvétel, 35 mm-es kisformátumú celluloidlemezre pedig 7852 felvétel készült. Van még 30 darab egyéb méretű negatív is. Az állományból 6411 darab színes és 10361 darab fekete-fehér.

A negatívgyűjtemény leltározásának szempontjai: a leltári szám, a felvétel tárgya, részletes leírása, mérete (cm-ben), színmódja (színes vagy fekete-fehér), hordozója (üveglemez vagy celluloidlemez), származásának helye (helység és megye – magyarul és románul), készítésének időpontja, készítője, a leltározó neve és a leltározás időpontja. A katalogizálást Gál Tünde, Ilyés Sándor, Jakab Albert Zsolt és Tatár Erzsébet-Tímea végezte 2005–2009-ben. Ugyanakkor általánosan elmondható, hogy tartalmilag részletesebb leírásra van szükség.

A Nagy Jenő, Kós Károly és Vámszer Géza negatívjai (és fényképei) a hagyatékaik kéziratkötegeinek megfelelő helyein voltak. Ezek a speciális tárolási igényük miatt kerültek az önálló gyűjteménybe.

Az üveg- és celluloidnegatívok savmentes papírcsomagolást kaptak, méretarányos borítékban vagy HAMA gyűjtőalbumban, a diapozitívok pedig műanyagfóliás albumban találhatók.

A fényképgyűjtemény tulajdonképpen a negatívgyűjteménynek feleltethető meg, a negatívok leltári számai alapján történt a fényképek azonosítása is. A leíró kartonok a következő szempontokat követik: leltári szám, helység, település, időpont, a kép tárgya és részletes leírása, a negatív adatai, a beszerzés körülményei, a szerző neve, a vásárló/gyűjtő neve. A beazonosított Kós-képanyag leltározása 1996 után készült, diákok bevonásával. A leíró kartonok mindegyikére egy-egy 6x9 cm-es nézőkép is került (ltsz. 1–511, 513–966, 968–1052), ugyanakkor elkészült a Kós-anyag cédulázott hely- és tárgymutatója is. A fent említett csángóföldi kutatásból származó teljes képanyag leltározását és a leíró kartonok elkészítését Ilyés Sándor végezte el 2002-ben (ltsz. 1053–3927). A beazonosított Vámszer-képanyag leltározását Jakab Albert Zsolt végezte 2007-ben. A többi Kós- és Vámszer-fénykép katalogizálása, azonosítása, a negatívállománynak való megfeleltetése további feladat. (Így a fényképgyűjteményrel kapcsolatban pontos számadat nem adható.) A fényképek esetében is általánosan elmondható, hogy tartalmilag részletesebb leírásra van szükség.

A fényképek savmentes borítékban, dobozokban vannak elhelyezve.

A fénykép- és negatívgyűjteményt folyamatosan kiállítások használják.¹⁵ Állandó illusztrációs forrás a különböző néprajzi tanulmányokban, tematikus összegzésekben,¹⁶ tankönyvekben, illetve a Társaság által kiadott egyetemi jegyzetekben. A szakemberek az anyagot térítésmentesen (a könyvtárt gyarapító tiszteletpéldányért cserébe) használhatják munkáikhoz.

Hangtár: A moldvai jelenkutatás során készült hangfelvételek teszik ki a hangtár jelentős részét. A 2001 júliusában zajló gyűjtőút során 120 hangkasszettanyag halmozódott fel. Adatok településenként: Bahána (A.5), Belcseszku (G.4), Bogdánfalva (G.1–3, G.5), Csík (N.8), Forrófalva (E.1, E.5, E.7, M.1–3, M.6–9), Kelgyest (K.1), Klézse (C.1–3, C.5, P.3–4), Külsőrekecsin (N.1–7), Lábnyik (P.3), Lészped (O.1–12), Lujzikalagor (B.1–16), Magyarfalva (H.1–7, H.9, P.1–2), Nagypatak (E.1–2, E.4–6, M.2–3), Pokolpatak (D.8), Pusztina (I.1–2, I.4–6), Somoska (D.5, D.7, D.9), Szabófalva (J.1–5), Szitás (A.1–3), Trunk (L.1–4, M.3–5, M.9–11), Újfalva (A.4–5). A hanganyag katalogizálása és digitalizálása további feladat.

A hangtár másik jelentős része a 2005–2007 közötti moldvai nyelvföldrajzi kutatás eredménye, amely digitális felvevőkészülékekkel történt, így tárolásuk is elektronikusan, DVD-ken (51 darab) történik. Adatok településenként (zárójelben az archivált DVD-lemezek mennyiségével): Bahána (3), Bogdánfalva (2), Csík (1), Csügés (3) Dormánfalva (1), Forrófalva (3), Frumósza (4), Gajdár (2), Gorzafalva (3), Gyoszeny (3), Ketris (1), Klézse (2), Külsőrekecsin (1), Lészped (2), Nagypatak (3), Onyest (2), Somoska (2), Pakura (3), Pokolpatak (1), Pusztina (4), Szabófalva (2), Szalánc (3), Szászút (4), Szitás (3), Szőlőhegy (4), Trunk (2), Újfalva (4), Vizánta (3), azonosítatlan (7).¹⁷ (Ezt az anyagot elhelyeztük az ELTE Geolingvisztikai Műhelyének digitális archívumában is.) A felsoroltak mellett a hangtár a Tanszék tanárainak és diákjainak, illetve a KJNT kutatóinak vegyes, ezidáig leltározatlan gyűjteményeit is tartalmazza. A hangtár tartalmaz egy 140 CD-lemezből álló zenegyűjteményt is.

Filmtár: A saját készítésű felvételek, illetve a különböző filmes intézményektől kapott néprajzi jellegű munkák képezik a gyűjteményt. Utóbbiaknál kiemelendő a Dunatáj Alapítvány adománya. 102 VHS-kazettát, illetve ezek digitalizálásával együtt 120 DVD-hordozót tartalmaz a filmtár. Ugyanitt tárolódik a mini DV-kazettákra, illetve az eleve elektronikus formában készült állomány is, melynek számbavétele, rendezése további feladat.

¹⁵ Legutóbb például a Néprajzi Múzeum *Erdélyen innen – Alföldön túl. A Fekete-Körös völgye a századfordulón* című kiállítására (2013) kölcsönzött a KJNT anyagot.

¹⁶ Minden publikáció felsorolására nincs mód. Péterfy László homokkő-sírkövekkel kapcsolatos képanyagának egy részét tartalmazza a szerző kiadványa (Péterfy 2005), illetve Kinda István munkái (Kinda 2016a és 2016b). A KJNT gyűjteményéből legutóbb a Nagy Olga posztumusz monográfiájában (Nagy O. 2016), illetve Balassa M. Iván székelykapus kötetében (Balassa 2016) közöltek képeket.

¹⁷ A kutatásban résztvevők névsora: Bálint Katalin, Dénes Ida, Fazakas Orsolya, Fülöp Orsolya, György Imola, Hajdó Hajnal Réka, Kovács Krisztina, Kovács Réka, Máthé Judit, Miklós Réka, Molnár Izolda, Molnár Noémi, Papp Izabella, Peti Botond, Pusztai Emese, Román Márta, Salló Szilárd, Sipos Klára, Szikszai Katalin, Szász Erzsébet, Vajda Szabolcs, Vass Melánia, Verbitchi Éva.

Szakkönyvtár

A Társaság társadalomtudományi könyvtárát a magyar néprajz és európai etnológia alapmunkái mellett a kulturális és szociálintropológiai, szociológiai, történettudományi és nyelvészeti munkák, illetve csekélyebb részben a helytörténeti és szépirodalmi művek teszik ki.

Az állomány gyarapítása adományok, vásárlás, illetve kiadványcsere útján történik. A könyvtár rendkívül értékes részét teszik ki a neves erdélyi néprajzkutatók hagyatékai: Kós Károly (1996), Nagy Jenő (1996), Nagy Olga (2004), Szentimrei Judit (2004) és Faragó József (2006) hagyatékai, amelyek ezáltal a szélesebb olvasóközönség részére is hozzáférhetővé váltak. Célzott támogatások nyomán több ízben vásárolt a Társaság hiánycikknek számító néprajzi, antropológiai, szociológiai és történeti alapmunkákat. A kiadványcserék során a Társaság más fontos kiadók – elsősorban a társadalom- és humántudományi szakmai intézetek – kiadványaihoz jut hozzá. Ez az eljárás segít a recens periodika- és könyvállományt beszerezni.

A szakkönyvtár 10651 kötetet és 190 szakmai folyóirat 3070 lapszámát tartalmazza.

A könyvtári katalógus 2007-től elérhető a Társaság honlapján is (<http://www.kjnt.ro/konyvtari-katalogus>), itt a könyvtári tétel legfontosabb adataira (szerzőre/szerkesztőre, címre, kiadóra, kiadási helyre, illetve könyvtári jelzetre) van általános keresési lehetőség. Az online katalógus félévente frissül.

BIBLIOGRÁFIAI ADATBÁZIS ÉPÍTÉS

A KJNT alapítását követően hozzálátott az erdélyi és moldvai népi kultúra kutatása során kitermelődött könyvészeti eredmények adatolásához, illetve személyi bibliográfiák összegyűjtéséhez, összeállításához.¹⁸

Személyi bibliográfiák. 1995-ben a kutatói bibliográfiák megjelentetése érdekében a Társaság felhívás útján kérte tagjait, hogy „ki-ki állítsa össze néprajzi tárgyú, közleményeinek teljes, a megjelenés adatait pontosan tartalmazó jegyzékét”.¹⁹ A kezdeti cél a összmagyar néprajzos nyilvánosságban való részvétel, a magyar kutatásokhoz való felzárkózás volt: „A személyes bibliográfiákat a tagok nevének alfabetikus sorrendjében folyamatosan közölni fogjuk az értesítőben, ily módon is megpróbálva segíteni a Magyarországon készülő néprajzi bibliográfiák összeállítását.”²⁰ A szerzők által beküldött könyvészetek mellett, nevesebb alkalmakra, a szakmai élet pályák ünneplésére vagy a lezárult kutatói pályák értékelésére elkészültek egyes kutatók személyi bibliográfiái is. A megjelent bibliográfiák időrendben: Asztalos Enikő, Balázs Lajos, Balázs Dénes, Boldizsár Zeyk Imre, Bura László, Dánielisz Endre,²¹ Barabás László, Borbély Gábor, P. Daczó Árpád Lukács, Fazekas Lóránd, Gub Jenő, Imreh István, István La-

¹⁸ Az erdélyi néprajzi bibliográfiai munkálatokról átfogóan: Tánzos 2015: 83–85.

¹⁹ KJNT Értesítője 1995/4: 2.

²⁰ KJNT Értesítője 1996/1–2: 3.

²¹ KJNT Értesítője 1996/3–4.

jos, Kardalus János, Major Miklós, Márton Béla, Nagy Olga,²² Molnár István,²³ Nagy Jenő,²⁴ Faragó József,²⁵ Gazda Klára,²⁶ Kallós Zoltán,²⁷ Szentimrei Judit,²⁸ Incze László,²⁹ Vámszer Géza,³⁰ Pozsony Ferenc,³¹ Keszeg Vilmos,³² Táncczos Vilmos.³³

Tematikus vagy tájegységi, illetve átfogó bibliográfiák. A nagyobb összegzések első darabjaként Váczy Leona bibliográfus 1998-ban, posztumusz kiadott munkáját kell említeni. Az 1919–1944 közötti romániai néprajzi bibliográfiát³⁴ követő első tájegységi könyvészet,³⁵ a Kalotaszeg bibliográfiája³⁶ már az *Előmunkálatok...* projekt részeként jelenhetett meg. 2002-ben adták ki az *Erdélyi Múzeum* néprajzi írásainak 1916–1917-ig tartó (annotált) bibliográfiáját.³⁷ A Háromszék bibliográfiája először 2003-ban jelent meg.³⁸ Projektalapú, többéves munkálatok eredményeként jelent meg 2006-ban a moldvai csángók bibliográfiája.³⁹ 2007-ben már nyilvánosan hozzáférhetővé vált a *Romániai magyar néprajzi bibliográfia* (bemutatását lásd alább); részben ennek, illetve a kéziratgyűjtemény katalógusa alapján készült a hiedelemkutatás-bibliográfia.⁴⁰ A tematikus összegzések közül ide sorolhatók még: az erdélyi cigányság kutatásának könyvésze,⁴¹ az életpályák és élettörténetek bibliográfiája,⁴² illetve az erdélyi vallási néprajzi kutatások irodalma.⁴³

²² KJNT Értesítője 1997/3–4.

²³ Pozsony 1997a: 39–40.

²⁴ Pozsony 1997b: 36–38, 2010a: 362–370.

²⁵ KJNT Értesítője 1998/3–4.

²⁶ Tötszegi összeáll. 2005.

²⁷ Jakab összeáll. 2006.

²⁸ Jakab–Szabó összeáll. 2006.

²⁹ Jakab–Pozsony összeáll. 2007a.

³⁰ Pozsony 2010b: 355–358.

³¹ Jakab összeáll. 2015.

³² Jakab összeáll. 2017.

³³ Jakab összeáll. 2019.

³⁴ Váczy összeáll. 1998.

³⁵ Sajnálatos módon Kós Károlynak a Társaság tulajdonában lévő 370 tételt tartalmazó A romániai magyar néprajz bibliográfiája, 1944–1972, és egyéb kézirat formában lévő néprajzi bibliográfiái nem jelentek meg.

³⁶ Keszeg–Pozsony szerk. 2000 és 2001. Az anyaggyűjtéshez hozzájárult: Ercsei Judit, Fülemile Ágnes, Hála József, Murádin László, Péntek János, Váczy Leona és Vasas Samu.

³⁷ Szilágyi összeáll. 2002.

³⁸ Jakab összeáll. 2003, bővített kiadása: Jakab–Kinda összeáll. 2012.

³⁹ Ilyés összeáll. 2006. Az anyaggyűjtéshez hozzájárult: Meinolf Arens, Agnieszka Barszczewska, Chris Davis, Marius Diaconescu, Hála József, Halász Péter, Jakab Albert Zsolt, Lajos Veronika, K. Lengyel Zsolt, Lőrinczi Marinella, Papp József András, Pávai István, Pozsony Ferenc, Táncczos Vilmos, Tompa Ferenc, Udvardy Frigyes és Vincze Gábor.

⁴⁰ Czégényi összeáll. 2012.

⁴¹ Jakab–Pozsony összeáll. 2007b.

⁴² Jakab–Keszeg összeáll. 2007.

⁴³ Táncczos 2010: 54–116. Nem említem a MNAI oktatói által összeállított, egy-egy kutatási területet lefedő, az egyetemi jegyzetekben (2019-ig kilenc kötet jelent meg) megjelentetett reprezentatív könyvészeteket.

DIGITALIZÁCIÓS MŰHELY

A Kriza János Néprajzi Társaság korán felismerte egy digitalizációs központ létrehozásának szükségességét, amelyet éppen a különféle gyűjteményeket tartalmazó archívum létrehozásával alapozott meg. Az archivális dokumentumállomány elektronikus feldolgozása, az ehhez szükséges technikai felszerelések beszerzése és üzembe helyezése az 1990-es évek végétől vált lehetővé, így ekkortól a materiális hordozókon található anyagok mellett az archívum ezeknek digitális változatával is folyamatosan bővült.

Az intenzív digitalizálási munkálatok 2005-ben kezdődtek. 2006-ban elkészült a KJNT honlapja, ezzel megteremtődött az online adatbázisok számára a saját internetes felület. A Társaság a digitális és online archívumok kialakítása és fejlesztése érdekében 2006-ban elindította *Az erdélyi és moldvai magyar néprajzi örökség digitális megjelenítése* címet viselő nagyszabású projektet, melynek irányítását Pozsony Ferenc, majd Jakab Albert Zsolt és Vajda András végezték.⁴⁴

A gyűjtemények digitalizálása nagy felbontást is lehetővé tevő szkennerekkel történt. A negatívok esetében a normálfilmeket 2400 dpi, a középformátumú celluloidot és üveglapokat 1200 dpi felbontással, a színes és fekete-fehéreket egyaránt 24 bites (true color) színmélységgel szkennelték, majd .tif-kiterjesztésben mentették el), így lehetővé válik akár A3-as méretben is a későbbi jó minőségű képanyomtatás. A kéziratok szkennelése 600 dpi felbontással történt, ezt is 24 bites (true color) színmélységgel szkennelték, illetve .tif-kiterjesztésben mentették el.

Amint már jeleztem, a kéziratállományból eddig a Székely László- és a Vámszer Géza-hagyaték digitalizálása van készen. A KJNT műhelyében készült el 2010–2011-ben a Csángó Néprajzi Múzeum fényképgyűjteményének, illetve 2011–2013-ban – Lázár Tamás és Nagy Ákos munkájával – a Pozsony Ferenc 15942 tételből álló saját negatívállományának a katalogizálása és digitalizálása. Az anyag interneten való megjelentetése további feladat.

A digitalizált anyagokat több példányban DVD-lemezeken, illetve külső merevlemezeken vannak tárolva.

Itt kell megemlíteni az eleve digitális formában létrehozott archívumokat is. 2001 júliusában a *Jelenkutatás...* projekt keretében Pozsony Ferenc és Tánzos Vilmos irányított moldvai csángó folklórgyűjtés narratívumai (*Moldvai csángó legendárium*) 654 oldalt tesznek ki. A hangkazettákra gyűjtött anyagot a gyűjtésben résztvevő di-

⁴⁴ A KJNT archiválási, illetve digitalizálási projektjeinek támogatói: Határon Túli Magyarok Hivatala (2003–2006), Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma (2006–2007), Illyés Közalapítvány (2007), Szülőföld Alap (2007–2008), Magyar Tudományos Akadémia (2007–2018), Nemzeti Kulturális Alap (2013), Communitas Alapítvány (2014–2015), Bethlen Gábor Alap (2014–2018).

ások⁴⁵ írták át (a lejegyzések kéziratai 1401 gyűjtési cédulát jelentenek), a munkafolyamatot Tánczos Vilmos és Ilyés Sándor felügyelték, illetve ez utóbbi gépelte be a tulajdonképpeni vallásos narratívumokat, adatokat. A 2007-ig 920 narratívumból álló anyag feldolgozása és megjelentetése még várta magára.⁴⁶ (Időközben Tánczos Vilmos folytatta a megkezdett gyűjtőtevékenység irányítását.)

Keszeg Vilmos és diákjai Erdélyben végzett narratológiai, a népi írásbeliség és az írásszokások feltárását célzó kutatásainak egyik eredménye a népi kéziratok digitalizálása.⁴⁷ A 2009–2011-es intenzív kutatási és archiválási munkálatok óta is óta folyamatosan gazdagítják az archívumot. A kéziratok mindegyikéről elektronikus leíró katon készült, ennek szempontjai: a kézirat megnevezése, a kézirat leírása, a kutató neve és elérhetőségei, a kézirat archívumi adatai, a kézirat átírása/másolata (amennyiben elkészült), a kézirat digitalizálásának és archiválásának éve. A szkennelt kéziratok szövegek (levelezés, emlékirat, helytörténeti monográfia, számadáskönyvek, emlékkeres füzetek, receptes füzetek, imagyűjtemények), nyomtatványok (gyászjelentő, emléklap, plakátok) jelenleg kb. 8500 elektronikus oldalt/fájlt tesznek ki.⁴⁸

A 2014–2015 között Keszeg Vilmos által irányított *Aranyosszéki értékfeltáró kutatás* eredményeit a Társaságnál is letétbe helyezték. A kutatók a régió kulturális és gazdasági hagyományainak feltárására a gasztronómiai hagyományok, a hagyományos foglalkozások, a lakáskultúra és a szokások leírására és értelmezésére vállalkoztak.⁴⁹ Az örökségkutatás eredményeként 9 településen 15 órányi videófelvétel, 50 órányi interjú (ennek lejegyzése közel 1000 oldalt tesz ki, ehhez kapcsolódik a feldolgozott szöveganyag regionális szójegyzéke, valamint az interjúkban említett településevek mutatója is), 500 fénykép (és leírása) készült el, emellett 2 kéziratot füzet (31+80 oldal terjedelemben) szkennelése is megtörtént. (A kutatás összegzése a mintegy 500 oldalnyi beszámoló.)

⁴⁵ A kutatásban résztvevők névsora (zárójelben a legendáriumban szereplő narratívumok jelzetével): Bálint Sarolta (364–409), Bende Szende (435–492), Blos-Jáni Melinda (885–920), Bóka Petronella (806–860), Chici Alíz (243–269, 281–296), Csere Magda (355), Csibi Margit (330–354, 356–363), Duma Dániel (861–884), Haszmann Orsolya (430–434), Ilyés Sándor (1–211), Jakab Ágnes (297–317), Kinda István (543–606), Kocsis Mónika, Lőrinczi Kinga (239–241), Miklós Zoltán (1–211), Mosonyi Katalin (355), Pajzos Orsolya (243–283, 285, 287–296), Papp Éva (657–805), Peti Lehel (493–542), Rácz Judit (806–860), Sánta István (430–434), Sebestyén Emese (657–805), Simon Boglárka (885–920), Szabó Csilla (410–429), Szabó Márta (211–238), Szabó Róbert (607–656), Szöcs Levente (607–656), Vajda András (410–429), Vetési Júlia (318–329).

⁴⁶ Ezidáig egy szöveggyűjtemény szemelgetett a narratívumokból (Keszeg–Peti–Pócs szerk. 2009), illetve Peti Lehel használta fel az anyagot tanulmányához (Peti 2009) doktori disszertációjához (Peti 2012).

⁴⁷ A kéziratok gyűjtését és digitalizálását végezték: Bajkó Árpád, Csergő Melinda, Egyed Anna-Ildikó, Gatti Beáta Anna, Keszeg Vilmos, Nagy Melinda, Nagy Réka, Ozsváth Imola, Szöcs Levente, Varga József-Csaba.

⁴⁸ A népi írásbeliség kéziratok anyagából számtalan szakdolgozat, tanulmány, forráskiadvány és doktori disszertáció készült. Ennek a kutatómunkának az eredményeit az *Emberek és kontextusok* sorozat, illetve a *Krisza Könyvek* sorozat tették láthatóvá.

⁴⁹ A kutatásban résztvevők névsora: Bajka Orsolya, Bakos Áron, Dávid Alpár, Egei Helga, Ferenci Szilárd, Fodorné Szilágyi Brigitta, Fodor Attila, Nagy Kinga, Péter Erzsébet, Szöke Renáta, Takács Enikő, Tamási Anikó, Zsoldos Botond.

ONLINE ADATBÁZISOK – A NÉPRAJZI ÖRÖKSÉG DIGITÁLIS MEGJELENÍTÉSE

1987-ben jelent meg a *Néphagyományok új környezetben* című tanulmánykötet,⁵⁰ mely egy új szemlélet jegyében tekintet a néphagyományra, a népi kultúra kortárs kultúrában élő elemeire. A néphagyományok „idegen” környezetben való megragadására/értelmezésére Bíró Zoltán négy területet emelt ki: tudományos, reprezentációs, mindennapi és művészi folklorizmus.⁵¹ Amennyiben ezt elfogadjuk, akkor a kultúra, a néprajzi jelenségek és reprezentációk online felületeken, interneten való megjelenítése, a népi kultúra reprezentációi az új médiákban: néphagyományok *egészen új* környezetben.

A néprajzi archívumok digitalizációja tehát egy újabb paradigmaváltást jelent. Ennek eljárása ugyanis nem szűkíthető le a materiális (hagyományos) gyűjtemények pusztá digitális leképezésére. A digitalizálás ugyanis „sokkal inkább a kultúra tárgyiassult formáinak megőrzésére irányuló komplex folyamatokat jelöli”, melyek közé tartozik az új gyűjtemények létrehozása, régiek újszerű feldolgozása, illetve azok (online) megjelenítése.⁵² Ennek a paradigmának elkötelezve a KJNT-nek bevallott célja, hogy a hagyományos archívumot ne csak egyszerűen leképezze, megjelenítse, visszatükrözze digitális formában, hanem az új média és eszközkészlet adta lehetőségekkel élve az adatokat értelmezett formában tegye közzé, illetve teremtse meg a lehetőségét annak, hogy az archívumhasználat, gyűjteményekhez való hozzáférés során olyan lehetőségek, eljárások és koncepciók segítsék a felhasználókat, amelyek a hagyományos archívumok estében egyáltalán nem, vagy csak nagyon nehezen voltak kivitelezhetők. Ebben a felfogásban a digitális (online) archívum nem csak a tárolás helye és formája, hanem – és ez az, ami fontosabb – a közlés, a sokrétű és hasznos információtovábbítás helye és felülete is egyben.⁵³ Vajda András szerint „a néphagyományoknak a világhálón való megjelenítése (a digitalizálás és a megosztás) a hagyományörzés és az örökségesítés egyik formája”, ezzel a szerző az *informatív* (közlő) és a *depozitív* (megőrző) funkció mellett a *performatív* funkciót is kihangsúlyozza.⁵⁴

Az archívumok online megjelenítése tehát nemcsak internetes tárolást, hanem értelmezést jelent, értelmezett adatnyerést tesz lehetővé. Ennek a koncepciónak rendelődött alá az adatbázisok keresőrendszereinek a kialakítása, az indexálás, illetve a kereszthivatkozások és a szűrési lehetőségek esetenkénti megoldása. A továbbiakban a KJNT online adatbázisait a felhasználó szemszögéből mutatom be, az adatok információkként való felhasználásának eljárásait ismertetem.

⁵⁰ Bíró–Gagyí–Péntek szerk. 1987.

⁵¹ Vö: Bíró 1987: 33–44. Keszeg Vilmos a népi (paraszti) kultúra revitalizációjának két kulturális rendszerét azonosítja be: a folklorizmust és az örökségesítést (Keszeg 2018a: 33–38.; 2018b: 18–22).

⁵² Vö: Mester 2016: 187.

⁵³ Ide kapcsolódóan lásd még: Keszeg–Bakos–Dimény–Erdei 2018: 173–175. A KJNT az elmúlt években több konferenciát szervezett a néprajzi örökség, reprezentáció és (digitális) archívum témakörében; a tanulmánykötetekben ezek az előadások is megjelentek (vö. Jakab–Vajda szerk. 2016, 2017 és 2018.; Szabó–Szikszai eds. 2018).

⁵⁴ Vajda 2016b: 48.

Fotóarchívum (Krizsa János Néprajzi Társaság Képtára) (2008)

A projekt szakmai irányítója: Jakab Albert Zsolt és Pozsony Ferenc.

Digitalizálás: Jakab Albert Zsolt.⁵⁵

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/fotoarchivum>

A 2008-ban elindított adatbázis a KJNT digitalizált negatívgyűjteményét tartalmazza. Az internetes megjelenítés során a katalogizált gyűjtemény minden adata hasznosítva lett. A felület bal oszlopában az 1910-es évektől kezdve évtizedenkénti csoportosításban, egy-egy kattintással elérhető az állomány. Ugyanígy megtalálható az anyag megyék szerinti csoportosítása is. Az oldal minden frissítéskor véletlenszerűen egy-egy évtized, illetve egy-egy megye állományából nyújt válogatott listázást. A megjelenített bélyegképek alatt a negatív tárgyának megnevezése, a származási helye (település és megye magyarul és románul), illetve a készítés éve szerepel. Az oldal tetején a megfelelő linke kattintva listázhatók a legnézettebb, illetve az ajánlott képek is. Ugyanígy van lehetőség egyszerű keresésre, a bal oldalon pedig részletes keresésre is. Ez utóbbi esetében a keresett szó beírása mellett lehetőség van készítő, színmód, a készítés éve, helysége és megyéje szerinti szűkítésre is.

A bélyegképre kattintva kis méretű, de előadásokhoz kiválóan használható nézőkép (450 px szélességben) jelenik meg. A kép alatti sávban a negatív jellemzői (méret, színmód), származási helye (település és megye magyarul és románul), a készítő neve, illetve a KJNT negatívgyűjteményére utaló jelzete szerepelnek. A leírás alatt van kialakítva a képeslapküldő rendszer is: lehetőség van mailcímmel rendelkező címzettnek, üzenettel ellátott elektronikus levélben elküldeni a kiválasztott képet.

A moldvai csángók bibliográfiája (2008)

Összeállította: Ilyés Sándor.⁵⁶

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/csangobibliografia>

Az adatbázis a könyvként megjelent bibliográfia⁵⁷ tételeit tartalmazza. A könyvészet 1541-től (az első Moldvával kapcsolatos leírástól) 2006-ig felöleli a legfontosabb hazai és külföldi tudományos publikációk adatait, ugyanakkor a moldvai csángók életmódjával, kultúrájával, érdekvédelmével kapcsolatban megjelent sajtóanyag nagy részét is tartalmazza. A legfontosabb feldolgozott periodikák címei külön fülszövegben találhatóak.

Az anyag év- és névmutató (szerző és szerkesztő alapján), illetve szakbeosztás szerint listázható. Az évmutató linkként működő évszámokat jelent, ezekre kattintva az adott év szakirodalmi termése listázódik. A névmutatónál előbb az adott betű választásával jeleníthető meg a szerzői vagy szerkesztői névsor, majd ez után a kattintással kiválasztott szerző minden munkája listázódik. A szakbeosztás 16 kategóriát és szám-

⁵⁵ Támogatók: Magyar Tudományos Akadémia, Határon Túli Magyarok Hivatala, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Szülőföld Alap.

⁵⁶ A gyűjtő- és szerkesztőmunkát a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az MTA Arany János Közalapítványa támogatta.

⁵⁷ Ilyés összeáll. 2006.

talán alkategóriát jelentő, linkként működő struktúrát jelent. Az adott kategóriaválasztás során ABC-rendben listázott tételek jelennek meg. Ezek mellett lehetőség van általános keresésre, illetve év szerinti szűkítésre is.

Az 5376 tétel mindegyike tartalmazza a legfontosabb bibliográfiai adatokat: szerző/szerkesztő neve, tanulmány címe, belefoglaló mű (kötet, periodika) címe és adatai, kiadó, kiadás helye, kiadás éve, oldalszámok.

Romániai magyar néprajzi bibliográfia (2008)

Összeállította: Jakab Albert Zsolt.⁵⁸

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/neprajzibibliografia>

A 2002-től épülő *Romániai magyar néprajzi bibliográfia* tartalmazza a KJNT által kiadott személyi, tájegységi és általános bibliográfiák tételeit is. Ahogy egy interjúban számot adtunk róla ez több is, kevesebb is, mint amit a megnevezése valójában takar: *romániai*, mert tartalmazza az erdélyi anyag mellett a bánási, partiumi, bukovinai, moldvai, a román országrészek kutatási eredményeit is, de a szerzők egyrésze külföldi; *magyar*, mert a magyarság kutatásának adatait öleli fel, de tartalmazza a szász, örmény, zsidó, cigány stb. etnikummal kapcsolatos – magyar, román, német, angol nyelvű – tételeket is; *néprajzi*, mert főleg ennek a tudományterületnek a szakkiadványaiból építkezik a bibliográfia, de kitekintéssel van a társadalomtudományok (szociológia, kulturális antropológia, a történettudományok és a társadalomföldrajz) eredményeire is.

A 2008-ban elindított adatbázis 1653-tól (az első munka Apáczai Csere János enciklopédiája) 2007-ig tartalmaz adatokat: hazai és külföldi alapmunkákat, monográfiákat, kötetekben és szakfolyóiratokban megjelent publikációkat. Az adatbázist bemutató fülszöveg listázza a feldolgozott periodikák címeit és az áttekintett évfolyamokat.

A bibliográfiában jelenleg 15039 tétel szerepel. A mutatók szerkezete, a keresőrendszer és működése megegyezik a csángó bibliográfiánál bemutatott formával. A szakbeosztás szintén 16 kategóriába és részletesen strukturált alkategóriákba sorolja a tételeket. Az általános, regionális és elméleti munkákat, illetve a közléseket minden résztermén belül külön csoportosítja a bibliográfia, a linkeként működő tematikai megnevezésekre kattintva listázhatók az adatbázis vonatkozó tételei.

Mindkét nagy online bibliográfiáról elmondható, hogy további bővítést igényelne, az elindításuk óta eltelt évtized gazdag szakirodalmi tételeit be kellene vezetni az adatbázisokba.

Romániai Magyar Lexikon néprajzi szócikkei (2010–2011)

A lexikon-projekt szakmai vezetője: Bárdi Nándor.

A néprajzi anyag szerkesztője: Jakab Albert Zsolt.

Elérhetőségek: <http://lexikon.adatbank.ro/?link=tematikus>;

<http://enciclopediavirtuala.ro/?link=articoletematice>

⁵⁸ A gyűjtő- és szerkesztőmunkát a Magyar Tudományos Akadémia és a Szülőföld Alap támogatta.

Az Adatbank oldalán, a Romániai Magyar Lexikon *Művelődéstörténet (Articole tematiche)* tematikában megjelenített néprajzi szócikkeinek elkészítése tulajdonképpen a Társaság és a Tanszék közös vállalkozása volt 2010–2011 között. Az oldalt a Transindex hírportál és a Jakabffy Elemér Alapítvány működtetik. A 85 magyarul és románul is feltöltött szócikk az erdélyi népi kultúra kutatásának területeit, történetét, terminológiáját és jelenségeit, a kutatói életpályákat és az adatközlők (népi specialisták) életútjait és tevékenységét, illetve tette mindenki számára elérhetővé. A szócikkek a kifejtett téma komplexitásától függően rövidebb vagy hosszabb terjedelemben készültek, a kifejtett témákhoz szakbibliográfiát is társítottak a szerzők. A szemléltetést a felhasznált fényképek, a tematikai kapcsolódásokat a kulcsszavak (címkék) segítik.

A lexikon hátránya a mi szempontunkból – amellet, hogy nem a KJNT felületén található az anyag –, hogy a bevallottan nagy tematikai szórásra tervezett adatbázisban a néprajzi szócikkek megtalálása körülményes. Az anyag távolról sem reprezentatív, bővítést, folytatást igényelne.

Balladatar (2013)

A projekt⁵⁹ felelős vezetője: Pozsony Ferenc.

A projekt szakmai irányítója és a digitalizálás vezetője: Jakab Albert Zsolt.

Főmunkatárs: Nagy Ákos. Munkatársak: Balogh Dániel János, Kusnyír Éva, Kürtösi Enikő, Lakos Zsuzsanna Julianna, Nagy Adrienn, Pajor Katalin, Pulszter Zsuzsanna, Simon Krisztián és Tatár Erzsébet-Tímea.

Partner: Jakabffy Elemér Alapítvány, Kriterion Könyvkiadó.

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/balladatar>

Kriza János 1863-ban megjelentetett gyűjteménye 150. évfordulójára két nagy vállalással készült a Társaság: egyrészt a magyar néprajztudomány másfél százados adósságot törlesztve kiadja a *Vadrózsa*k II. kötetét,⁶⁰ másrészt létrehozza az erdélyi és moldvai magyar balladák online tárá.⁶¹

A 2013-ban elindított balladatar az erdélyi és moldvai gyűjtéseket tartalmazza, jelenleg 1629 ballada érhető el. Az adatbázis főoldalán található a feltöltött anyag jelenleg 5 csoportba van sorolva és 70 altípus szerinti csoportosítva. Ezek linkként is működnek, kattintásra listázhatók a balladatar vonatkozó adatai. Az érdeklődők tájékozódását számos keresési lehetőség segíti. A mutatók alapján a balladák címe, a gyűjtés éve és helye (település vagy tájegység/megye), a gyűjtő személye alapján listázhatók a balladák. Emellett az általános kereső is használható. A balladák adatlapjain bővített szempontrendszer is található: a ballada típusa, altípusa és címe alatt megjelennek a gyűjtésre és közlésre vonatkozó adatok (gyűjtő neve, gyűjtés helye, gyűjtés ideje, közlő – publikáló – neve, közlés ideje és bibliográfiai adatai). A ballada dallama (kottája) alatt a ballada szövege, végül a balladával kapcsolatos gyűjtői vagy szerkesztői

⁵⁹ A projekt címe: *Az erdélyi és moldvai magyar balladatar összeállítása és megjelentetése (4330/0059)*. Támogató: Nemzeti Kulturális Alap.

⁶⁰ Kriza 2013.

⁶¹ Vö: Pozsony 2016.

megjegyzések és szakirodalmi hivatkozások következnek. A feltöltött balladagyűjtemények bibliográfiai adatai és a hivatkozások feloldásai külön linken érhetők el.

A balladatar folyamatos bővítés, feltöltés alatt áll. Egy 2016–2017-es projekt⁶² keretében elkészül a balladatar szerkezetének, illetve a népballadák tipológiájának további finomítása, ugyanakkor a balladák megjegyzés-rovatainak szakirodalmi hivatkozásai is egységesített rendszerbe fognak kerülni.

Múzeumtár (Néprajzi Múzeumok Tára) (2014)

A projekt szakmai irányítója: Jakab Albert Zsolt és Vajda András.⁶³

A digitalizálás vezetője: Jakab Albert Zsolt.

Munkatársak: Bakos Áron és Nagy Ákos.

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/muzeumtar>

A KJNT több ízben szervezett konferenciát a tájházak, vidéki múzeumgyűjtemények fejlesztésének témakörében.⁶⁴ Az erdélyi múzeumok néprajzi gyűjteményeit és a tájházakat Pozsony Ferenc vette számba.⁶⁵

2012 és 2013 között a Társaság a Magyarországi Tájházak Szövetségével közösen 34 erdélyi tájház és néprajzi gyűjtemény leírását készítette el és ezeket 2013-ban ki önálló kiadványként ki is adta.⁶⁶ Vajda András a Maros megyei tájházak és néprajzi gyűjtemények kataszterét készítette el (35 település 43 gyűjteményét adatolta⁶⁷). Ezt a projektet folytatta a KJNT, amikor 2014-ben elindította a múzeumtárát.

A főoldalon mutatókat, linkként működő kategóriarendszert, illetve egy véletlenül megjelenő adatlapot talál az érdeklődő. A mutatók használatával az intézmények neve, az alapításuk éve és a múzeum helye (megye és település) alapján lehet keresni. Az ugyanitt található névmutató az alapító személy vagy intézmény neve alapján teszi lehetővé a listázást.

Az adatbázisban szereplő intézményt és gyűjteményt 8 kategóriába sorolták: 1. tájház, 2. tájmúzeum, 3. céhtörténeti múzeum, 4. emlékház, 5. helytörténeti múzeum, 6. néprajzi múzeum, 7. néprajzi szoba, 8. néprajzi gyűjtemény. A rendszerezésről, a kategóriák definiálásáról a fülszövegben (<http://www.kjnt.ro/muzeumtar/a-muzeumtarrol>) található leírás.⁶⁸

Az adatlap a következő adatokat és információkat tartalmazza: az intézmény besorolása, helye (megye és település), az intézmény megnevezése, az alapítás éve, az alapító neve, a tulajdonos és/vagy a működtető személy vagy intézmény neve, a nyitva tartással kapcsolatos információk, a kapcsolattartás adatai (cím, telefon/fax, email,

⁶² Az erdélyi és moldvai magyar balladatar bővítése és fejlesztése. Domus csoportos pályázat. Szakmai irányító: Pozsony Ferenc.

⁶³ Támogató: Bethlen Gábor Alap.

⁶⁴ A négy konferencia (1997, 1999, 2004, 2013) közül kettőnek az előadásai jelentek meg: Pozsony–Borbély szerk. 1997 és 1999.

⁶⁵ Pozsony 2004, 2006, 2007b.

⁶⁶ Bereczki szerk. 2013.

⁶⁷ Vajda 2013a, 2013b, 2014, 2016c.

⁶⁸ Vajda András tipológiáját kifejtve lásd: Vajda 2016d.

a kapcsolattartó neve és elérhetőségei, honlap). Az intézmény bemutatása szöveges leírást (benne a múzeum programjaival, szolgáltatásaival) és képanyagot (lapozható albumot) jelent. Az adatgyűjtés évét és a bővebb irodalom hivatkozásait (feloldásai a fülszövegben) is feltüntették az adatlap alján.

Az adatbázis jelenleg 49 adatlapot tartalmaz, a gyűjtemények listája folyamatosan bővül. A bemutatás, tájékoztatás mellett ezeknek az intézményeknek a hálózatosodását, ernyőszervezetbe való tömörítését is fontos lenne megvalósítani.⁶⁹

Értéktár (Erdélyi Értékek Tára) (2015)

A projekt szakmai irányítója: Jakab Albert Zsolt és Vajda András.

A digitalizálás vezetője: Jakab Albert Zsolt.

Munkatárs: Nagy Ákos.

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/ertektar>

A magyar Országgyűlés 2012-ben megalkotta azt a törvényt, amely a magyarság értékeinek összegyűjtéséről, az értékek ápolásáról, védelmezéséről és támogatásáról, illetve értéktárakba szervezéséről rendelkezik.⁷⁰ A Földművelésügyi Minisztérium Erdélyben a Kriza János Néprajzi Társaságot bízta meg az értékfeltáró és értékmegőrző mozgalom beindításával, szakmai felügyeletével és az Erdélyi Értéktár létrehozásával. A 2015-ben zajló projekt során szakmai konferenciákat,⁷¹ módszertani képzéseket és a mozgalmat és a törvényi háttérét ismertető bemutatókat és kiállításokat szervezett Erdélyben és Moldvában.⁷²

Az Erdélyi Értéktár-projekt⁷³ eredményeként jött létre az Erdélyi Értékek Tára adatbázis is. A felületről érhető el mozgalom monitorizálására létrehozott oldal (<http://www.kjnt.ro/ertektar/esemenyek>), illetve innen tölthetők le a törvény szövege, az értékek felterjesztésének információs anyagai és a javaslatételhez szükséges űrlapok is. Maga az Értéktár az Erdélyi Magyar Értéktár Bizottság által elfogadott értékeket archiválja. Három mutató segíti a böngészést: az értékmutató az érték megnevezése és címkézése alapján, az értéktár-mutató a megyei, települési, tájegységi vagy Erdély-szintű értéktárak alapján, a településmutató pedig a kiválasztott település alapján listázza az adatsorokat. A mutatók alatt található az anyag – törvény által előírt – csoportosításának linkeként is működő 8 kategóriája: 1. agrár- és élelmiszergazdaság, 2. ipari és műszaki megoldások, 3. természeti környezet, 4. egészség és életmód, 5. kulturális örökség, 6. turizmus és vendéglátás, 7. épített környezet, 8. sport.

⁶⁹ A tájházak közpolitikai, kultúrpolitikai fontosságáról: Pozsony 2013 és Vajda 2016d.

⁷⁰ Lásd a magyar nemzeti értékekről és hungarikumokról szóló 2012. évi XXX. törvényt, valamint ennek módosítását, a 2015. évi LXXX. törvényt. (Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/ertektar/hungarikum-torveny>)

⁷¹ A konferenciák előadásából készült kötet: Jakab–Vajda szerk. 2016.

⁷² A projektről Kedves Anett és Vajda András is beszámolt: Kedves 2015.; Vajda 2016a, 2016b: 42–45.; 2018: 130–133.

⁷³ Érték, ami összetart. A külhoni értéktár és értékgyűjtő mozgalom megszervezése és népszerűsítése Erdélyben. Támogatók: Földművelésügyi Minisztérium, Bethlen Gábor Alap.

A kategóriarendszer alatt véletlenszerűen jelenik meg egy-egy adatlap. Az adatlap a javaslatvételi űrlap legtöbb elemét tartalmazza: a besorolást (kategória, értéktár), az érték megnevezését és fellelhetőségének helyét (megye és település alapján), a javaslatot benyújtó intézmény és/vagy személy nevét, az érték hivatalos honlapját, az érték leírását és az értéktárba-vétel indoklását, az értékkel kapcsolatos információt megjelenítő források listáját/linkjeit (bibliográfia, honlap, multimédiás forrás). Az értékekről közölt képek lapozható album formájában, a film- és hanganyagok pedig beágyazott, lejátszható formában jelennek meg az adatlapon.

Az Értéktár jelenleg 131 elfogadott érték (ebből 59 kiemelt nemzeti érték és 2 hungarikum) leírását tartalmazza. Az adatbázis bővítése periodikusan történik, az EMÉB által elfogadott és nyilvántartásba vett értékek közzétételét jelenti.

Szövegtár (Kiadói és kutatói adatbázis) (2016)

A projekt⁷⁴ szakmai irányítója: Jakab Albert Zsolt és Vajda András.

A digitalizálás vezetője: Jakab Albert Zsolt és Nagy Ákos.

Elérhetőség: <http://www.kjnt.ro/szovegtar>

2016-ban kezdődött a KJNT által kiadott könyvek digitális feldolgozása és online adatbázisban való megjelenítése. A kiadónak 2007 óta létezik oldala (<http://www.kjnt.ro/kiado>), ahova a könyvek legfontosabb adatai felkerültek, azonban a most feltöltés alatt álló adatbázis ettől – és más ismert szövegtáraktól is – lényegesen különbözik.

Az adatbázis maga kettős szempontot követ: egyrészt a kiadói termékek értelmezett adatosítását és anyagát nyújtani, másrészt a szerzők kutatói adatlapjait is megjeleníteni. A szövegtár öt mutatót tartalmaz: a szövegek indexálása nyomán létrejövő tárgymutatót, helymutatót (település, megye, tájegység), a kiadás évét megjelenítő mutatót, névmutatót (szerző, szerkesztő), illetve a kiadás nyelve szerinti mutatót. A mutatók címkeire kattintva az adatbázis az adott téma összes tételét listázza. Általános kereső és részletes kereső (év, szerző és hely szerinti szűkítésben) segíti még a tételek listázását.

A főoldalon a KJNT könyvsorozatai (*Dissertationes Ethnographicæ Transylvanicæ, Évkönyv, Értesítő, Kriza Könyvek, Kriza Könyvtár, Néprajzi Egyetemi Jegyzetek*, sorozatba nem illesztett kiadványok) képezik a linkként is működő kategóriákat, az alkategóriákat pedig a szintén kattintható könyvcímek képezik. Adott könyvcímre kattintva jelenik meg a kötet adatlapja: ez tartalmazza a könyv bibliográfiai adatait (cím, sorozat, sorozatszám, szerző(k) és/vagy szerkesztő(k) neve, kiadó neve, a kiadás helye és ideje, ISBN-szám), a tárgy- és helymutató vonatkozó címkéit, a szöveg műfaját. A kötet borítója alatt található a tartalomjegyzék is: a kötet a címre kattintva teljes terjedelmében, vagy a tanulmánycímekekre kattintva fejezetenként is olvasható, illetve letölthető.

A kutatói adatlap a főoldalon található névmutatóból, vagy a kiválasztott könyv adatlapján lévő szerzői/szerkesztői felsorolásból, a linkre kattintva érhető el. Ez az adatlap a szerző fényképét, életrajzi adatait (szöveges formában az adatlapon és/vagy külső hivatkozásként az Adatbank, Wikipédia, személyes honlapok stb. vonatkozó oldalaira mutatva), publikációs jegyzékét (külső hivatkozásként az AcademiaEdu,

⁷⁴ Támogatók: Bethlen Gábor Alap, Magyar Tudományos Akadémia.

Adatbank, ResearchGate, MTMT, személyes honlapok vonatkozó oldalaira mutatva), illetve a szövegtári találatokat tartalmazza. A szövegtári találatok listázása szerzőség és szerkesztői tevékenység szerint elkülönítve történik. A megjelenített tanulmány- és kötetcímek kattintásra a belefoglaló mű adatlapjára vezetnek.

Az adatbázis folyamatos fejlesztés és feltöltés alatt áll.

ÖSSZEGZÉS HELYETT

A tanulmány a KJNT archívumainak leírására, az archivális dokumentumállomány digitális feldolgozásának, illetve az online adatbázisok kialakításának és működésének bemutatására vállalkozott. Nem teljes, nem végleges számvetés ez, inkább az első kísérlet a KJNT ezirányú tevékenységének a bemutatására. Azért volt szükség erre az összegzésre, mert úgy véljük, fordulóponthoz ért a Társaság digitalizálási projektje. Egyre erőteljesebb az a törekvés, hogy a megkezdett munkálatokat egységes mederbe terelődjenek:

1. Az egyes gyűjtemények leírása mellett esetenként a további munkálatok szükségességéről már volt szó. Általános feladatként a hagyományos archívumok további rendezését, a megnövekedett anyag számára a raktározási felület kialakítását kell említeni.

2. Szükséges a további digitalizálási, az adatbázisépítési munkák folytatása. Ez egyrészt a hagyományos (papíralapú) adatbázisok teljeskörű digitalizálását jelenti. Másrészt kiemelt feladat a további online archívumok létrehozása: például az értékes kutatói hagyatékokat tartalmazó kéziratgyűjtemények megjelenítése vagy a Népi Iratok Tára létrehozása.

3. Fontos lenne a már meglévő, különálló online archívumok egységes keresőrendszerének kiépítése, közös keresőfelületének kialakítása, mely lehetővé tenné, hogy a hasonló szempontok szerint indexált adatbázisok keresett eleme közös platformon jelenjen meg.

„Ez a mi munkánk; és nem is kevés.”

Irodalom

BALASSA M. Iván

2016 *Székelykapuk régen és ma*. Szerkesztette Szöcsné Gazda Enikő. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum.

BERECZKI Ibolya (szerk.)

2013 *Erdélyi tájházak és néprajzi gyűjtemények*. Noszvaj: Magyarországi Tájházak Szövetsége–Krizsa János Néprajzi Társaság.

BÍRÓ Zoltán

1987 Egy új szempont esélyei. In Bíró Zoltán – Gagy József – Péntek János (szerk.): *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből*. 26–48. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.

- BÍRÓ Zoltán – GAGYI József – PÉNTÉK János (szerk.)
 1987 *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből.* Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- CZÉGÉNYI Dóra (összeáll.)
 2012 A romániai magyar hiedelmek kutatása. Válogatott bibliográfia. In Keszeg Vilmos (s.a.r.): *Rontók, gyógyítók, áldozatok. Történetek és élettörténetek.* 301–372. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. /Emberek és kontextusok 8./
- CZÉGÉNYI Dóra (s.a.r.)
 2014 *A mágikus erejű román pap. Szerepek és helyzetek.* Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület. /Emberek és kontextusok 11./
- FEJŐS Zoltán (főszerk.)
 2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* Budapest: Néprajzi Múzeum.
- ILYÉS Sándor
 2015 A Kriza János Néprajzi Társaság. *Magyar házak Romániában 2. A Művelődés melléklete.* 3. 11–13.
- ILYÉS Sándor (összeáll.)
 2006 *A moldvai csángók bibliográfiája.* Szerkesztette: Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc – Tanczos Vilmos. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt
 2018 A Kriza János Néprajzi Társaság. *Korunk.* XXIX. 10. 36–42.
 2019 A Kriza János Néprajzi Társaság tevékenysége. *Partium.* XXIII. 1. 17–21.
- ILYÉS Sándor – JAKAB Albert Zsolt (szerk.)
 2010 *20 éves a Kriza János Néprajzi Társaság.* (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője XV/1–2.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- JAKAB Albert Zsolt
 2017 Néprajzi archívumok új környezetben. Az erdélyi és moldvai magyar kultúra kutatásának és archiválásának kihívásai. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Örökség, archívum és reprezentáció.* 185–222. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 40./
- JAKAB Albert Zsolt (összeáll.)
 2003 *Háromszék néprajzi és honismereti bibliográfiája (1844–2002).* Szerkesztette Pozsony Ferenc. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője XIII/1–2.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
 2006 Kallós Zoltán bibliográfiája. In Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt (szerk.): *Kallós Zoltán 80 éves.* (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője XIV/1–2.) 9–30. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
 2015 Pozsony Ferenc bibliográfiája. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* 17–33. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.
 2017 Keszeg Vilmos bibliográfiája. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Aranyhíd. Tanulmányok Keszeg Vilmos tiszteletére.* 19–47. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület.

- 2019 Tánzos Vilmos bibliográfiája. In Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Aranymadár: Tanulmányok Tánzos Vilmos tiszteletére*. 19–52. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- JAKAB Albert Zsolt – KESZEG Vilmos (összeáll.)
- 2007 *Életpályák, élettörténetek*. Válogatott bibliográfia. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Anna – Keszeg Vilmos (szerk.): *Emberek, életpályák, élettörténetek*. 199–232. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 30./
- JAKAB Albert Zsolt – KINDA István (összeáll.)
- 2012 *Háromszék honismereti bibliográfiája (1844–2012)*. (Székelyföld települései, I.) Sepsiszentgyörgy: Háromszék Vármegye Kiadó.
- JAKAB Albert Zsolt – POZSONY Ferenc (összeáll.)
- 2007a Incze László válogatott irodalomjegyzéke. *Acta Siculica*. 2007. 769–770.
- 2007b Az erdélyi cigányság kutatása. Válogatott bibliográfia. In Ilyés Sándor – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 15. Lokalitasok, határok, találkozások. Tanulmányok erdélyi cigány közösségekről*. 203–234. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Zsolt (összeáll.)
- 2006 *Szentimrei Judit bibliográfiája*. In Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 14. Tanulmányok Szentimrei Judit 85. születésnapjára*. 11–30. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- JAKAB Albert Zsolt – VAJDA András (szerk.)
- 2016 *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek, 39./
- 2017 *Örökség, archívum és reprezentáció*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 40./
- 2018 *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 43./
- KEDVES Anett
- 2015 Erdélyi Értéktár – érték, ami összetart. *Művelődés*. LXVIII. 9. 30–31.
- KESZEG Vilmos
- 1995 A romániai magyar folklór-kutatás öt évtizede (1944–1994). *Erdélyi Múzeum*. LVII. 3–4. 99–111.
- 2002 A romániai magyar néprajzkutatás egy évtizede. In Tánzos Vilmos – Tökés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. I. 119–170. Kolozsvár: Scientia.
- 2018a Keresztútbzen a népi kultúra: interpretációs és kontextualizáló kísérletek. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés*. 29–77. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 43./
- 2018b Introduction: Cultures and Cultural Researches. In Szabó, Árpád Tőhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. 11–40. Cluj-Napoca–Aarhus: Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press.

- KESZEG Vilmos – BAKOS Áron – DIMÉNY Hajnalka – ERDEI Virág
 2018 Patrimonizációs, emlékezési gyakorlatok Erdélyben. (Kérdezett Keszeg Vilmos – Bakos Áron – Dimény Hajnalka – Erdei Virág.) *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. LXII. 2. 153–178.
- KESZEG Vilmos – PETI Lehel – PÓCS Éva (szerk.)
 2009 *Álmok és látomások a 20–21. századból*. Szöveggyűjtemény. I. (Fontes Ethnologiae Hungaricae, VI.) Budapest – Pécs: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.
- KESZEG Vilmos – POZSONY Ferenc (szerk.)
 2000 *Kalotaszeg bibliográfiája*. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője X/1–2.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
 2001 *Kalotaszeg bibliográfiája*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 9./
- KINDA István
 2016a Kőfaragók, sírkövek, jelképek Havadtön. *Ethnographia*. 127. 1. 24–51.
 2016b *Homokkőbe faragott múlt*. Havadtő régi sírkövei. Sepsiszentgyörgy: Székely Nemzeti Múzeum – Pro Havadtő Egyesület.
- KÖNCZEI Csongor
 2011 Húszéves a Kriza János Néprajzi Társaság. (Kérdezett Könczei Csongor.) *Korunk*. XXII. 3. 3–16.
- KRIZA János
 2013 *Vadrózsák II. Erdélyi néphagyományok*. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Olosz Katalin. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- MAGYAR Zoltán
 2018 *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- MESTER Tibor
 2016 Az archiválás újfajta lehetőségei. A közösségi archívumok szerepe a kultúrákutásban. In Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt (szerk.): *Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet*. (Kommunikáció- és Kultúratudományi Tanulmányok.) 185–199. Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék.
- NAGY Ákos
 2015 A romániai kollektívizálással kapcsolatos adatok a Kriza János Néprajzi Társaság kéziratárában. In Bakos Áron – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 23. Néprajzkutatók, kutatások, reprezentációk*. 377–393. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
 2019 *Gazdasági és társadalmi változások egy nem kollektívizált marosszéki faluban*. Doktori disszertáció. Kolozsvár: BBTE Hungarológiai Doktori Iskola.
- NAGY Olga
 2016 *Hagyományörző népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Széken*. Szerkesztette Keszeg Vilmos. Kolozsvár: Exit Kiadó – Kriza János Néprajzi Társaság.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2007 Erdély és a Partium néprajzi kutatásáról. In Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20.* 11–20. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

PÉNTEK János

- 2001 Nemzedékváltás és intézményépítés. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9.* 14–17. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

PÉTERFY László

- 2005 *Maroszzék régi sírkövei.* Szerkesztette Vajda András. Marosvásárhely: Mentor Kiadó.

PETI Lehel

- 2009 Krízishelyzeteket artikuláló vallásos tartalmú álmok egy moldvai csángó településen. In Lajos Katalin – Tapodi Zsuzsanna Mónika (szerk.): *A hagyomány burkai. Tanulmányok Balázs Lajos 70. születésnapjára.* (Kriza Könyvek, 33.) 183–214. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

- 2012 *A moldvai csángók népi vallásosságának imagisztikus rítusai.* Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

POZSONY Ferenc

- 1997a Dr. Molnár István 1910–1997. *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője.* VII. 3–4. 38–40.

- 1997b Nagy Jenő 1916–1996. *A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője.* VII. 3–4. 35–38.

- 2001a A kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság oktatási és tudományos eredményei. In Somai József (szerk.): *III. Civil Fórum 2001. A tudás mint társadalmi erőforrás.* 321–322. Kolozsvár: Alapítvány az Erdélyi Magyar Civil Szervezetekért.

- 2001b Társadalomnéprajzi eredmények Erdélyben. In Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 9.* 195–215. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

- 2004 Néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. *Magyar Múzeumok.* X. 1. 25–27.

- 2006 Magyar néprajzi gyűjtemények az erdélyi múzeumokban. In Selmeczi Kovács Attila (szerk.): *Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére.* 176–187. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság.

- 2007a Az erdélyi magyar társadalom kutatásának eredményei. In Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20.* 21–44. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

- 2007b Tájházak Erdélyben. *Acta Siculica.* 2007. 551–556.

- 2008 Az erdélyi magyar társadalom kutatásának eredményei. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos – Szabó Á. Töhötöm (szerk.) *Kultúrakutatások és értelmezések.* 157–222. Kolozsvár: BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék – Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 32./

- 2010a Nagy Jenő (1916–1996). In Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt.* 359–370. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

- 2010b Vámszer Géza (1916–1996). In Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt.* 351–358. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

- 2013 Erdélyi magyar tájházak a változó kultúrpolitikák sodrában. In Bereczki Ibolya (szerk.): *Erdélyi tájházak és néprajzi gyűjtemények*. 6–13. Noszvaj: Magyarországi Tájházak Szövetsége – Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2014 A székely társadalom kutatása. In Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák Kolozsvárt*. 41–93. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2016 Az erdélyi és a moldvai népballadák tára. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben*. 131–148. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 39./
- POZSONY Ferenc – BORBÉLY Éva (szerk.)
- 1997 *Tájházak, vidéki múzeumgyűjtemények fejlesztésének lehetőségei*. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője VII/1–2.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 1999 *Tájházak fejlesztésének lehetőségei Erdélyben*. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője IX/3–4.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- SZABÓ Á. Töhötöm
- 2003 A magyar nyelvű néprajzi felsőoktatás, kutatás és muzeológia Romániában. *Néprajzi Látóhatár*. XII. 1–2. 83–114.
- SZABÓ, Árpád Töhötöm – SZIKSZAI, Mária (eds.)
- 2018 *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions*. Cluj-Napoca – Aarhus: Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press.
- SZILÁGYI Enikő Hajnalka
- 2002 *Az Erdélyi Múzeum folyóirat néprajzi írásainak annotált bibliográfiája*. (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője XII/1–2.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- TÁNCZOS Vilmos
- 2007 Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben. (Tudománytörténeti összefoglaló és könyvészet.) In Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és Ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve 20*. 79–119. Szentendre: Szabadtéri Néprajzi Múzeum.
- 2010 Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben (tudománytörténeti összefoglaló és könyvészet). In Czégényi Dóra – Keszeg Vilmos – Pozsony Ferenc (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 18. Oktatás, kutatás, intézmények Kolozsvárt*. 13–116. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2011 A Kriza János Néprajzi Társaság múltjáról, jelenéről, jövőjéről. *Korunk*. XXII. 3. 17–20.
- 2014 Székely László (1912–1982) életpályája és kutatói hagyatéka. In Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák*. 421–436. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2015 A romániai magyar néprajzkutatás tizenkét éve (2002–2013). In Péntek János – Salat Levente – Szikszai Mária (szerk.): *Magyar tudományosság Romániában 2002–2013 között*. II. 69–175. Kolozsvár: Ábel Kiadó.
- TÖTSZEGI Tekla (összeáll.)
- 2005 Gazda Klára írásainak bibliográfiája. In Keszeg Vilmos – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 13. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára*. 7–14. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

VÁCZY Leona (összeáll.)

- 1998 *Romániai magyar néprajzi könyvészet 1919–1944.* (A Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője VIII/1–2.) Szerkesztette Borbély Éva és Pozsony Ferenc. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

VAJDA András

- 2013a Tájházak, falumúzeumok és néprajzi gyűjtemények Maros megyében. *Örökségünk.* VII. 4. 20–23.
- 2013b A Maros megyei tájházak, falumúzeumok és néprajzi gyűjtemények jelenkori használata. In Jakab Albert Zsolt – Ilyés Sándor (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 21. Kulturális gyakorlat és reprezentáció.* 249–282. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2014 A tárgyi népi kultúra kutatásának és gyűjtésének korszakai Maros megyében. In Keszeg Vilmos – Szász István Szilárd – Zsigmond Júlia (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 22. Néprajzi intézmények, kutatások, életpályák Kolozsvárt.* 301–318. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- 2015a A népi kultúra használatának módjai és kontextusai a világhálón. In Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére.* 173–188. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság – Szentendrei Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum.
- 2015b Népi kultúra a világhálón. Használat, kontextus, funkció. *Replika.* 90–91/1–2. 187–211.
- 2016a Értéktár: hagyomány, használat és kontextus. *Művelődés.* LXIX. 5. 28–31.
- 2016b Hagyomány, örökség, érték. A hagyomány használatának változó kontextusai. In Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Érték és közösség. A hagyomány és az örökség szerepe a változó lokális regiszterekben.* 21–58. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza Könyvek 39./
- 2016c A Maros megyei falumúzeumok és helytörténeti gyűjtemények jelenkori használata. In Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (szerk.): *Helyzetek és változások. Székelyföldi társadalomtudományi kutatások a DOMUS program támogatásával.* 200–241. Csíkszereda: Státus Kiadó.
- 2016d Vitaindító a tájházakról. *Transindex.* április 27. Elérhetőség: <http://welemy.transindex.ro/?cikk=25920>
- 2018 Tradition, Heritage, Value: The Changing Contexts of the Use of the Tradition. In Szabó, Árpád Tőhötöm – Szikszai, Mária (eds.): *Cultural Heritage and Cultural Politics in Minority Conditions.* 113–144. Cluj-Napoca–Aarhus: Kriza János Ethnographic Society – Intervention Press.

Jakab Albert Zsolt

Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár
e-mail: jalbertzsolt@yahoo.com

KÖNYVISMERTETÉSEK

Csilla Schell – Michael Prosser-Schell – Bertalan Pusztai (Hg.) Re-Invention of Tradition in Ostmitteleuropa nach 1990. Neue, „gefundene“ und revitalisierte Feste mit Schwerpunkt auf Ungarn. Schriftenreihe des IVDE 19. Münster – New York: Waxmann. 2018. 257 p.

Borsos Balázs

A freiburgi Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa és Szegedi Egyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékének együttműködése eredményeképp rendkívül érdekes könyv született. A kötet az eredetileg a szerkesztők által 2015 őszére Freiburgba szervezett „Gefundene und erfundene lokale Feste und Festivals nach der Wende – zwischen 'Ethnobusiness' und Selbstvergewisserung” előadásai, valamint a cserekapcsolat révén 2016-ban a Baranya megyei németajkú Feked község Stifolder fesztiváljára szervezett kutatómunka eredményeinek leírása köré szerveződött. A kötet kettős célt követ, egyrészt ki kívánja egészíteni a téma eddigi problémafelvetéseit, másrészt az egész – a német nyelvterületen még kevésbé ismert – kérdéskört is előtérbe szeretné állítani. Mint a (nem véletlenül) angol nyelvű, az ismert jelenséget némileg módosító cím is mondja, olyan eseményeket, alkalmakat vizsgál, amelyeket a középpontba állítva a hobszawmi értelemben vett kitalált hagyomány (Invention of Tradition) sajátos vonásait elemezheti: amikor újra kitalálják vagy „megtalálják” az egyszer volt, tán sohasem volt hagyományt, illetve teljesen új eseményeket kreálnak.

A kötet voltaképpen két bevezető és értelmező tanulmány után esetleírásokat tartalmaz. Csilla Schell értekezése a kötet egészét igyekszik az elméleti és gyakorlati keretek közé állítani, négy sor hosszúságú címe („Lasst uns eine Tradition machen!” Verdichtete Beobachtungen zur Wandlung des Festwesens und zum Phänomen der „Re-Invention of Tradition” nach der Wende in Ungarn. Ein Impulsbeitrag), annyiban nem fedi tárgyát, hogy az esetleírások nem csupán magyar helyszínekről származnak. Hangsúlyozza, hogy a tanulmányok igyekeznek a társtudományokra is kitekinteni, elsősorban a gazdaságantropológiára, hiszen a tárgyalta önmeghatározó és önazonosság erősítő kulturális események mélyén sokszor gazdasági megfontolások is rejlenek. A másik bevezető tanulmányt a társszerkesztő, Pusztai Bertalan jegyzi, aki szakterülete, a médiaantropológiai és kulturális antropológiai nézetrendszer keretein belül igyekszik elemezni a kötetben tárgyalta jelenségeket. A tanulmány címe: Das Schicksal der Kultur und des Lokalen in der Postmodern Image-Produktion is jelzi, hogy ő a helyi vonást mint elkülönítő bélyeget alkalmazza a globalizált médiakultúrával szemben.

A kötet gerincét négy olyan tanulmány adja, amelyek magyarországi településeken végzett, és helyi ünnepeket vizsgáló terepmunkák eredményeit dolgozzák fel: kettő közülük a néprajzosok előtt jól ismert, német kisebbségi lakossággal rendelkező helység (Feked, Baranya és Hajós, Bács-Kiskun), a másik két tanulmány közül az egyik terepe a somogyi Nagyszakácsi, a másiké több szatmári falu. A két „ungardeutsch” esetleírást (amelyek egyben a kötet leghosszabb, közel 40 oldalas művei) a kötet egyik szerkesztője, Michael Prosser jegyzi. A hajósi borünnepet a magyar szőlő- és borkultúra két kiváló ismerőjével, Mód Lászlóval és Simon Andrással elemzi, míg a fekedei Stifolder (helyi kolbászkészítmény) fesztiváljának néprajzi-antropológiai feldolgozásában hét német egyetemi hallgató (Julia August, Uwe Baumann, Nicole Nicklas, Rahman Osman Ali, Saskia Pably, David Priedemann és Ruth Weiland) segítette. Közülük a hajósi pincesoron végzett Orbán napi borünnep már a rendszerváltozás előtti időkben is a kulturális önazonosságtudat meghatározó eleme volt, a tanulmány ezért annak változásait is nyomon tudja követni az 1990 utáni kapitalizálódáson keresztül a szélesebb, az

európai és globalizálódó világba való beilleszkedésig is. A 2016-os fekedei Stifolder fesztivál esetében elsősorban a dokumentáció volt a lényeg, ám a híradást kommentárokkal is kiegészítették, és az írásmű végén az esemény politikai és tudományos értelmezésére is sort kerítettek. Kiss Márta a Corvinus egyetemen 2014-ben írott disszertációjára alapozva (A „turisztikai táj” kollektív megteremtése és fenntartása) a turizmuskutatás keretein belül, de gazdaságantropológiai és gazdaság-szociológiai módszertant használva mutatja be a Felső-Tisza vidék falvaiban (fő kutatási területe Panyola, Szatmárcseke, Tiszacsécsé és Túrístvándi volt) évente megrendezett Szatmári fesztivál szerepét a helyi kulturális és gazdasági életben, a környék turisztikai vonzerejének fenntartásában. A kötet sajnálatosan rövid, Bódi Jenő pécsi kutató által jegyzett tanulmánya (térképpel és fényképekkel együtt is alig 16 oldal) a Somogy megyei Nagyszakácsi mindössze 20 évet megélt (1993-tól évente megrendezett, de 2013 óta meg nem tartott) gasztronómiai fesztiválja, a „Királyi szakácsok nyomdokain” történetét és kontextusát elemzi. Azt igyekszik bemutatni, hogy a helyi kultúra kommercializálódása milyen ellentmondásokhoz és feszültségekhez vezet, amely végül az esemény „halált” is okozta. Mindenesetre érdemes lehet újra felvenni a fonalat, az internet tanúsága szerint feléledt a fesztivál.

A kötet következő két tanulmánya már elvezet bennünket Magyarországról, a közeli Csehországba és a távolabbi Krím-félszigetre. A Brünneben található Morva Országos Múzeum igazgatója, a Néprajzi Intézet vezetője, Hana Dvořáková olyan népcsoportot mutat be, amelynek létezése és kultúrája nemcsak a német, de a magyar nyelvterületen sem igazán ismert, a gradistyei horvátok ide szakadt ágát. A török elől menekülő népcsoport szláv környezetbe került tagjai asszimilálódtak, a német falvak közé települők azonban az 1920-as évekig megőrizték nyelvüket, viseletüket és kultúrájuk egyéb elemeit. Szláv voltuk ellenére a II. világháború alatt németként kezelte őket a Harmadik Birodalom, és ekképp a győztesek kollaborációval vádolva őket kollektív büntetesként összesen 118 településre széttelepítették a megmaradt horvát családokat, akik csupán mindenszentekkor tudtak visszatérni eredeti településeikre őseik sírját ápolni. A rendszerváltozás után a horvátok egymás közti kapcsolatai hivatalossá lettek és identitásukat a jevišovkai Mária napi (szeptember 8.) búcsú, amelyre mindenholnan összesereglenek, segít megőrizni. Míg 1991-ben alig 600 fő vallotta magát horvátnak Csehországban, ez tíz év múlva már két és félszeresére (1585) nőtt. A kötet egészéből területileg és témájában is némileg kilóg Neill Martin munkája. Az Edinburghi Egyetem tanára 2012-13-ban végzett (és az orosz megszállás miatt félbeszakadt) terepmunkán vizsgálta, hogyan és miért alkot magának egy korábban nem létező, teljesen új, kozák identitást a Krím-félszigeti Kercs városa környékén élő népesség.

A kötet egyik legérdekesebb tanulmánya a legfiatalabb szerző tollából született. Csörsz Édua, a Szegedi Egyetem tudományos munkatársa a Nagy Kurultajjal, vagyis egy olyan fesztivállal foglalkozik, amely önmeghatározása szerint a hun-török népek törzsi összejövetele, az ősi hagyomány megőrzésének ünneplése, tehát amely nem csupán egy kisebb közösség vagy egy etnikum, de egyenesen az összes, a hunokkal és a törökökkel (egykor és állítólag) rokonságban levő népeket kívánja összefogni Észak-Ciprustól Jakutföldig. A kezdeményező és fő szervező saját kutatásai szerint genetikai bizonyítékokkal rendelkezik a kazahsztáni madjar és a magyar népek rokonságáról, amelyek első találkozóijából ez a nagyszabású fesztivál kinőtt. A szervező téziseit az akadémiai tudományosság nem fogadja el, azonban Csörsz Édua természetesen nem kíván ebben állást foglalni, őt az óriásléptékű hagyományteremtés eszköztára, a mögötte levő mitológia kivételése és megfogalmazása érdekli. A fesztivál egyre nagyobb politikai támogatást élvez, mert megkérdőjelezi a jelenleg elfogadott magyar- finnugor rokonságot, és ez a mai politikai szereplők éppen aktuális érdekeinek (kelet nyitás, török kapcsolatok) megfelel. Ahogy az országgyűlés alelnöke megfogalmazta: a fesztiválon a mítosz és

a tudomány eszközeivel bizonyított történelmi tények békésen együtt tudnak élni. Ám éppen ebben rejlik a fesztivál politikai hátszelének veszélye is: elmosódik a határ a képzelet és a tudományosan bizonyítható adatok között. Ez a veszély a 2018-ban az MTA humán kutatóintézetei ellenében felállított, és a politika részéről sok pénzzel megtámogatott, de a tudományos eredményeknek (és elfogadott kutatóknak) eddig híján levő Magyarországi Kutató Intézet egy éves ténykedésében is megtestesült.

A kötetet számtalan kiváló és informatív fénykép illusztrálja, amely segíti, hogy az olvasó elhelyezhesse magát a kulturális identitásépítő világában. A kötet végén összesített irodalomjegyzéket találunk, amely nyilván helytakarékossági okokból született. Az irodalmi tételek felsorolása az amerikai stílusú önéletrajzok beszüremkedő hatását mutatja, ugyanis az azonos szerzők művei fordított évsorban szerepelnek: a legfrissebb lefelől. Ez az önéletrajzokban még megjárja (hiszen a jövőendő munkaadó lehet, csak az előző munkahelyre kíváncsi), de ott sem szerencsés, hiszen csak végigolvasva derül ki például az illető végzettsége. Irodalomjegyzékben azonban egyáltalán nem helyeselhető, mert a megszokás, a logika és a nyelv ellen vét: sem németül, sem magyarul nem alulról felfele olvasunk. A szerkesztők törekedtek arra, hogy a gazdag jegyzékbe ne csak német vagy angol nyelvű tételek kerüljenek be: a német olvasó a magyar (cseh) cikkek címének német fordítását is megtalálja, még ha némely esetben figyelmenlenségből ez hiányzik is (például Lukács 2012, Muskovics 2011).

Ezek azonban csak apró hiányosságok, a kötet tanulmányait bizton lehet ajánlani minden érdeklődő olvasónak.

Encyclopedia of Korean Folk Games. Encyclopedia of Korean Folklore and Traditional Culture. Vol. V. National Folk Museum of Korea. Szöul, 2019. 352 p.

Kemecsi Lajos

A dél-koreai múzeum igazgatója Yoon Sung-yong és a folklór kutatásokat vezető Lee Kwan-ho által irányított átfogó és komplex hosszútávú kutatási program legfrissebb eredményeként készült el a koreai népi játékról összeállított enciklopédia vonatkozó kötete. A kötet szerkesztője a projektvezető Kang Kyong-pyo és a téma specialistája Lee Sa-bin. A múzeum hosszútávú tudományos és publikációs stratégia mentén foglalkozik a koreai szellemi örökséggel. Még 2002-ben jelent meg az *Encyclopedia of Korean Folk Culture* című kötet, mely egy sorozat nyitányaként értékelhető. Az első kötetet követték az *Encyclopedia of Korean Seasonal Customs*, *Encyclopedia of Korean Folk Beliefs* és az *Encyclopedia of Korean Folk Art* című kötetek. Terveik szerint 2026-ig további feldolgozások is megjelennek: *Encyclopedia of Food, Clothing and Housing in Korea*, *Encyclopedia of Occupations and Skills in Korea* és az *Encyclopedia of Korean Folk Society* kötetei. Az angol nyelvű sorozattal párhuzamosan az összefoglalások megjelennek koreai nyelven is.

Az idén megjelent kötetben 132 jellegzetes koreai népi játék és szokás szerepel gazdagon és alaposan dokumentálva. A koreai szerzők számára különös jelentőséggel bírt a *ssireum* (a hagyományos koreai birkózás) szokása, amit kivételes összhangban a két koreai állam közös kezdeményezésésként együtt terjesztett föl 2018-ban az UNESCO listára. A kötet bevezető tanulmánya tömören összefoglalja a koreai hagyományos játékok jellemzőit. Ezt követően abc-rendben szerepelnek a játékok. A szócikkek egységes szerkezetűek, de eltérő terjedelemben készültek. Minden szócikk tisztázza a bemutatásra kerülő hagyományos játék leírását, elterjedését, változatait. A szövegeket színes illusztrációk kísérik, melyeken a játék korai archívumokból (18. századtól) feltárt ábrázolásai (rajzok, festmények, archív fotók) is megjelennek a napjainkban készült fényképek mellett. Az archívumi képek között különösen érdekesek a japán megszállás időszakából származó képeslapok. A kötetben sze-

replő szövegek rendszeresen kitérnek a tárgyalt szokás újra élesztésének folyamatára, a helyi identitás erősítése mellett a turisztikai szempontok érvényesülésének tapasztalataira is. Olyan jellegzetes játék is megjelenik a kötetben, mint a *Masangjae* nevű, vágató ló hátán végzett gyakorlatokra épülő akrobatikus vetélkedés is – aminek részletes leírása már 1362-ből ismeretes és részletes archív rajzos dokumentáció kíséretében szerepel. Erőssége a kötetnek, hogy a szereplő illusztrációk a múzeum archívumából származnak, illetve az egyes publikált játék eszközök is a saját műtárgy gyűjteményük darabjai. Az igényes kivitelű, gondos szerkesztésű kötetet a tárgymutató zárja.

A koreai kötet kiválóan reprezentálja az utóbbi évtizedben kiteljesedő vállalását a modern múzeumoknak a kulturális örökség intézményi feltárása terén. Míg az UNESCO csak 2003-ban (Magyarország 2006-ban ratifikálta) fogadta el a szellemi kulturális örökség megőrzéséről szóló egyezményt, Dél-Koreában már az 1960-as évek elejétől állami szervezésben, intézményesített célzott tevékenységet folytattak ezen a téren. Dél-Korea elkötelezettségét a téma iránt kiválóan igazolja, hogy 2013-as megnyitással felépült a Világ Szellemi Kulturális Örökségi Komplexumát (WITH) Csodszu városában, mely 60.000 négyzetméteres (!) épület egyúttal nemzeti központként is funkcionál.

Mára már nem kérdéses, hogy a nyitott és önreflexivitásra is képes múzeumnak kitüntetett feladata, hogy összekapcsolja a jelen gyakorlatát a kulturális örökséggel. A társadalmi hasznosság felismerése és felismertetése, a paradigmaváltás, az intézmények fennmaradásának és fejlesztésének alapfeltétele. Az új muzeológia lényegét elsősorban a múzeumok történeti létének, a történetiség, tehát a változékonyság élményének tudatosulása adja. Az örökség, mint nemzetközi kulturális és politikai jelenség, egyetemesnek, globális kategóriának szánt terminus viszonylag új a múzeum és a kultúra, kultúrapolitika területén. Az örökség, mint jelenség a közös értékek megóvása mentén jelenik meg, hasonlóan a 19. század vége veszélyeztetettnek, mulandónak vélt tárgyainak múzeumi térben való megmentéséhez. A múzeumok tekintetében az egyik fontos kérdés, hogyan illeszkedik bele az eddigi történetébe, milyen szálakon keresztül, milyen formában és milyen mértékben érinti a múzeumot, milyen szerepet játszik maga a múzeum a használatában, formálásában. A koreai múzeum egyedülálló emlékkállományt őriz, közösségi identitások számára nyilvánvaló referenciát jelent. Az örökségközösség koncepciója magát az örökségtartalmat és az értékékképzés jellegét is módosítja a múzeumi értelmezés keretei között. Az enciklopédia ismertetését indokolja, hogy a Budapesten működő, közel 150 éves Néprajzi Múzeum számára a koreai intézményben az örökséggel kapcsolatban folytatott következetes tevékenység példaértékű és megítélésem szerint a részére épített alkalmas épületekben új lendülettel aktív működést tervező intézmény számára az egyik kiemelt irányt is megjelölheti. Ezért is indokolt a közvetlenül érintett játék- és szokáskutatók körén túl, szélesebb körben is megismerni a fentiekben bemutatott kiváló kötetet, mely a Néprajzi Múzeum könyvtárában elérhető.

Gazda Klára: Nyiss kaput, új bíró! Népi játékok szimbolikus üzenete. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. 2017. 312 p.

Táncos Vilmos

A hagyományos gyermekjátékok tárgyi és szellemi világa relikviszerűen őrizte meg régebbi korok kulturális emlékeit. Az egymással „hadakozó” gyermekek nyilaspuskái, parittyái valóban létező régi fegyverek kicsiny másolatai, Kiss Áron 1891-ben a kiolvasókat a jósló papok és boszorkánymesterek által használt régi varázsigék örökösének tartotta, László Gyula az 1940-es években felvetette, hogy a *Tente baba...* kezdetű altatódal régi óvoszokások csökevénye lehet. A sor természetesen folytatható.

Gazda Klára új könyve hatalmas forrásanyag alapján teljes összefüggésrendszerükben tárja fel három régi magyar gyermekjáték – a több altípusba sorolható hintajátékok, az úgynevezett Fehérliliomszál-leányjáték és az ugyancsak többféleképpen megvalósuló hidasjátékok – archaikus elemeit, valamint a játékelemek szimbolikus jelentésszerkezetét, azaz a játékok szellemi jelentését. A könyvben elemzett játékok „a kultúra régi rétegébe foglalt alkotásokként az emberi lét létkérdéseivel foglalkoznak” – írja a szerző kötet bevezetőjében (9. old.).

Melyek ezek a mai embert is foglalkoztató létkérdések, amelyekre a kultúrából végleg kiesett, ma már csak óvodai és iskolai pedagógiai-didaktikai tevékenységekben egyes részleletekben tetten érhető három régi magyar gyermekjáték típus válasz ad? A kötet gazdag példanyag alapján megfogalmazott egyik következtetése az, hogy végső soron mindhárom tavaszi játék a halál-feltámadás-élet egyetemes képzetkört jeleníti meg hihetetlen összetettségben és sejtelmes szimbolikus szépségben. Ezek a játékok ugyanis olyan archetípusokat (ösképeket) tartalmaznak, amelyek olykor a reális világból merítkeznek, de mindig a transzcendenciára irányuló lelki-szellemi tartalmakat közvetítenek. Természetes, hogy az egyetemes emberi vágyak, félelmek a mitológiák, a vallások, a művészetek képi világában nyerne megfogalmazást.

Gazda Klára feltételezi, hogy ebben az esetben is a gyermekek körébe „alászállt” és ott relikviaszerűen megőrzött ősrégi kultúrjával van dolgunk. A kötet gazdag magyar példaanyaga, valamint az eurázsiai népek köréből vett párhuzamok (például hintázási szokások más népek körében) sejtetni engedik, hogy ezeknek a gyermekjátékoknak valaha tényleges közösségi rituális szerepük volt, de ezt a vallásos-mágikus szerepet később elveszítve, gyermekjátékokká váltak, illetve a puszta szórakoztatás körébe minősültek vissza. A mai emberből hiányzik már az a képesség, hogy régi játékok jelképeit értelmezni tudja. Az a vallásos-mágikus közösségi világbé, amelyben ezeknek a valóban homályos, sejtető, de nagy érzelmi erővel rendelkező jelképeknek valóban értelmük volt, a szekularizáció és individualizáció következtében fokról fokra visszaszorult, majd teljesen szétesett. A hagyományos magyar gyermekjátékok néprajzi gyűjtésekben gazdagon dokumentált és így tudományosan is jól vizsgálható rítusai, szövegei és tárgyai lehetővé teszik, hogy belőlük az eredeti, valamikor a felnőttek körében is komoly vallásos-mágikus funkciókkal rendelkező rituális megnyilvánulásokra, valamint az ezeket meghatározó egykori tudattartalmakra következtessünk.

A régi múltban gyökerező és szimbolikus üzeneteket hordozó gyermekjátékok alapvetően pszichológiai megalapozottságúak, ezért értelmezésükhöz a jungi kollektív tudattalan képeiből kell kiindulni. Ezeket a képeket C. G. Jung tudvalevőleg egyetemeseknek és genetikusan öröklődőknek tartotta. Gazda Klára könyvébe is ezért épülhetnek be szervesen és az elemzés következtetéseit erősítve a más népek folklórából vett példák. Módszerének fontos jellemzője az összehasonlító szemlélet. Elsőrendűen a magyarsághoz „időben, térben, kultúrtörténetben közelálló” népek hasonló tartalmú jelképeire figyel, és tetemes mennyiségű kéziratos és publikált forrásanyagot, mindenekelőtt szokásleírast vesz számba. Például a mérleghinta szimbolikus jelentéseinek taglalásakor – főleg V. J. Proppra alapozva – sort kerít a húshagyó kedden sorra kerülő orosz mérleghinta-ünnepek termékenységserkentő, életvarázsló jelentéseinek taglalására. Itt jegyzem meg, hogy vannak kutatók, akik a különböző népek körében előforduló hasonló kulturális jelenségeket – ezek egyetemes pszichológiai meghatározottságát nem tagadva, sőt erre alapozva – bizonyos „architextusok”, közös „őshagyományok” meglétét feltételezik, és ehhez viszonyítják az időben és térben egymástól távol keletkezett formákat. Itt például a 2008-ban elhunyt Ivan Evseev temesvári román szimbólumkutatóra gondolok, akinek munkáit Gazda Klára gyakran idézi.

A teljes szimbolikus összefüggésrendszer feltárásának igénye Gazda Klára könyvében nemcsak az egyetemes iránti nyitottságban, hanem magyar népi kultúra egészére való tekintetében

is megmutatkozik. Miközben gyermekjátékok szokásleírásait vizsgálja, az ezekben megjelenő szimbólumok analóg jelentéseit más magyar folklórműfajokban – népdalokban, népmesékben, hiedelmekben, népszokások rítusaiban és szövegiben stb. – is bemutatja. Holisztikus szemléletének lényege, hogy az épp elemzett gyermekjáték kapcsán mindig egy-egy rendszert, egy igen összetett jelentésszerkezetet igyekeznek feltárni.

A rendszer keresésének ezt a módszertanát kétségkívül nehéz pontosan leírni, még kevésbé a teljesség igényével követni. Mert a vizsgálandó jelenségek köre, azaz az értelmezendő szimbólumok mibenléte többé-kevésbé világosan kiteszik az elemzett gyermekjátékok szokásleírásából és rítuszövegeiből, de az értelmezéshez szükséges egyetemes és magyar rokon kulturális jelenségek körét már csaknem lehetetlen szigorú tudományos pontossággal körülhatárolni. Ennek a módszertani problémának Gazda Klára is tudatában van, amikor ezt írja: „A rendszer keresése arra is jó, hogy a témát minél sokoldalúbban megközelítsük.” (21. old.). Ebben kétségkívül igaza van: itt magának a szimbolikus rendszer szerkezetének a feltárása a fontos, azonban az ezt bizonyító, könyvben bemutatható adatmennyiség sohasem lehet teljes, hiszen ezek a jelképek nemcsak a vizsgált játékokban, hanem más magyar és nem magyar folklórműfajokban, sőt a kultúra más területein is – például magában a nyelvben is – régóta jelen vannak.

A szerző maradéktalanul törekszik viszont a három magyar gyermekjátékra vonatkozó archív folklóryanag és a rájuk vonatkozó folklorisztikai értelmezések teljes körű bemutatására. Könyvét a teljes magyar nyelvterületet átfogó hatalmas forrásadatbázisra alapozza, amelyet részben az MTA Néprajztudományi Intézetének Adattárában és az MTA Zenetudományi Intézetének Játékarchívumában állított össze mintegy öt éven át tartó, évi egy-egy hónapnyi munkával, részben pedig saját korábbi székelyföldi gyűjtőmunkájára alapozva. Utóbbit illetően hadd emlékeztessünk itt arra, hogy Gazda Klára 1973–1976 között Katona Imre és Dömötör Tekla irányításával az ELTE-n doktori disszertációként írta a magyar folklorisztika legteljesebb gyermekfolklor-monográfiáját (*A gyermekkor néprajza Esztelneken*), amelyet 1980-ban a bukaresti Kriterion Könyvkiadó *Gyermekvilág Esztelneken címmel jelentetett meg, és amelyet 2008-ban az Ős-Kép Kiadó Budapesten újra kiadott*. A most megjelent *Nyiss kaput, új bíró! című kötetében feldolgozott* adatmennyiség nagyságát *érezkelte, itt jegyzem meg, hogy a hintajátékok kapcsán 556, a Fehérliliomszál-játék kapcsán pedig 342 játék-játék-alapszövegét, játszási körülményeit, mozdulatait, tárgyi világát stb. vonja be az elemzés körébe, alapvetően ezekre alapozva megállapításait*. A népi gyermekjátékok motívumváltozatait hatalmas táblázatokba foglalva, megalkotja egy-egy szimbólumkör szemantikai modelljét. Ezen a ponton az 1970-es és 1980-as évek szemiotikai irányzatának legjobb hagyományait viszi tovább, korszerűen mindenekelőtt abban az értelemben, hogy a világosan feltárt szemantikai szerkezeteket teszi a könyvében megvalósuló részletes szimbolikus elemzés alapjává. A ma már ritkán alkalmazott szemiotikai irányzat annakidején épp ezt a leglényegesebb mozzanatot mulasztotta el, amikor a népszokások, hiedelmek jól leírt paradigmáit egyáltalán nem értelmezte a valódi, lélektanilag is megalapozott szimbolizáció szemszögéből és így nem adott értelmet az összeállított paradigmasoroknak.

A könyvben elemzett gyermekjátékok jelentésszerkezetei egyrészt összetettek, meglehetősen bonyolultak, másfelől a jelentések olykor sejtelmesek, homályosak is. Mivel mindez a folklorisztikában is egészen természetes – emlékeztessünk: a közösségi rítusokat már Marót Károly is a „szublogikusba való fejesugrásokként” értelmezte az 1930-as években –, annál nagyobb szükség van tehát a tudományos igényű megközelítésekre. Egy-egy játék jelentésszerkezetének van egy általános iránytsága, az értelmezésnek mindig van egy verbálisan is jól megfogalmazható dinamikus

alapelve, de az e körül szerveződő jelentésszerkezet úgy áll össze, hogy a gyermekjáték által kifejezett jelképkörben nagyon sok folklórszimbólum is aktivizálódik, amelyek más kapcsolataikban más jelentéseket is képesek kifejezni.

A három fő hintajátéknak megvan ugyan a maga jól körülírható jelentése – a lengőhinta az időutazásokkal, a természet ciklikus megújulásával, a halál étellel való felváltásával van összefüggésben; a mérleghinta az ellentétes minőségek kölcsönös egymásból élését fejezi ki; az ördöghinta (forgó hinta, székely neve: „cserkabala”) fő funkciója a gonosz kiselejtése, megjelölése és elveszejtése –, de a hintajátékok, ahhoz, hogy ezekhez az alapjelentésekhez eljussanak, sok más szimbólumot is aktivizálnak, amelyek így együttesen hozzák létre az összetett, bonyolult és sejtelmes jelentésmezőt. A hintázás szimbólumvilágának elemzésébe így kerülhetnek bele az *élet vize (jelentése: 'feltámadás, újjászületés')*, a *rituális zene ('zenével való gyógyítás', 'halottakkal való kommunikálás')*, az *ősök csonjja ('a halottak erejének felhasználása')*, a *mágikus vas ('gonoszűző erőjelkép', a haj ('haláljelkép', 'időjelkép') szimbólumai.*

A Fehérliliomszál-gyermekjátéktípus változatai mind-mind a tavaszi megtisztulásról és a párválasztásról szólnak. A főhöst azért ugratják a Dunába, hogy benne megmosakodjék, és végül jövendőbeli párjának a kötényében megtörölközzék. A pálca szimbólumában, amelynek segítségével derekát a Duna vizében megtámasztja, egyértelműen felsejlik a régi varázspálcák emléke, amelyek a halottkultuszban mint a feltámadás jelképei vannak jelen (112–117. old.). A játék összetett jelentésmezőjének továbbá szerves jelképei: (fehér) liliom, illetve egyéb virágjelképek ('testi és lelki tisztaság'), mosakodás ('megtisztulás szellemi értelemben', 'gyógyulás/gyógyítás', 'bajelehárítás'), megkendőzés ('bűntől való megtisztulás'), vízbedobás ('áldozati cselekvés'), vasvilla ('démoni attribútum, veszélyforrás') stb.

Az Európa-szerte elterjedt hidasjátékok jelképvilága talán a legösszetettebb, így természetes, hogy a kötet legnagyobb részét ezeknek a játékoknak az elemzése teszi ki mintegy 150 oldalnyi terjedelemben (123–280. old.). Az hidasjátékoknak két formája ismert: a megszakítás nélküli bújóvonaló játékok és a kapulecsapásos kapus-hidas játékok, amelyekben a kapu lecsapása megakasztja a vonulást. Mindkét játék alaptémája a hídon, illetve a híd nyíló-lecsukódó kapuján való átjutás, áthívás, átkérezés. A jelentésszerkezet itt is összetett, és maga az alapjelentés mindig a transzcendenciára irányul: voltaképpen az eget-földet összekötő hídon való átkelésről van szó, ami akadályokba ütközik: a híd őrzői feltételeket támasztanak az átkelésre, az átkelőre veszélyek leselkednek stb. A játék egyik változatában, a tavaszi zöldág-játékokban a jelentésszerkezet a megújulást, életet jelentő zöldágak, virágok behozatalának motívumaival bővül. A teljes jelentésszerkezet feltárásához egyéb folklórszimbólumok ismeretére is szükség van, amelyeket a szerző árnyaltan és a fentebb kiemelt összehasonlító szempont állandó érvényesítésével jár körül: híd ('égi átjáró'), hídvám ('áldozat az átkelés érdekében'), hídmester ('az átkelőhely őrzője'), nyitott/zárt kapu ('égi átjáró'), a haj/hej varázsszó (például a „hejgetés” nevű moldvai téli játékban), a hét napjainak szellemi jelentése, égi hierarchia (platonista eszmeiség) stb. Itt emelem ki a szita/rosta, dob, valamint más szitaszerű tárgyak szimbolizációjának eredeti, újszerű és gazdagon adatolt értelmezését. Gazda Klára sok példával meggyőzően mutatja be, hogy a „szítálás” során a szita magát a szereplőt szítálja meg: módosult tudatállapotba hozza, a vallatásának lehet az eszköze, istenítélet alapjául szolgálhat vagy pedig – és talán ez a legegységesebb, legkönnyebben érthető jelentés – a szita tulajdonságai révén (sűrű, gyér) erkölcsi értelemben a lány erkölcsi minőségének lesz a metaforája.

Gazda Klára tudományos kutatásai a tárgyi népművészet több területére kiterjednek. Hatalmas életművében jelen van nemcsak a gyermekjátékok, hanem a népviselet, a textíliák, a tojásmin-

ták, a sírjelek, az ünnepi ételek, az ünnepi rituális tárgyak kutatása. (Az előbb már említett nagy gyermekfolklor-monográfia és a most ismertetett kiadvány mellett további könyvei: *A székely népviselet*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1997; *Székelyek ünneplőben. Színek és formák a székelyföldi népviseletben*. Bp., Planétás Kiadó, 1998. [Haáz Sándorral; *Közösségi tárgykultúra – művészeti hagyomány*. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár, KJNT – BBTE Magyar néprajz és Antropológia Tanszék, 2008.) Ezt a változatosságot azonban egy határozott szemléleti-módszertani egység jellemzi: az életművet a tárgyi világot meghatározó szellemi összefüggések szigorúan tudományos jellegű megvilágításának alapigénye fogja össze, teszi kerek egészé. Ez a módszertani alapállás és tudományos étosz magyarázza azt is, hogy Gazda Klára munkásságában nagy hangsúllyal vannak jelen az összehasonlító vizsgálatok. Mindig kitekint más kultúrákra, más műfajokra és más médiumokra, mindenhová, ahol a vizsgált szimbolikus jelenség megjelenik.

Gazda Klára így vált a pszichologizáló szimbólumelemző paradigma egyik legjelentősebb és ugyanakkor legmegbízhatóbb módszerű képviselőjévé a mai magyar néprajztudományban. Ez a paradigma azt hangsúlyozza, hogy a kultúrakutatás szemléleti alapját az emberi létezés egyetemes pszichológiai jellemzői jelentik, ezért a vizsgált szimbólumok végső soron mindig teofániák, de ez az egyetemes jelenség mindig valamilyen partikulatitásban mutatkozik meg, amely módszeres bemutatást igényel.

Végezetül, de nem mellékesen jegyzem meg, hogy a népi gyermekjátékok szimbólumvilágát bemutató jelen könyv genezisében nagy szerepe volt a kutató férjének, a 2000-ben, 50 éves korában elhunyt Demény István Pál folklorfilológusnak, a magyar hősi epika jeles kutatójának. „Együtt lelkesedtünk a hintázás szimbolikus háttere és nemzetközi párhuzamaira figyelve” – írja Gazda Klára a könyv Előszójában (12. old.). Most megjelent nagyszerű szimbólumelemző könyve egyszersmind méltó tisztelgés is egy hasonló szellemben fogant másik, félbeszakadt mivoltában is ugyancsak hatalmas életmű előtt.

Paládi-Kovács Attila: Magyar népkutatás a 20. században. /Documentatio Ethnographica 32./ L'Harmattan 2018, 379 p.

Vargyas Gábor

„Kötetünk nagyobbik része a 20. századi magyar etnográfia és folklorisztika érdekes kutatóinak eredményes munkásságát mutatja be. Esetenként foglalkozik életútjuk, pályaképük felvázolásával, személyiségük, tudós alkatak alakulásával, a törekvéseiket motiváló célok és ambíciók hátterével is. Ebben a tekintetben mintegy folytatása a *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok* címen megjelent korábbi kötetünknek (Budapest, 2016)” – ekként határozza meg a szerző e tanulmánykötet célját és tárgyát rögtön a bevezető legelső mondataiban. A mostani kötet összesen harminckét írást tartalmaz, tematikus csoportokba sorolva a tárgyalt kutatókat. „A nagy triász” Bátky Zsigmond, Györfly István és Viski Károly életművét; a „Népköltészet, folklorműveltség” Braun Soma, Ortutay Gyula, Manga János és Vargyas Lajos munkásságát; a „Terepkutató tárgyi néprajz” Gunda Béla, K. Kovács László, K. Kovács Péter és Bakó Ferenc, „Az anyagi kultúra története” Belényesy Márta, K. Csilléry Klára, Hoffmann Tamás, Szabadfalvi József és Füzes Endre, „A hagyományos társadalom működésmódja” pedig Tárkány Szücs Ernő és Hofer Tamás jelentőségét, a néprajztudomány egészéhez való hozzájárulását tárgyalja. A kötetet „A néprajz szak helyzetváltozásai” című rész zárja, amely a néprajz mint akadémiai diszciplína bemutatásától a néprajzi kutatás jelenéig és perspektívájáig öleli fel a szerző elemzéseit tudományunk állásáról, céljairól, lehetőségeiről.

A recenzens meggyőződése szerint egy tanulmánygyűjteményről nem szabad úgy ismertetést írni, hogy az írásokat egyenként sorra vesszük, s mindegyikre néhány mondat erejéig kitérünk. Ez a gyakori eljárás mód jó esetben is valamiféle általános tartalom bemutatást vagy felületes értékelést eredményez. A magunk részéről szerencsésebbnek tartjuk, ha egy tanulmánygyűjtemény kapcsán néhány általános szempontra vagy tanulásra hívjuk fel a figyelmet, hangsúlyozva az írások erőseit, az állítások egybevágóságát, az eredmények újszerűségét illetve akár hiányérzetünknek is hangot adva, kérdés vagy ellenvélemény formájában.

A közölt tanulmányok zömükben korábban már valahol megjelent írások újraközlései, mindössze négy az (Bátky Zsigmond, Bakó Ferenc, Belényesy Márta és Hofer Tamás), ami első (vagy „ilyen formában első”) közlés. Ez a tény a tanulmánykötet jelentőségét egy jöttányival sem csökkenti, mivel az írások egymásra rímelve, több esetben is egy és ugyanazon szerző életművének, munkásságának különböző oldalait hangsúlyozva felerősítik egymást, s összességükben kerek képet rajzolnak ki a magyar néprajztudomány történetének meghatározó művelőiről és íróiról, irányzatairól és tendenciáiról. „Meghatározó szereplők egy meghatározó szereplő szemével”, mondhatnánk, hisz Paládi-Kovács Attila szakmánk egyik legbefolyásosabb, központi szereplője, akinek az elmúlt negyed évszázadban akadémikusként, intézetigazgatóként, egyetemi tanárként a legkülönbözőbb pozíciókban meghatározó szerepe volt diszciplinánk működtetésében, személyi-tudományos feltételrendszerének, céljainak és értékrendjének alakításában, a szakma nagy vállalkozásainak irányításában. Nyilvánvaló, hogy ilyen értelemben az egyes tanulmányok túlmutatnak önmagukon és összességükben a szerző – meglehet szubjektív, de mégiscsak – a magyar néprajztudományban sokak által osztott és megfogalmazott domináns fókuszát és értékrendjét tükrözik. Ha ehhez hozzávesszük, hogy ezek a fejezetek együtt olvashatók és olvasandók a szerzőnek a *Magyar Néprajz* I.1. (nem pedig I.2., mint ahogy az sajtóhibaként az írásban szerepel) kötetében („Táj, nép, történelem”, 2011) „A magyar etnográfia tudománytörténete” címen közzétett összefoglalásával, akkor talán nem túlzás azt állítani, hogy jelen tanulmánykötet írásain keresztül a magyar néprajz történetének egyik (vagy „a”) meghatározó, kanonizált olvasata nyer megfogalmazást a különböző fejezetekben.

Az írások apropója – ahogy az lenni szokott – a legtöbb esetben valamiféle ünnepélyes esemény: születéshez, kerek évszámhoz, elhalálózashoz kapcsolódó évforduló, ünnepi beszéd, emlékkonferencia, megemlékezés. Ez a tény természetszerűleg meghatározza a beszédmódot: ilyen alkalmakkor a kritikának sokkal kisebb szerepe van/lehet, mint az egyébként kívánatos lenne. Paládi-Kovács Attila ugyan e tekintetben időnként akár kivételnek is számíthat, példa rá a Gunda Béla nem túl előnyös személyiségéről a cikke végén megengedett néhány megjegyzése – csak hogy épp ez a példa mutatja, hogy a keretek mit engednek meg, s mit nem! Annak megkockáztatása, hogy valaki „nehéz természetű”, nem egyenlő a teljes kép objektív tárgyalásával, főleg nem akkor, ha ez is a „kései” akadémikussá válást magyarázza. Az persze nyilvánvaló, hogy emberi és tudósi személyiség két dolog, s hogy az egyik nem feltétlenül minősíti a másikat – ám ez nem von le semmit abból, amit az alkalmak és keretek meghatározó jellegéről mondtunk. És akkor még nem beszéltünk arról, hogy ezek a megemlékezések természetszerűen szubjektívek, mint ahogy a műfaj maga is szubjektív. Akit felkérnek, azért kéri fel, mert tudják, hogy a méltatotról pozitív hangnemben fog beszélni. A szerető tanítvány másra emlékszik, mint a rivális kutatótárs; aki közelebb áll ahhoz, akiről a megemlékezés szól, mást lát és hangsúlyoz, mint aki vitapartnerre vagy netalántán ellenfele volt stb. Tudjuk, humán tudományokban nincs „objektivitás”, ám az olvasóban mégis elkerülhetetlenül felmerül: lehet, hogy hosszabb időnek kell eltelnie ahhoz, hogy „objektív” tudománytörténetet lehessen írni? Az élők vagy a túlélők érzékenysége és az illem szükségszerűen gátat szab az ember mondanivalójának.

Az objektivitásra törekvés egyik útja, hogy a visszaemlékezés/méltatás óvakodik az értékítéletektől, s jobbra „tények” közlésére szorítkozik. Paládi-Kovács Attila ebben nagyon erős, írásai akár a műfaj iskolapéldáinak is tekinthetők. A portrék gazdagok információkban, bennük a szerzők életére, tudományos munkásságára vonatkozó adatok bőven sorakoznak; ezek az írások a további kutatás számára nyilvánvalóan fontos források lesznek az életművek értékelése során. Az előbb már emlegett alkalomhoz kötöttség miatt azonban az egyes portrék legtöbbször önmagukban állnak, nincsenek egymásra vonatkoztatva, illetve mindazok a tények, amelyek nézetkülönbségre, vitára, esetleg személyi ellentétre utalnának, említés nélkül maradnak. Az 1987-ben, Ortutay halála után 9 évvel papírra vetett visszaemlékezésben (ami a kötet végén szereplő „eredeti megjelenési hely” szerint 1991-ben, könyv formában látott napvilágot) például a balladakutató Ortutayról szóló részben Paládi-Kovács Attila részletesen kitér Ortutay eredményeire, a ballada eredetéről, keletkezésének idejéről, a műfaj jellegzetességeiről szóló véleményére – anélkül, hogy Vargyas Lajos nevét, akivel szemben Ortutay a maga véleményét megfogalmazta, egy szóval is megemlítené. És fordítva: a Vargyas Lajosról szóló, meleg hangú, személyes visszaemlékezésben (2015) Ortutay neve ugyan mellékesen felmerül, mint aki a szakma nagy vállalkozásából (Néprajzi Lexikon, Új Magyarország Néprajza) kihagyta Vargyast, de Vargyas balladakutatói méltatására, nézeteinek Ortutayéval való ütköztetésére a szerző nem vállalkozik – helyette leköti figyelmét Vargyasnak a *Magyar Néprajz*ban utólag vállalt szerkesztői-szervezői szerepe. Az olvasóban ilyenkor elkerülhetetlenül felmerül, hogy egy tudománytörténetnek legalább annyira a tudományt előre vivő vitákról, a diskurzusról (is) kellene szólnia, mint egyes egyének életpályájáról vagy intézmények és események tényszerű bemutatásáról.

Mindezzel kapcsolatban felvetődik egy újabb kérdés is. Meddig terjed(het) egy szaktudós rálátása egyre szerteágazóbb szaktudományunkban? Nyilván nem véletlen, hogy a szerző által tárgyalt kutatók döntő többségükben az „anyagi kultúra” kutatásának kiemelkedő alakjai. Természetes dolog, hogy ha egy szerző érdeklődésének és munkásságának fókuszában ez utóbbi áll (magam az „anyagi kultúra” szóhasználatot idejémtúlnak, s mint ilyent, elvetendőnek tartom, az „új anyagi kultúrakutatások” fókusza pedig teljesen más irányú), akkor az általa méltatott szerzők leginkább e terület specialistái lesznek. E tekintetben egyedül a „Népköltészet, folklórműveltség” fejezet négy kutatója: Braun S., Manga J., Ortutay Gy., Vargyas L. képez kivételt. Közülük hárommal a szerzőnek személyes kapcsolata volt, ez indokolhatja az általa nem művelt folklorisztika területére való kalandozást.

Paládi-Kovács Attila spektruma az „anyagi kultúrán” belül rendkívül tág: alapító klasszikusoktól a kortársakig öleli fel tanulmánygyűjteményében a szakma kiemelkedő egyéniségeit, „debrecenieket” és „budapestieket”, egyetemi és múzeumi szakembereket egyaránt, egyetlen nagy ívű pannóba foglalva több generációnyi kutatást és kutatót. A méltatottak többségükben múzeumi szakemberek, mint ahogy az „anyagi kultúra” kutatása is eredendően múzeumi feladatként indult. Az írások alkalomhoz kötöttsége és az ambiciózus cím közötti feszültség okán a kérdés azonban felmerül: a „*Magyar népkutatás a 20. században*” – a népkutatás szót most Paládi-Kovács Attila szóhasználatával egyezően „anyagi kultúra” kutatásként értve – lehet-e teljes Barabás Jenő, Tálasi István, Kresz Mária, Szolnoky Lajos, Takács Lajos, Solymos Ede, Gáborján Alice, Szilágyi Miklós nevének az említése nélkül, hogy csak néhány, a kötetből és szakmai mindennapjainkból immár fájón hiányzó néprajzos kollégára emlékeztessünk? Nyilván nem, mint ahogy ezt nem is kérhetjük számon a szerzőtől. Ő azokról, és csak azokról szólt, akikről az alkalom szabta keretek között megemlékezni hivatva volt. Az előszóban azonban jó lett volna a kérdésre kitérni az esetleges félreértések elkerülése végett.

Végezetül ejtsünk néhány szót a címben szereplő „népkutatás” szóról! A szerző a kötet bevezetőjében röviden vázolja, hogy miért él evvel a – valljuk meg – kissé avitt, archaizáló szóhasználat.

„A címadás indokál a tudományszaknak a 20. század első felében, derekán használatos megnevezéseire kell hivatkoznunk” – mondja, s példaképpen legfontosabb folyóiratunk, az *Ethnographia* 1923–1948 közötti megnevezését hozza fel, amely akkor „Népélet” illetve „Ethnographia – Népélet” címen jelent meg; illetve a Magyar Népkutatás Kézikönyvének füzeteit említi még. Ez természetesen igaz, mint ahogy érthető a korábbi tudománytörténeti kötet címével (*Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok*) való összecsengés is, mégis a döntés vitatható: mint tudjuk, szakmánk központi folyóirata a mai napig – az időközben visszavett – *Ethnographia* címmel jelenik meg, tehát a „Népélet” megnevezés immár 70 éve kikopott a használatból. Másrészt ezzel az időutazást sejtető címmel a kötet időfókuszát az 1950-es évekig, vagy inkább azelőttre viszi vissza a szerző, holott az általa tárgyalt kutatók munkássága jóval túlnyúlik ezen az időhatáron.

Mindezek a megjegyzések Paládi-Kovács Attila tanulmánykötetének apropóján általában szóltak a tanulmánygyűjtemények és a tudománytörténeti visszaemlékezések/méltatások műfajáról, annak sajátosságairól. Megjegyzéseim semmit nem vonnak le a kötet értékéből: az itt olvasható írások alapos szakmai tudáson, széles adatanyagon alapuló, nagy ívű összegzések, amelyek nemcsak az egyes kutatók életművét, de a magyarországi néprajztudomány történetét is egyre újabb megvilágításba helyezik.

Pócs Éva (szerk.): Áldozat, divináció, istenítélet: vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben /Tanulmányok a transzcendensről 9./ Balassi Kiadó, Budapest, 2018. 463 p.

Balatonyi Judit

Az ismertetésre kerülő tanulmánygyűjtemény Pócs Éva szerkesztésében és a Balassi Kiadó gondozásában jelent meg 2018-ban. A *Tanulmányok a transzcendensről* című sorozat záró, 9. kötete. A sorozat korábbi kötetekhez hasonlóan jelen munka is egy azonos címet viselő nemzetközi konferencia válogatott, kibővített tanulmányait tartalmazza. A kötet a korábbi célkitűzéseket folytatja olyan tekintetben is, hogy néhány fontos és problémás vallásetnológiai fogalmat vesz górcső alá interdiszciplináris – folklorisztikai, antropológiai, vallástudományi, művelődéstörténeti, illetve pszichiátriai – megközelítésekben. Az áldozat, a divináció és az istenítélet részint egymást metsző, részint egymástól eltartó témáit vizsgálja térben és időben is igen tág spektrumon. A következőkben elsőként számba veszem, hogy a könyv gerincét alkotó három terminus, hogyan tematizálódik a kortárs nemzetközi, illetve vallásantropológiai diskurzusokban, majd megnézem, hogy a kötet szerzői pontosan mit is értenek a fogalmak alatt és választott témájukkal miként szólnak hozzá ezekhez a tudományos definíciós és értelmező kísérletekhez.

Lássuk elsőként az áldozat fogalmát. Az elmúlt bő évszázadban számos munkát szenteltek a jelenség természetének és eredetének vizsgálatára (gondoljunk csak Frazer, Freud, Lincoln, Durkheim, Bloch írásaira). Míg a kutatók egy része az emberáldozatokkal kapcsolatos narratív tradíciókat vizsgálta, mások inkább az állatok rituális feláldozásával foglalkoztak. Napjainkban többen rámutattak e korai munkák tévedéseire és elméleti-módszertani zsákutcáira. Így például arra, hogy bár az áldozati rítusok és az áldozatokkal kapcsolatos történetek nagyon különböző dolgok, egész sokáig az elemzések szintjén az áldozati rítusok és a vonatkozó ideológiák és narratívák gyakran összekeveredtek. Éppen ezért és más okokból is több valláskutató az áldozat fogalmának elvetése mellett kezdett el érvelni. Azt túlságosan terheltnek, nem leíró, elemző, hanem értékelő fogalomnak tekintették. Ezekkel a megközelítésekkel szakítva azonban valláskutatók, antropológusok egy másik szélesebb tábora a kategória használatára bátorít. Azt nem tagadják, hogy az áldozat fogalma értékterhelt, sőt pontosan az

áldozati rítusokat körbefonó analógiákat, narratívákat, és a különféle történeteket igyekeznek vizsgálat alá vonni. Ezeket a vonatkozó narratívákat interpretációknak és nem a rítusok lényegének tekintik.

A kötet áldozattal foglalkozó írásai, többféle módon kapcsolódnak, kapcsolhatók az előbb jelzett problémakörhöz és egyértelműen a fogalom használhatósága mellett érvelnek. Az első írás szerzője, Csepregi Ildikó az ókori görög és kora keresztény gyógyító szentélyek áldozati gyakorlataihoz tapadó tudományos magyarázatok felülvizsgálatára vállalkozik és az áldozati értelmezés mellett újabb szempontokat is megad. Megtudhatjuk azt, hogy a szentélyeknek felajánlott ajándékok, különösképpen az állatok elsősorban nem áldozati ajándékok voltak, hanem szórakozást, enyhülést biztosítottak a szentélyekben időző, fájdalokkal küszködő híveknek. A csodatevés, a gyógyítás eszközeiként is funkcionáltak, továbbá szerepet játszottak a csodák emlékeztetésé tételeiben is. A második szerző, Tatjana Minnijahmetova az udmurt áldozati rítusok megfelelő definícióit, értelmezéseit kívánja megadni. Amellett érvel, hogy az udmurt áldozatok olyan vallási elvek és mércék megtestesüléseként határozhatóak meg, amelyeknek funkcióját a rítus elvégzése során mutatott viselkedések és cselekvések alapján lehetséges megállapítani. Az áldozat téma többi szerzője esetében elsősorban azt emelném ki, hogy írásaikban igyekeznek külön kezelni a konkrét áldozati gyakorlatokat, rítusokat, illetve az azokat értelmező, vagy éppen a gyakorlatok kontextusába ágyazódó narratívákat. Így jár el Spät Eszter is, aki az észak-iraki jezidik szent helyeken végzett áldozati és egyéb rítusokat vizsgálva a vallási határok átlépésének problémáját is érinti. Érzékenyen ír a hálaajándékként felajánlott ismétlődő állatáldozatok, illetve a gyógyulás érdekében elvégzett testi sanyargatások áldozati rítusairól és azok jelentéseiről. Györfi Eszter a narratív hagyományokban jelen lévő tulajdonított lélekáldozat, szerencse, szerencsétlenség, büntetés összefüggéseit járja körül a kosteleki *paratika* képzeteket vizsgálva. Pócs Éva az élők és holtak közötti kommunikáció kereteibe illeszkedő magyar, továbbá nyugat-balkáni, osztrák, szlovák áldozati és divinációs rítusokról, illetve a vonatkozó narratív hagyományokról értekezik. Pócs Éva legfőbb kutatási kérdése a töredékes rítusokra és a narratívumokra vonatkozó adatok közötti összefüggések megállapításával kapcsolatos. Arra kíváncsi, hogy a különféle áldozati és divinációs rítusokkal kapcsolatban kikövetkeztetett szabályszerűségek mennyire általánosíthatók és miként lehet történeti összefüggéseket feltételezni. Sonja Petrović az áldozattal és a bűnnel kapcsolatos szerb narratív hagyományokkal foglalkozik. Szerinte a bűn és az áldozat nemcsak kapcsolódnak egymáshoz, hanem függenek is egymástól. Az engesztelő áldozat és a bűn, illetve a bűnbocsánat összefüggéseit vizsgálja Fábíán Gabriella. Írásában a vallásos gyakorlatok egyéni, közösségi, illetve a hivatalos, egyházi értelmezéseit igyekszik bemutatni. Szintén hasonló témával foglalkozik Gyöngyössi Orsolya is, Csongrád katolikus közösségében veszi számban, hogy a szent áldozati gyakorlatok átalakulása, háttérbe szorulása miként függ össze a mentalitásbeli, normatív változásokkal, az átalakuló értékekkel. Az áldozat téma utolsó írása már részben átvezet minket a divinációs gyakorlatok vizsgálatához. Frauhammer Krisztina a normatívák és ideológiák szintjén mutatja be az online térben terjedő vallásos témájú lévelek áldozati és divinációs vonásait.

Átérve a divináció és az istenítélet témáival foglalkozó írásokra, egy másik, amúgy jól ismert probléma látszik kibontakozni, tudniillik a mágia és a vallás elválasztásának, illetve közös nevezőre hozásának kérdése. A divináció komplex spirituális jelenségeivel ugyanis egészen a közelmúltig viszonylag kevés írás foglalkozott és elsősorban a mágikus, nem vallásos gyakorlatok részeként mutatták be azokat, gyakran téves interpretációkkal karöltve. Már a korai útleírásokban hangsúlyos helyet foglaltak el a divinációs technikákat szemfényvesztésnek minősítő írások. Ezek a sztereotípiák aztán egészen az 1970-es évekig részei is maradtak az antropológiai divinációval foglalkozó diskurzusoknak. Mindemmellett a koloniális időkben antropológusok maroknyi csapata elsősorban azért érdeklődött a

divinációs technikák iránt, mert azok segítségével próbálták megérteni a helyi társadalmak autentikus spirituális tudását. Az 1990-es évek óta egy újabb érdeklődési hullám érzékelhető. Napjainkban többféle törekvés figyelhető meg: ezek egy része a vallás fogalmának inkluzívabb értelmezésével kapcsolatos, mások inkább azt emelik ki, hogy a világképek, vagy éppen az életmód keretében kapjanak több figyelmet a divinációs gyakorlatok. Tóth Judit Anna az ókori hellén divinációs technikák presztízisével kapcsolatban tesz fel kérdéseket. Azt vizsgálja, hogy mi lehet az oka annak, hogy hasonló divinációs gyakorlatokat hol istenítéletnek, hol babonának, esetenként istenkáromlásnak tekintenek, törvényileg üldözik vagy éppen tisztelnek. Oláh János egy olyan a modernkori zsidóság által is használt, 1930-as évek végén kiadott könyvet mutat be, amely életviteli tanácsok mellett különféle jóslatokat, többek között divinációs gyakorlatokat is tartalmaz. Janine Rivière a 16. századi Anglia álmofejtő gyakorlatait vizsgálja a társadalom több rétege által is használt álmoskönyvek elemzésével. Az írás több szempontból is kapcsolódik az előbb felvázolt divinációval kapcsolatos tudományos diskurzusokhoz. Egyrészt az álmójóslásokat a kor világképének tükrében értelmezi, továbbá rámutat arra a kettősségre is, miszerint bár a divináció vallásos és tanult bírálói elítélték, babonának tartották a különféle jósló gyakorlatokat, ugyanakkor a jövőmondó könyvek virágzó piaca a köznép kitartó hitét és meggyőződéseit példázza. Mindez a kettősség új megvilágításba helyezi és árnyalja azt a folyamatot is, amelyet Max Weber a vallásos, mágikus világkép hanyatlásának, a „világ varázstanításának” nevezett. Keszeg Vilmos szintén a világkép és az életmód vonatkozásában értelmezi a mezősegi divinációs rítusokat: bemutatja, hogy a vizsgált terepen a helyiek elsősorban az egyéni, közösségi és a gazdasági élet krízisei eseteiben fordulnak a jövő megtudakolásának különféle technikáihoz, s mindezek mellett rutinszerűen is gyakorolnak jósló rítusokat bizonyos ünnepnapokon. Birtalan Ágnes a népi vallás, a sámánizmus, illetve a buddhizmus keretében értelmezi a mongolok, törökök, tibetiek és a kínaiak körében megfigyelt a juh lapockacsontjából végzett divinációs, alkalmanként istenítéleti technikákat és a kapcsolódó áldozati rítusokat. Christa Agnes Tuczay a tükröző felületek használatával végzett jósló eljárásokat vizsgálja történeti metszetben. Egyrészt az életmód részeként, életviteli tanácsadó eszközként tekint a divinációs gyakorlatokra, másrészt azokat mágikus eljárásoknak is nevezi. Janine Rivière írásához hasonlatosan az ő szövege is jól példázza a jóskok megítélésének többszólamúságát, bemutatja, hogy míg a középkor vége felé a vándorló jósokat a hatóságok már-már bűnözőkként kezelték, ugyanakkor a mindennapi népi használatban a tükrőjóslásnak stabil helye volt. Edward Bever a nyugat-európai boszorkányperek jegyzőkönyveiből kirajzolódó hagyományos divinációs technikákat elemzi. Szerinte a különféle divinációs módszerek a világban való eligazodás eszközeiként is funkcionáltak, olyan valós tudást voltak képesek ugyanis mozgósítani, amelynek nyílt megfogalmazása felborította volna a társadalmi viszonyokat. Mirjam Mencej a 20. századi Kelet-Szlovéniában ellenboszorkányként tevékenykedő jóskok szerepeinek átalakulását elemzi. Arra jut, hogy míg az ellenboszorkánnyok könnyen kerülhettek boszorkánnyád alá, a boszorkány sosem szerezhetett ellenboszorkány hírnevet. Mindezzel azt is példázza, hogy bár az európai történelem során mindvégig elmosódottnak tűnt a határvonal e két ellentétes alak között, de a közgondolkodásban és a népi gyakorlatban a megkülönböztetés tovább élt. A kötet két utolsó írásának témája az istenítélet. Tóth G. Péter a folyampróba istenítélet jellegű eljárásait vizsgálja a boszorkányüldözés forrásainak tükrében. A boszorkányfűrésztési gyakorlatokat a kor társadalmi-politikai és vallási világképének kontextusába illesztve értelmezi. Azt mondja, hogy a kora újkori társadalomnak a bűn nyilvánosságra hozatala a központi vezérelve volt. A gyakorlatot keresztény liturgikus szokásokra is visszavezeti, amellel érvel, hogy a fűrésztés a keresztelési szertartás megismétlése, annak egy demonológia által transzformált változata. Végül Iancu Laura írásában a helyi, átélt vallás inkluzívabb kategóriáját követve mutatja be a moldvai ka-

tolikus magyarok paraliturgikus, illetve a vallás által csak megtúrt vagy mellőzött keresztény istenítéleti képzeteit, továbbá mindezeket összeveti a hivatalos, vallástudomány értelmezte gyakorlatokkal. Dolgozatának összefoglalásában arra is felhívja a figyelmet, hogy a jelenség vizsgálható lenne a vallási mezőn túl is a helyiek komplex világgépének kereszttüzében, s így például érdemes lenne összefüggéseket vagy éppen különbségeket kimutatni a szekuláris jogszolgáltatás helyi eljárásaival és értelmezéseivel kapcsolatban is.

Mindezek alapján elmondható, hogy a bemutatott kötet tanulmányai mind minőségüket, mind a felvetett vallásetnológiai fogalmakkal kapcsolatos elméleti, módszertani igényességüket tekintve a hazai és a nemzetközi viszonylatban is egyértelműen az élvonalba sorolhatók. A sokszínű kötetet haszonnal forgathatják, a vallás, a vallásantropológia, illetve a művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók.

Somfai Kara Dávid: Eleven szellemek. Hagyományos kazak és kirgiz spiritualitás. Budapest: 2018. Kairosz Kiadó. 230 p.

Iancu Laura

„Azt, hogy meddig énekelek, mikor fejezem be az éneklést, én megjósolni nem tudom. Emiatt, Dávid vitéz, ne fájjon fejed! Már tegnap mondtam...” – olvassuk Somfai Kara Dávid 2018-ban megjelent könyvének 164. oldalán. Amikor pedig minderre sort kerítünk, Szerzőnk egy éves japán terepmunkájának utolsó heteit tölti éppen. Nem szoktuk elégszer hangsúlyozni, hogy a terepmunka a találkozások meglehetősen egyedi fajtája, ahol az „adatközlés” terminológiával illetett esemény keretében az egyszerű kommunikációnál messze több zajlik, szerteágazó, bonyolult folyamatok mennek végbe. Íme, egy (rendhagyó) példa Somfai Kara „találkozásaiból”: „Őt [ti. Kaba Atabek-úlut] már évek óta senki sem kereste fel, és bár már nagyon öreg volt (...) örült, hogy végre énekelhet a Manaszból [kirgiz hőseposz és a főszereplőjének a neve], hisz az eposzmesélők, ha nem mesélhetnek, megbetegszenek” (uott.).

A kötet – az alcímben megfogalmazottaknak megfelelően – a hagyományos kazak és kirgiz spiritualitást mutatja be; a szerző *ars poetica*-ját idézve: „a közép-ázsiai nomád folklór (szájhagyomány, szellemi kultúra) azon oldalát”, amely a posztszovjet korban is mint »szellemi kulturális örökség« él tovább” (13.). Mindezt az olvasó szempontjából rendkívül előnyös módon teszi meg, hiszen a három részre tagolt tudományos „utazást” hét szellemhívó szertartás leírásával indítja el. A szertartások plasztikus és élményszerű ábrázolása révén az olvasó szinte résztvevőjévé válik az eseményeknek és egyszersmind a téma iránti fokozott kíváncsiságra is szert tesz. A második nagyobb egységben a spirituális hagyomány kialakulását és működését tágabban meghatározó tényezők némelyike (a „hagyományos” fundamentalista iszlám, a szent helyek, a démonok és az epikus hagyományok stb.) kerül bemutatásra, az utolsó fejezetben pedig a spiritualitáshoz kapcsolódó szókinés, a kifejezések rövid, a témához/valláshoz lényegileg kapcsolódó jelentéstartalmának bemutatása és értelmezése olvasható. Nem mellékes információként szükséges megjegyezni, hogy a Szerző két évtizeden át tanulmányozta a közép-ázsiai törökség spiritualitását (17.) és kötetében ismereteinek szerény töredékét adhatta közre (66.).

De miért spiritualitás? – merül fel az olvasóban a kérdés már a kötet cím olvasásakor. A választ idővel megkapjuk és majd mi is megadjuk, de most ugorjunk a kötet végére, és elsőként a kazak és a kirgiz etimológiát bemutató fejezetről ejtsünk szót. Nem csak azért, mert a Szerző a filológiából érkezett a vallástudomány területére, hanem azért mert a vizsgált – egyébként rétegzett – spiritualitást éppen a sajátos szókészlete jeleníti meg a legjobban, ill. teszik „rendszeresíthetővé”. Az etimológia vizsgálata révén az is kiderült, hogy a kazak és kirgiz spiritualitás szókészletének több mint 30%-a arab

és perzsa elemekből áll, a legalapvetőbb kifejezések tehát nem török eredetűek, ami azért is lényeges és érdekes, mert a török nyelvű népek iszlám előtti hitéről igen töredékesek a tudományos ismeretek.

Somfai Kara Dávid a vallástudományi kategóriák (elméleti) elkülönítését, meghatározását, illetőleg magának a témának az értelmező keretét nem az egyébként itt is ismertetett, egymást felülíró definíciók, vélekedések ütköztetése révén adja meg – ámbár kutatása a téma szakirodalmából (is) építkezik és azt gazdagítja. A Szerző a „rendszer” a kötet struktúrájával jeleníti meg. A valláshagyomány jellemzőinek az ismertetése fokozatosan, ám egyértelműen megvilágítják azt, hogy miért nem samanizmus, „neosamanizmus”, „neopogány” stb. jelenség, hanem hagyományos spiritualitás a szóban forgó hagyomány. Természetesen Somfai Kara Dávid él kutatói helyzetével, és 230 oldalon át, élményszerűen, rendkívül fontos kiegészítő információkban gazdag lábjegyzetekben megfogalmazza tudományos eredményeit, kutatói alázattal, szinte háttérbe szorítkozva. A kazak és kirgiz valláshagyomány meghatározását illetően azt az álláspontot képviseli, hogy a spiritualitás a muzulmán vallás szúfizmus [muszlim, misztikus, heterogén vallási, filozófiai irányzatok gyűjtőfogalma] irányzatához kapcsolódik, ahol a vallásvezetők a tranzs különféle technikáinak alkalmazása révén keresik illetve lépnek kapcsolatba szellemekkel, Istennek, Allahhal. Az „arwahok [szellemek, ősök szelleme] a kazak és kirgiz népi iszlám központi alakjai, így ezt a népi vallást akár »arwahizmus«-nak is lehetne nevezni” – teszi hozzá (132.). Mindezt arra a helyi hitre alapozva, miszerint a „nyitott szeműek (...), akiket a szellemek beavattak, képesek meglátni a szellemeket (...) a helyet, ahol a szellem megjelent, szentnek nyilvánították” (134.). Lényeges, hogy „míg a szúfizmusban az Istennel való közvetlen kapcsolatra törekszenek, addig a helyi spiritualításban beiktattak közvetítőket: halott szentek, szúfi mesterek, mitikus vagy valóságos ősök szellemeit” (17.). A szúfista spiritualitás vagy misztika mellett a kazak és kirgiz spiritualításra illetőleg az iszlám előtti ótörök vallásosságra az irányi népek hiedelemvilága is hatott, érdekes módon, ez a hatás elsősorban a demonológia terén mutatható ki.

A rendkívül izgalmas és olvasmányos tudományos munkát jó minőségű és igen részlet-gazdag saját képanyag kíséri, egészíti ki. A kötet értékeit az eredeti nyelven közölt folklórszöveg-részletek is növelik; a magyar olvasó számára lehetőség adódott arra, hogy a hangos olvasás révén a nyelv csengését is hallhassa. A kötet ebben a formájában is remek és kerek áttekintést nyújt a kazak és kirgiz hagyományos spiritualításról, de az olvasó szakmai érdeklődését és kíváncsiságát is előhívta, ill. felerősítette a vallás többi, itt most nem exponált területeinek a megismerése iránt. Nem kétséges, hogy ezt a munkát a magyar néprajztudományban a leghitelesebben Somfai Kara Dávid tudja elvégezni, folytatni.

Bárth János: Paptartás a kalocsai főegyházmegyében (1738–1849). MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport kiadása, Budapest, 2019. 352 p.

Kothencz Kelemen

Bárth János már múzeumigazgatói pályája kezdetén, az 1970-es évek elején, másodállású érseki levéltárosként felfigyelt a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (korai nevén: Kalocsai Érseki Levéltár) falai között őrzött kései feudalizmus kori kontraktusok, vizitációs és úriszéki jegyzőkönyvek történeti-néprajzi forrásértékére. Olyan korban kezdett el a falvak és mezővárosok népének vallásosságával, a paptartással, a plébániák életével, működésével, az alsópapság életmódjával, vagyoni helyzetével kapcsolatos kutatásokat végezni, a kutatási eredményeiről tanulmányokat közreadni, amikor a vallási néprajzot politikai és ideológiai okokból kevésbé preferálták.

Az MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport könyvsorozat-indító kötetének forrásait a néprajzkutató által közel fél évszázadon keresztül gyűjtött szerződések, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, különféle egyházi személyek (papok, káplánok, kántortanítók, egyházzolgák, harangozók) levelei, valamint a plébánosok jövedelemösszeírásai jelentették. A történeti kalocsai főegyházmegye népének paptartó hagyományairól 2018-ban megjelent kiadvány több ezer oldal kifény-másolt levéltári dokumentumból válogatott forrásgyűjtemény és ezek részletes, elemző tanulmányát jelenti. A vizsgált szerződéseket többnyire magyar, latin, német és elvétve bunyevác nyelven vetették papírra fogalmazóik. A kontraktusokat nem feltétlenül a többségi közösség nyelvén jegyezték le. Így a katolikus magyarok németül, a németek magyarul is íráshattak megállapodást a paptartás feltételeiről. Ezek az egyezmények néha rövid, tömör, vázlatos, máskor hosszabb, alaposabb, részletes fogalmazásúak. A könyv második felében közölt 111 magyar nyelvű paptartó szerződés és bérájanlat 41 Duna-Tisza közti plébánia paptartó gyakorlatába enged betekintést az 1748 és 1849 közötti időszakból. A kötet végén különféle szómagyarázatok (mértékegységek, pénzek) és mutatók (helynévazonosító, papok mutatója), valamint német nyelvű összefoglaló segítik az érdeklődő kutatók munkáját.

Szakmai berkekben köztudott, hogy Bárh János megszállott bibliofil, ám emellett a saját műveinek arculatát is rendszerint maga tervezi meg nagy akkurátussággal. A puhafedeles, füles borítós kiadvány címlapját a néprajzkutató magángyűjteményében őrzött archív képeslapok díszítik, a hátsó borítón pedig egy levéltári dokumentum írásképe látható. A tanulmányban szereplő települések lokalizálását segítik az első füles borítón található, a szerző saját tervezésű és térinformatikus által számítógépen megrajzolt térképek a Kalocsai Főegyházmegye területén lévő plébániák 18–19. századi elhelyezkedéséről. A hátsó borítófűlön kapott helyet a szerző rövid életrajza, fontosabb műveinek jegyzéke és képillusztrációja.

A szerző a *paptartás* kifejezés alatt azokat a pénz-, termény-, tüzelő- és munkajárandóságokat érti, amelyeket egy vallási közösség tagjai, vagy plébánia népességének falusi, mezővárosi közösségei, valamint a többvállású közigazgatási egységek katolikus közösségei adtak előzetes egyezség alapján rendszeresen a plébánosoknak.

A közreadott paptartó kontraktusok fontos adatokat rejtenek a falusi/mezővárosi lakosság köteleseiről, a hívek és a plébános viszonyáról, valamint a papok életmódjáról, életszínvonaláról. A sokszor szűkszavú történeti források néprajzi szemléletű megszólaltatásával nemcsak az egyházi vezető életmódja, mentalitása elevenedik meg előttünk, hanem a korabeli népelet sok apró részterülete is.

A történeti Magyarországon a paptartás gyakorlata koronként és tájanként eltérő képet mutat. Könyvében Bárh rávilágít arra, hogy míg – a szakirodalmi közlések szerint – Nyugat-Magyarországon a plébánosok megélhetését a 18. század közepén a kegyurak által adományozott illetményföld határozta meg elsődlegesen, ezzel szemben a Duna-Tisza közén a házaspárok és a vallási közösségek támogatásából származó *lecticale* és *deputatum* jelentette a plébánosok jövedelmének legfontosabb forrásbázisát. A *lecticale*, magyarul ágybér a katolikus hívek által a papjuk részére házaspáronként adott pénz, búza vagy többnyire zab javadalmazást jelentette. *Deputátum*ként, a község a következő járandóságokat biztosíthatta a pap részére évente: bor, hízott sertés, szalonna, faggyú, marhahús, vaj (esetleg sajt, túró), különféle szemes termények (bab, borsó, lencse), só, tűzifa, széna, szalma. A *deputatum* beszolgáltatásnak településenként/plébániánként eltérő – az érvényben lévő egyházi szabályozás vagy a helyi jogszokás által meghatározott – gyakorlata volt a Kalocsai Főegyházmegyében. A vizsgált területen a pénzjárandóságok súlyának növekedése, valamint az illetményföld jelentősége, és emellett a termény- és munkajárandóságok lassú visszaszorulása figyelhető meg a 18–19. század fordulóján.

A plébánosok részére a hívek által fizetségként nyújtott bizonyos szolgáltatások az idők során népi megszokásokká váltak. Némely településen nagyobb egyházi ünnepek, így karácsony, húsvét, pünkösd alkalmával a hívek bárányt, malacot, libát, kacsát egyaránt vittek a plébániai konyhára. A plébános szállítása szintén a közösség tagjaira hárult, kiváltképp, ha a plébános nem tartott lovat, lovakat. A levéltári források ugyan hallgatnak a plébániai lótartásról, ám az éves szinten nagy mennyiségű (akár 6 szekér) széna deputátum erre enged következtetni. A *lecticale*-gyanánt szedett zab – a lótartás fontos takarmánya – szintén erősíti ezt a feltételezést.

A minőségi termékekhez szokott plébánosok a beszolgáltatásokat szabályozó szerződésekben is hangot adtak követeléseiknek. A bor deputátum kapcsán egyesek kikötötték, hogy csak jó minőségű, leginkább dunántúli bort adjon a község számukra. A gyertyakészítés alapanyagát jelentő faggyú minőségét (száraz, nyers, olvasztott, olvasztás nélküli) szintén megkövetelték. Hús-járandóságként a papok leginkább fiatal, egy év körüli hizott sertést vártak hiveiktől.

A plébániai jövedelmek közé sorolható *lecticale* és *deputatum* szolgáltatás mellett külön alfejezet szól a *stóla*fizetéséről, valamint a megyéspüspök részére szedett egyházi tized egytizenhatod részét jelentő *sedecima* járandóságról, ami a helyi plébánosokat illette meg. A szűkszavú forrásokban megjelenik néhány érdekes, kevésbé köztudott vallási néprajzi téma. A levéltári dokumentumokban a latin *coleda* szó a házszentelést jelentette, ami a Duna-Tisza köze déli részén a 18-19. században még élő gyakorlat volt. A plébánosok újév és vízkereszt között felkeresték hiveiket és házaikat megszentelték, amiért pénzbeli és/vagy természetbeni bevételt kaptak. Emellett a feljegyzések arról is árulkodnak, hogy a papok temetések alkalmával külön fizetséget kértek az egyházi hivatalos és a népnyelvi szóhasználatban egyaránt *libera* néven emlegetett, „*Libera me Domine ...*” kezdetű gyászének elénekléséért.

A plébánosok hivatalba lépésük alkalmával a plébániai javadalommal való gazdálkodás terhet is a nyakukba vették. A különféle illetményföldek – szántók, kaszálók, kertek, esetleg szőlők – művelését a faluközösség tagjai végezték, a befolyt jövedelem pedig a plébánia kasszáját, a pap jövedelmét gyarapította. Az egyes plébániák népességének száma, vagyoni helyzete, a papok rátermettsége és érdekérvényesítő szerepe meghatározta, hogy az adott vallási közösség jobb vagy szerényebb egyházi körülmények között gyakorolta hitéletét. Az említett tényezők függvényében a katolikus lelki vezetők között is volt szegényesen és módosabban élő egyaránt a Kalocsai Főegyházmezgye területén. Tudunk olyan plébánosról, aki még a 19. század közepén is albérletben lakott egy parasztcsaládnál, mivel nem volt plébániaház azon a dél-bácskai településen, ahol szolgálatot teljesített. A másik véglet az olyan gazdag pap volt, aki áthelyezése miatt, vagyona szállításához 80 lovaskocsit követelt új szolgálati helye városi vezetőitől a körülbelül 200 kilométeres utazás idejére.

Bárh a római katolikus hívek paptartó gyakorlata mellett művében kitért a vizsgált tájon élő protestánsok által a helyi plébánosoknak nyújtott szolgáltatásokra is. Mária Terézia egyik 1766-ban kiadott rendeletében ugyan rögzítette, hogy a plébánosok a szolgálati területükön élő acatholicusoktól a stólán kívül más juttatást nem követelhetnek, a gyakorlat azonban több Duna-Tisza közti településen is azt mutatja, hogy a katolikus lelki vezetők az esketési vagy keresztelési stólán kívül egyéb természetbeni juttatást is követeltek a falujukban, mezővárosukban élő reformátusoktól, evangélikusoktól 1790-ig.

Bárh János hiánypótló munkája azért keltheti fel a történeti, néprajzi, egyháztörténeti kutatók figyelmét, mert átfogó képet nyújt egy magyarországi egyházmegye alsópapságához tartozó egyházi személyek – a falusi, városi plébánosok és káplánok – 18–19. századi megélhetésének forrásairól, életmódjáról, egyházi gazdaságirányító tevékenységéről.

„...a népek ajkáról eltanulva...” Válogatás Erdélyi János népköltési gyűjteményéből. Válogatta, összeállította és sajtó alá rendezte Demjénné Kovács Erna. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Nagykapos és Vidéke Társulás, Budapest – Nagykapos, 2017. 315 p.

Küllős Imola

1846-ban jelent meg az Erdélyi János által sajtó alá rendezett *Népdalok és Mondák* I. kötete, vagy, ahogy a tudós szerkesztő és kiadó nevezte: „a magyar népnek első könyve”. Nemcsak ez nyitotta meg a 19. századi népköltési gyűjtemények sorát, de több mint fél évszázadon át mintát is adott a népköltészet és a népmesék további kiadásához. A címben szereplő monda akkoriban még mesét jelölt, s a dalok kottáit anyagi okok miatt nem tudták közre adni, holott Erdélyi és kortársai is jól tudták, hogy a népdal nem vers, csak dallamával együtt létezik. Az első népköltési gyűjtemény helytelen példája mégis napjainkig meghatározta kiadványaink arculatát.

1846 márciusában (a József napi vásáron) már kapható volt az 5 ezer (!) példányban kinyomtatott „népkönyv”, amely 32 nyomdai íven 476 dalt és 3 mondat tartalmazott, egy drágább és egy olcsóbb kiadásban. Az olcsóbbat a „falusi s szegényebb sorsú köznép” számára vidéken forgalmazták. A kiadás költségeit egy nevév hallgató ügyvéd előlegezte meg Erdélyinek, aki a Tudományos Akadémiához, illetve a Kisfaludy Irodalmi Társasághoz beküldött kéziratos dalgyűjtemények szövegeiből válogatott. A *Népdalok és Mondák* II. kötete 1847-ben, a III. kötet pedig 1848-ban jelent meg. A II. kötetben adta közre Erdélyi máig érvényes, mélyenszántó gondolatait „Népdalköltészetünkéről”, ami a néprajz szakos hallgatók számára évtizedeken át kötelező olvasmány volt az ELTE Folklore Tanszékén. E három kötetet követte az 1851-ben kiadott *Magyar közmondások könyve*, amelyet ugyancsak a Kisfaludy Társaság megbízásából készített el Erdélyi János, majd évtizedeken át egy nyomdai korrektúra-példányba bekötött üres lapokon folyamatosan bővítetett. Ez a korrektúrapéldány az Erdélyi hagyatékot gondozó T. Erdélyi Ilona irodalomtörténész, (János unokája) lakásában van, és évtizedek óta kritikai kiadásra vár a *Népdalok és Mondák* köteteivel együtt.

Mindezeket azért bocsátottam előre, mert ezek a 170 évnél régebbi népköltési gyűjtemények és az MTA kéziratárában őrzött eredeti kéziratok ma már a szakkönyvtárak rejtett (sajnos, egyre fogyatkozó) kincseinek számítanak, kutatók és egyetemi hallgatók sem igen forgatják lapjaikat, – legfeljebb online –, nemhogy az átlagolvasó, akinek számára egykor ezek a készültek.

Ezért örömdetes és méltánylandó hát az a törekvés Erdélyi János szülőföldje Nagykapos és földije Demjénné Kovács Erna részéről, hogy a hajdan kiadott dalok, mesék és szólásmondások legjava újra a keze ügyében kerülhessen a népköltészet iránt érdeklődőknek.

A kötet anyagát összeállító és válogató szerkesztő az Erdélyi János által kialakított/megnevezett témacsoportok szerint (Szerelmi dalok; Lakodalmi és ünnepélyi versezetek; Bor- lakoma- és táncdalok; Gúnydalok és rokonművek; Komolyművek és rokonművek; Szent énekek; Történeti és nemzeti dalok; katona- és hadi dalok; Románcok és rokonművek; Játék- és gyermekdalok; Csángó dalok; Székely dalok; Íróktúl; Hazafi dal;) a számbeli arányosság elvét szem előtt tartva 205 dalt és monda elnevezéssel 10 mesét adott újra közre, modernizált helyesírással. A *Népdalok és Mondák* három kötetében összesen 1320 dal és 32 prózai alkotás szerepelt, feltüntetve a dal származási helyét, a jegyzetekben pedig megnevezve a jelentősebb gyűjtőket is, sőt tükröztetve Erdélyi szépítő/javító/ változtatokat egységesítő kiadási elgondolásait. Szándékosan nem írok *népdalt*, mert az eredeti gyűjtemény elég jelentős része (több mint 1/3-a) közismert, közszájon élő úgynevezett „közköltészeti” alkotás volt, nem is beszélve az *Íróktúl* című fejezet verseiről. A fenti tematikus csoportosítás egyébként jól mutatja, hogy nemcsak a lírai dalok, hanem az epikus balladák, vallásos népelemek, lakodalmi versezetek is helyet kaptak a *Népdalok és Mondák* köteteiben.

A szép kiadású, megnyerő külsejű válogatás egyik fontos újítása az, hogy 960 szólást és közmondást is tartalmaz a tárgyszavak betűrendjében és az eredeti 1851-es kiadás szerkesztői jegyzetével, köztük jó néhány olyat is, amelyet T. Erdélyi Ilona a családi archívumból bocsátott Demjénné Kovács Erna rendelkezésére. A kiadvány másik értéknövelő újdonsága T. Erdélyi Ilona lényegre törő összefoglalása a kötet elején (*Életmű és személyiség – Erdélyi János, 1814-1868*). Ez a bevezető tanulmány rövid – a családi kötelék ellenére is objektivitásra törő – summája a parasztsorból kinőtt, sokoldalú, a szó valódi értelmében: európai látókörű és igényű tudóssá vált Erdélyi János életpályájának. Az unoka a kortársi vallomások segítségével (Vachot Imre, Arany János) árnyalt és megnyerő képet rajzolt Erdélyi emberi személyiségéről. (A monografikus igényű pályakép T. Erdélyi Ilona tollából 2015-ben jelent meg a pozsonyi Kalligram Kiadónál).

A kötet másik információgazdag tanulmánya a szerkesztő Demjénné Kovács Erna történeti viszszaillantása Erdélyi János népköltészeti gyűjteményeiről és az népköltészetről, közmondásokról vallott felfogásáról. Mindenkinek illő és érdemes tudni, hogy a folklór, a szellemi néphagyományok, s benne a népköltészet gyűjtése és kiadása a 19. században még hazafias feladatvállalás volt. A népköltészet gyűjtése és kiadása a magyar kultúra területén végzett közmunkának számított. A tájszavak, régies kifejezések magyarázata, az ABC-rendbe szedett dalkezdősorok mutatója, a mondák és mesék első megjelenésének helyei, a kiadásban szereplő 960 közmondás értelmező/magyarázó jegyzeteire történő utalások zárják a válogatást.

Végezetül: bár a válogatás megjelentetését (eredetileg az 1846-os kiadvány 170. évfordulójára, a 2016-os Erdélyi Emlékvé keretében) nemcsak Nagykapos és Vidéke Társulás, hanem a Nemzetstratégiai Intézet is szorgalmazta, támogatta, nem hallgathatom el hiányérzetemet, azt a tényt, hogy még a kötet születésénél bábáskodó kutatók sem tudják, hol, kinél lehet hozzájutni a példányokhoz. Pedig ott lenne a helye az egyetemi tanszékek, középiskolák, művelődési házak könyvtáraiban, hiszen – mint cseppben a tenger – a népdal/népmese/közmondás fogalom 200 évvel ezelőtti jelentését mutatja meg, a 19. századi népies irodalom- és folklóresztétika „alpművének” tekinthető.

Balassa M. Iván: Festett famennyezetek és berendezések az unitárius templomokban. Kiadja a Magyar Unitárius Egyház és az Exit kiadó, Kolozsvár 2018. 196 p.

Tasnádi Zsuzsanna

Balassa Iván *A székelykapu* című összegző munkáját követően újabb albummal jelentkezett melyben az erdélyi unitárius templomok festett mennyezeit és berendezéseit mutatja be. A kolozsvári Exit kiadó és az Unitárius Egyház által megjelentetett, festett kazetta négyzetes formáját követő kötet borítóján rögtön szemünkbe ötlük a mennyezetek különböző típusú díszítése: az ornamentális, a geometrikus és a jeleneteket ábrázoló legszebb darabok.

A kötetben szereplő 90 templom és ezekből származó 350 emlék feldolgozása és bemutatása a Magyar Unitárius Egyház megalakulásának 450 éves évfordulója alkalmából készült. Részletes levéltári, archívumi, múzeumi, szakirodalmi és helyszíni munkára és kutatásra támaszkodik és rengeteg friss adattal egészíti ki a meglévő tudásunkat ebben a témakörben. Az erdélyi művelődéstörténeti kutatásokat, a témakörben Magyarországon megjelent munkákat szintetizálja és ezeket aktuális adatokkal egészíti ki az erdélyi műemlékekkel foglalkozó szakemberek segítségével; közülük a szovátai restaurátor Mihály Ferenc és a kolozsvári szakmérnök Furu Árpád nevét emelném ki elsősorban. A kiadványt jó minőségű helyszíni felvételek, archív fényképek, múzeumi műtárgyfelvételek és más dokumentációs felvételek illusztrálják.

Az egyes templomok ismertetésénél Balassa Iván jó érzékkel a vizitációs jegyzőkönyveket vette kiindulási alapnak. Ezekben a forrásokban találkozhatunk az egyes templomokban előforduló festett emlékek első említésével. A forrásértékű idézetek kiemelésével sok elsődleges információhoz juttatja az olvasót, megadva a felfedezés örömét, hogy az archaikus nyelvezettel, valamint a deákos műveltségű latin szavakat használó magyar írásmóddal (*pádimentum*, *ali* járás stb.) ismerkedjen, de fontos néprajzi adatok is olvashatók a sorok között. Megtudhatjuk például, hogy Magyarsáron „festékes” díszíti az asszonyok fölötti falat, melyet 1695-ben a kurátor Sárosi István készíttetett.

A munka lineárisan korszakokba helyezi a festett mennyezetek és templomi berendezések bemutatását. Az időbeli felosztás a 17. század első felétől a legújabb korig öt egységre tagolódik. Minden egyes korszakon belül előbb a templomi mennyezetek kerülnek bemutatásra ezt követően a festett berendezések a karzatok, szószékkoronák, hangvetők, szószékkosarak, úrasztalok, padok, stallumok, ajtók, éneklőszékek és pulpitusok vannak bemutatva. A történeti anyag segít behelyezkedni az egyes korszakok vizuális világába, ahol a mesterek, festőasztalosok alkotásainak stílusát, párhuzamosan szemlélhetjük meg. A bevezető fejezetben történeti áttekintést olvashatunk az európai festett mennyezetek tematikájáról és ebben a kontextusban a magyar nyelvterületen előforduló festett mennyezetekről. A szinte áttekinthetetlen nagymennyiségű anyagból kiemelkedik a bártfai városháza nagytermének 16. századi kazettás mennyezete. A festett mennyezetek egyházi és világi épületek jellemző belső építészeti megoldásai voltak. Itt jegyezném meg, hogy erre jó példa (a kötetben nem szereplő) az a hatvan darabból álló töredékcsoport, amely egy 17. századi lakóház mennyezetéből származik, és 2008-ban került elő a Néprajzi Múzeum raktárából.

A legkorábbi datálású unitárius mennyezetek, olyan protestáns templomokban lelhetők fel melyeket az unitáriusok vettek használatba a közösségek áttérésével. A kötetben az ádamosi mennyezet 1526-os első említésétől a legújabb kori művészettörténeti kutatásáig és restaurálásáig olvashatunk részletesen. Ez az emlékműanyag a Szépművészeti Múzeumban hamarosan bemutatásra is kerül egy új állandó kiállítás keretében. Hasonlóan részletes feldolgozást olvashatunk a homoródszentmártoni karzatról, amely egyben a szerző komplex módszerét is bemutatja, hogyan lehet a helyszíni, levéltári és szakirodalmi munkákat használni, nyomozás segítségével rekonstruálni az idők folyamán elévült átfestéseket, átépítéseket, restaurálásokat megkülönböztetni. Szintén a korai emlékek között szerepelnek Homoródszentpéter, Magyarsáros, Szentábrahám, Korond és Nyárádszentlászló fennmaradt berendezései is, de ezekkel párhuzamosan a meglévő református és katolikus templomokban lévő anyagok is szöveges szinten bemutatásra kerülnek. Egy új múzeumi gyűjteménybe került műtárgyról is információt kapunk, a gótika és reneszánsz stílus jegyeit hordozó nyárádszentlászlói sekrestye ajtóról, amely nemrég került bemutatásra az unitárius egyház tulajdonában lévő kolozsvári Vallásszabadság Házában.

Míg a török betörések miatt a 17. század első feléből kevés adattal rendelkezünk a festett templomi berendezésekre vonatkozóan, a század utolsó harmadában fellendülő mennyezetépítés remek példáit sorolja fel a kiadvány Nyárádszentmárton, Szentgerice, Énlaka, Várfalva, Homoródszentmárton templomainak esetében, és további templomok ez időből származó berendezéseit is ismerteti.

A *Diploma Leopoldinum* utáni korszakban, az unitárius egyház sok templomot és gyülekezeti közösséget veszített, ugyanakkor a 18. században újonnan létesült berendezések magukon viselnek bizonyos unitárius jegyeket, szimbólumokat, sajátos díszítványokat, mozgalmas állati és növényi elemeket. Így például a magyarszentbenedeki mennyezeten megfigyelhető a galamb motívum (amely az unitárius címer központi szimbóluma), a homoródkarácsonyfalvi unitárius templom mennyezetén pedig „Egy az Isten” kezdetű felirat. A koronás kígyó, a fiait vérével tápláló pelikán, a kétfejű sas, az

almafa, a körtefa szintén elterjedt motívumokként fordulnak elő. A díszítő módokat áttekintve érdemes lenne ebből a korból származó nagymennyiségű díszített unitárius kéziratot, énekeskönyvet is bevonni a kutatásba, hiszen ezekben számtalanszor szerepelnek ugyanazok a motívumok: például a koronás kígyó a kéziratokban iniciálé díszítményeként jelenik meg. A kurátorok, tógátus deákok közreműködésével, a nyomtatott énekeskönyvek hiánya miatt elterjedt kéziratok jelzik, hogy az oktatás, hatással lehetett az unitárius egyházi díszítőművészetre is. A kötet a 18. századból szép számban fennmaradó kiegészítő berendezéseket ismertetve 75 darab színes digitális felvételen mutatja be a szószék-koronákat, úrasztalokat, éneklőszékeket, padokat, stallumokat és ajtókat. Ezekben az esetekben is a korábbi korszakok nyomai az átalakítási folyamatok ismertetve vannak. Balassa Iván a helyszíneket bejárva, padlásokat kutatva felfigyelt a legkisebb, egyszerűbb berendezési tárgyakra is, így például az éneklőszékekre, melyek az utóbbi időben hangsúlyt kapnak a múzeumi kiállításokon is.

A 18. század végéről származó egyszerűbb díszítési megoldásokat mutató festett berendezések külön fejezetbe kerültek. Itt látjuk az újabb keltezésű nyárádgálfalvai, gagyai, székelykeresztúri, tordátfalvi, énlakai, magyarzsákodi, medeséri mennyezeteket. A 19. század elején készült szószék-koronák, úrasztalok és más kiegészítők a mennyezetekkel szemben gazdag barokkos szerkezeti megoldásokat mutatnak, díszítésük változatos.

A legújabb festett asztalosmunkákat bemutató részben az aranyosszéki Kövenden tanúi lehetünk annak a folyamatnak ahogyan a régi 1721 és 1796 éveken festett mennyezetet teljesen átalakították, hogy az 1913-ban felújított templomba elhelyezhessék. A korabeli gyakorlat szerint a festett deszkákat kazettákra vágták, átfestették, újabb történet mely egy mennyezet „életrajzát” tárja elének az idők folyamán történt fontosabb eseményekkel. A legújabb készítésű mennyezeteken Kálnok, Kőkös, Mészkö templomaiban jellemzően a kék szín használata dominál, amely szín a bútorfestő Sütő család által készített munkáknál is megfigyelhető. A kötet utolsó ismertetett festett mennyezete is a „Sütő művek” egyik legfrissebb alkotása, a 2000-re elkészült magyarandrásfalvi templomé, melyet a református és unitárius közösség egyaránt használ.

Balassa Iván a legújabb korral foglalkozó részben foglalja össze mindazt a tudományos érdeklődést, amely a templomi berendezések emlékére vonatkozik. A század elején kezdődő kutatások előbb régiségként kezelték e tárgyak korai darabjait, majd iparművészeti emlékként és népművészeti tárgyként foglalkoztak velük, amint a három múzeumi terület között elhelyezett emlékére is mutatja. Ugyanakkor a művészettörténet, az iparművészet és a néprajztudomány körében folyó kutatások napjainkra teljesen integrálják a különböző szakmai eredményeket, amit jelen kötet is igazol.

Az olvasó joggal teszi fel a kérdést, hogy van-e valami jellemzője az unitárius templomok festett munkáinak és vannak-e különbségek a többi felekezet templomi berendezéseivel viszonyítva? A teljes lajstromba vétel és az elemzés nem mutat különösebb eltérést hiszen a templomokat „örökölhették” az egyes közösségek, a mesterek pedig gyakran több felekezetnek is dolgoztak. A sajátos feliratok és díszítési megoldások akkor mutatnak sajátosságot ezen a területen, amikor maguk az unitáriusok a megrendelők, az építetők. A könyv egyedülálló abban a tekintetben, hogy az Erdélyben fellelhető unitárius anyagok teljes bemutatását adja, szakmai kiadvány ellenére ismeretterjesztő képes albumként is használható. Földrajzi mutató, képjegyzék, román és angol nyelvű összefoglaló valamint a festett fa berendezések jegyzéke teszi teljessé a kiadványt.

Fejős Zoltán: Új helyek, új metaforák. Közelítések a jelenkor múzeumi etnográfájához. Studia Folkloristica et Ethnographica 67. Debrecen: Debreceni Egyetem Kiadó Debrecen University Press, 2017. 425 p.

Illés Péter

„...keresni az utakat az „igazi” múzeumhoz – amiben mindnyájan hittünk, de amit legelőször magunkban építünk” – úgy vélem ez Fejős Zoltán legújabb múzeumelméleti kötetének a központi gondolata, ami erősen szubjektív vallomás valójában megmagyarázza mindazon néprajzi muzeológiai törekvéseket, amelyek a budapesti Néprajzi Múzeum igazgatójaként 1997 és 2012 között szakmai irányításával megvalósultak, és amit ezek sorában ő a „jelenkor etnográfájának”, illetve „jelenkorkutatási múzeumi programnak” nevezett el. Ebben a másfél évtizedes időszakban alapvetően meghatározó volt, hogy a jelenkor fogalmát társadalomelméleti alapotottsággal igyekezett megragadni, tudományos igényességgel kívánt valódi diskurzust létrehozni és azon belül tartani, akárcsak annak empirikus „formáit” és „tartalmait”. Hiszen a pozíció, amiből témáját megközelítette karakteresen intézményi háttérű volt, ami a magyar múzeumi világban is egy igen speciális terület, ha írhatom, kifejezetten „tárgyhoz kötött”. Bizonyos értelemben, legalább ennyire „röghöz” is, tekintve a magyar néprajz földrajzi meghatározottságát és nyelvi korlátait, miközben az ezredfordulón a kulturális globalizáció Magyarországon is jelentős hatásokat váltott ki mind a társadalmi, mint az intézményes kulturális és tudományos közéletben. Ám ennek a szakterületi irányadásnak legmélyén valójában nem kisebb problematikáról van szó, minthogy mi a feladata a néprajzi muzeológiának, annak intézményesült országos, regionális és helyi gyűjteményeinek a 21. században? Mindezzel összefüggésben, arról sem szabad megfeledkezni, hogy éppen ezekben az években a magyar múzeumi intézményrendszer maga is jelentős tulajdonosi és finanszírozási átalakuláson ment keresztül, aminek eredőjeként aztán az elméleti megalapozottságú és tudományos igényű néprajzi muzeológia a két országos múzeumba, a budapesti Néprajzi Múzeumba és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba szűkült be. Ám, jelenleg az előző Kemecsi Lajos igazgatói vezetésével a látogatók elől bezártan működve készül elő az új, a Liget Zrt. tulajdonában lévő épületbe való átköltözésre Budapesten, az utóbbi pedig az 1921-es trianoni békediktátum évfordulójához közeledve egy új, minden korábbinál nagyobb szabású, Erdély tájegységet épít Cseri Miklós főigazgató irányításával. Szinte jelképes, hogy mikor a Fejős Zoltán által szerkesztett és 2000-ben közzétett, valóban mér-földkönek számító, 1058 oldalas, a *Néprajzi múzeum gyűjteményei* című kötetben általa bevezetett szenzitív fogalmi distinkciót, a néprajzi tárgy és a néprajzi múzeumi tárgy kifejezést használjuk, tulajdonképpen nem lehet másik intézményre gondolni.

A néprajzi muzeológiában rejlő lehetséges potenciál felvázolásában Szilágyi Miklós 2003-ban megjelent tankönyvére reflektálva veti fel újra a könyv a mai napig nem megoldott kérdést: az újabb tudományos felfogásmódok vajon mennyire lesznek érdemleges hatással rá, vagy a történeti muzeológián belül speciális, a „népi kultúra” szépségére „emlékeztető mementó” marad. Vagyis, a néprajz, annak az „anyag kultúra” kutatására szakosodott muzeológiai válfajának „önvédelme és saját útkeresése” tükröződik vissza a kötetből, de nem csak azt tükrözi vissza, hanem mintegy vallomásszerűen a saját korát, korszellemét. Hiszen, ha csak tudománytörténetileg szemléljük a 19. és 20. századok fordulóján kialakuló (Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tára) és az 1970-es években intézményesülésében országszerte kiteljesedő néprajzi muzeológiai látásmódot, feltűnő, hogy a történeti muzeológiába való integráció jelenik meg alternatívaként és nem például a természettudományi vagy a régészeti. Visszatekintve jól látszik, a „ma dokumentációját” megvalósító intézményközi együttműködések, hálózaton alapuló program (MaDok) az interdiszciplináris muzeológiai

kutatások, azok professzionalizációjának próbatétele is volt, hiszen a „jelenkor” múzeumi megörökítése és értelmezése jóval összetettebb annál, mint amire a magyar néprajz, vagy a magyarországi etnográfiai látásmód megragadni képes, – de egyáltalán valaha is készült volna rá. Persze nem volt a jelenkutatás programja minden előzmény nélküli, ám az 1989-90-es rendszerváltás előtti „szocialista muzeológiában” erősen ideologikus kísérleteket Fejős Zoltán kezdeményezése kritikai reflexióval kezelte, és tulajdonképpen ezzel az öndokumentációs kötettel mintegy saját tevékenységét és nem kevés eredményét is (lásd a kötet mellékletében lévő műtárgygyarapításokat, kiállításokat és nemzetközi tapasztalatokat). A követendő minta és inspirációs forrás leginkább az 1980-as években induló svédországi Samdok (<https://samdok.com/>) jelenkori tárgyi kultúra dokumentációs programja volt, ami 2017. december 31-én azonban megszűnt.

Utóbbi mozzanat, vagy akárcsak például a „világkultúrákat” bemutató intézmények átnevezési hulláma is jól jelzi, hogy az európai muzeológiai élet is változásban van, mialatt a nemzetközi akadémiai tudományosság is olyan új irányzatokat hozott létre az anyagi kultúra tanulmányozására, amelyek például a technológia, a design és a fogyasztás, vagy a mindennapi élet korábról ismert kategóriáit is magukba foglalják, akárcsak a múzeumi gyűjteményeket. Ám, miként Fejős Zoltán a kötetében jelzi, ehhez az „új” anyagi-kultúra (ember és tárgyi környezet kapcsolata, tárgyak cselekvőképessége stb.) kutatáshoz Magyarországon semmiféle kapcsolódás nincs, és teszem hozzá, nem is látszik, hogy a recenzió készültének idején széleskörű szakmai igény, kialakulóban lévő fórum, pláne intézményesítve mutatkozna rá, de ha nem is a Néprajzi Múzeumban, például a magyar néprajzi és a teljes muzeológia „alma materében”, a budapesti Nemzeti Múzeumban. Hogyan legyünk korszerűek? A kérdés továbbra is nyitott.

Granasztói Péter (szerk.): Pamutkendő, vasfazék, fajansztányér. Tárgykészítés és fogyasztás Magyarországon az ipari forradalom korában (1750-1850.) Tabula könyvek, 14. Budapest, Néprajzi Múzeum. 391 p.

Verebélyi Kincső

A néprajz tudomány oly sokat emlegetett elmélet-ellenessége, saját hagyományainak reflektálatlan tisztelete olykor olyan önvédelmi reflexeket válthat ki, amelyek új elgondolások recepcióját akadályozni tudják. Reméljük, hogy nem ez lesz a sorsa a Granasztói Péter szerkesztésében, egy hat tagból álló munkacsoport és három meghívott kutató eredményeit a fenti címen összegező kötetnek. A kutatás támogatása – *A köznépi tárgyi világ differenciáltsága és változása a 18–19. századi Magyarországon NKFI (OTKA)* – alkalmat adott arra, hogy a Néprajzi Múzeum Benda Gyula kezdeményezésére és Hoffman Tamás támogatásával létrejött inventáriumgyűjteményét bővítsék, számítógépes adatbázist hozzanak létre, ami a 18–19. századi, elsősorban vidéken élő népesség tárgyi kultúrája változásainak új megközelítési módszerek alkalmazásával történő kutatását tette lehetővé. A kötet szerkesztője az *Előszó*ban és a bevezető tanulmányban – *Tárgyak tengerében. Inventárium, adatbázis, anyagi kultúra* – mindezeket a kutatási előzményeket, az elért eredményeket, az adatbázis felépítésének elveit és a kutatási távlatokat foglalta össze. Mondanivalója igazolása maga a kötet. A szerzők érdeme, hogy a tárgyak értelmezésénél túlléptek az inventáriumok tartalmi ismertetésén és további változatos források bevonásával a kontextusoknak nem is egy, hanem olykor több szintjét is megmutatták.

Varietas delectat: igen különböző témák sorjázna a kötetben, amelyeknek mondanivalóját a szemléleti hasonlóság felerősíti. Az elemzett inventáriumok az iparosok, tisztviselők, gazdag parasztok újabban ’közrendnek’ nevezett társadalmi rétegnek a vagyontárgyairól készültek. A szerzők arra

törekedtek, hogy a tárgyakban és használatukban ne csak a fogyasztás gazdasági szükségszerűségét mutassák ki, hanem olyan kulturális attitűdökre is felhívják a figyelmet, amelyek a társadalmi rétegek közötti mintakövetésről és mintaadásról tanúskodnak.

Flórián Mária *A közrend társadalomtörténeti kutatásának lehetőségei a feudalizmus utolsó századában* (55–62) címen a ruházati iparokkal kapcsolatos történeti források felhasználása során szerzett tapasztalatait ismerteti. Kemecsi Lajos a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban a Felföldi Mezőváros tájegységének berendezésénél támaszkodott a gyöngyösi iparosok hagyatéki leltáraiból levonható, egyebek mellett a muzeológia számára is hasznosítható tanulságokra. *Kézművesek – tárgyhaznátal – modernizáció. Esettanulmány mezővárosi hagyatéki leltárak forrásbázisának felhasználásával* (63–78). A kézműves iparokkal kapcsolatos két tanulmányhoz némiképp kapcsolódik Tasnádi Zsuzsanna írása: *Rajzkultúra és köznépi díszítőművészet 1770 és 1850 között* (79–120). Tasnádi Zsuzsa szerencsés módon megtalálta azt a nézőpontot, amelyről nagy ívű áttekintést tudott adni arról, hogy a különböző területeken folyó rajzkutatás eredményei felhasználásának melyek a legfőbb területei a néprajzi tárgyak körében. A szerző új szempontokat tudott adni a népi díszítőművészet forrásvidékének a tudatosításához, tágabb értelemben véve pedig a vizuális kultúra alakulástörténetéhez.

Az inventáriumkutatások egyik ösztönzője a muzeológia oldalról az volt, hogy gyűjteményekbe került, gyakran történetüket nélkülöző tárgyak megszólaltatásához fogódzókat leljenek a kutatók. Ennek a kívánalomnak példásan megfelelt Lackner Mónika, aki Divald Kornélnak a Néprajzi Múzeumba került, 1911-ben gyűjtött, tizennyolc színes nyomással díszített kendőjét mutatta be. A viseletdarabok származástörténetét európai összefüggésbe helyezte, kitért a textilnyomás történetétől kezdve a kereskedelmi kapcsolatokon át a kendő szokástárgyként való alkalmazására is: *Globalis trendek, lokális ízlés: nyomott pamutkendők a 19. század első felében* (121–172). A textil téma folytatásaként *A délerdélyi textilipar 18-19. századi központjai és néhány terméktípus* (173–194) című dolgozatot olvasható Szöcsné Gazda Enikő tollából. Ő az ipari és a házi előállítású szövetfajtákkal foglalkozott (posztó, selyem, flanel) dél-erdélyi leltárak alapján, miközben a lokális jelenségeket európai vonatkozások figyelembe értékelték.

Nagy Zoltán *Dongás faedények elterjedtsége és használata a szentgotthárdi és keszthelyi uradalom falvaiban 1786 és 1846 között* (195–245) címen közölte hosszú évek kutatása során nyert eredményeit. Az első olvasatra kicsit száraznak tűnő téma kifejtése mégis izgalmas. A szerző kutatási módszereket ötvöztött: többféle levéltári forrás-típus adatait figyelembe véve állította össze statisztikai összegezését, amely kiegészült a némileg a 'Wörter und Sache' módszer óta ismert nyelvi és tárgytípológiai elemzésekkel.

Az anyagi kultúra kutatói ritkán foglalkoztak a fémből készült eszközökkel, különösen nem a főzőedényekkel. Kiss Kitti az *Üst, bogrács, vassfazék és a „rézvasfazék”*. *Fém főzőedények Magyarországon a 16–19. században* (247–96). című tanulmány szerzője otthonos a témában. Nagyon nagy feladatra vállalkozott, amelynek a megoldása életműtől lenne elvárható. Anyagok, technikák, edényformák és megnevezéseik több száz éven keresztül végbe ment változását igyekezett úgy az olvasó elé tárni, hogy a hazai és európai keretek is érzékelhetőek legyenek.

A Néprajzi Múzeum Veszprémből, Tatáról és Keszthelyről származó inventáriumainak, valamint további dunántúli levéltári források adatainak és több alföldi mezővárosból, valamint Északkelet-Magyarországról (Miskolc és Tokaj) származó publikált inventáriumok anyagainak az alapján összeállított korpuszt vizsgálta Vida Gabriella. Még további adatolt forrásokat is bevont a vizsgálat anyagába. *Fehér tányérok, györi edények, tót fehértarka tálak. Fajanszok a 18. század végi, 19. század eleji köznépi hagyatéki leltárakban* (297–336) című tanulmánya arra kereste a választ, hogy a

fajanszedények használata hogyan terjedt el a tárgyalt időszakban elsősorban a mezővárosokban. A statisztikai módszereket is bőségesen alkalmazó szerző az egymástól eltérő tájak mezővárosi lakosságai edényhasználatának sajátosságából nemcsak a tulajdonosok társadalmi helyzetére vonatkozóan tudott megállapításokat tenni, hanem érzékeltetni és indokolni tudta a korábban használt fa- és ónedények lassú háttérbeszorulásának ütemét is.

A kötetet Granasztói Péter *Szőkröny, láda, sublót, kanapé. A bútorhasználat differenciálódása Magyarországon a 18. század második és 19. század első felében (337–384)* című nagy felkészültséget bizonyító írása zárja. Meggyőződhethet az olvasó arról, hogy az adatok kvantitatív elemzése segít bútorfajták és használatuk elterjedésének, a presztízs szerepet betöltő változatok létrejöttének felmérésében, e mellett azonban az egyedi esetek, kivételnek számító eltérések elemzése még inkább hozzájárul nemcsak a lakáskultúra alakulásának, hanem általában véve a kulturális folyamatok összetevőinek komplex szemléletéhez.

Valamennyi tanulmány igen alapos munkáról tanúskodik, a szerzők gazdag irodalomjegyzékeket, táblázatokat, illusztrációs anyagot állítottak össze. A gondos szerkesztő meg tudta teremteni az írások összhangját úgy, hogy a tematikai változatosság és a szerzők innovatív képességei egyaránt jól érvényesüljenek. Az okos és szép könyv jelentősége valójában akkor teljesebb ki, ha reflexiókat kiváltva az inventáriumok tárházának gazdagsága további kutatásokra ösztönöz.

Cseri Miklós – Sári Zsolt (szerk.): Elképzelt álmok, megvalósult történetek. A Skanzen első ötven éve (1967–2017). (A Skanzen Könyvek sorozatban.) Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2018. 178 p.

Tóth Arnold

A szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum 2017–2018-ban ünnepelte fennállásának 50. évfordulóját. A jubileumi év számos rendezvényének, megemlékező szakmai és társadalmi eseményének sorát 2017. április 7-én a *Skanzen 50* című időszaki kiállítás nyitotta meg. A nyitott és társadalmi részvételen alapuló muzeológia koncepciójának jegyében a kiállítás kurátora, Sári Zsolt ötven személyes történet köré szervezte az intézmény fél évszázadának bemutatását, amelyben a „Skanzen csapat tagjai” – a jelenlegi és egykori munkatársak – mellett a külsős partnerek, a közönség, a múzeumi önkéntesek, az adatközlők, a hazai és a nemzetközi szakmai közösség tagjai is megosztották egy-egy emléküket egymással és a látogatókkal.

A kiállítás katalógusa, és egyben az ötven esztendő múzeumtörténeti összefoglalása az *Elképzelt álmok, megvalósult történetek* című kötet, a Skanzen Könyvek sorozatának újabb darabja. A kiadvány 10 fejezetben tárja az olvasó elé a hazai szabadtéri muzeológia vezető intézményének legfontosabb történeti tényeit, küldetésének és társadalmi szerepének változásait, megvalósult eredményeinek összegzését, és mindezek egyéni, közösségi emlékezetben megőrkítet lenyomatát. A bevezető előszóban a szerkesztők, Cseri Miklós és Sári Zsolt a jubileumi év és az évfordulás kiállítás ismertetése mellett jelzik a kötet célját: annak megismertetését, hogy a Skanzen hogyan vált „egy alapvetően építészeti indíttatású múzeumból látogatóbarát, társadalmi és szolidáris múzeummá” (9). Ennek megfelelően maga a könyv is a „látogatóbarát” szellemiséget tükrözi: kvadrát formátumú, könnyen forgatható lapjain nagyméretű színes és archív fotókkal, szövegközi kiemelésekkel, átlátható tagolással teljesíti a szakmailag megalapozott, hiteles, ugyanakkor a szélesebb olvasóközönség számára is könnyen fogyasztható múzeumi album műfajának követelményeit. A muzeológiai „titkok” és személyes történetek elmesélésén keresztül úgy szól a nagyközönséghez,

hogy közben a szakmai olvasóban sem marad hiányérzet, egyúttal az ilyenkor elvárt archiválás és emlékéllítés funkcióját is betölti a kiadvány.

A kötet tartalmi-tematikai szempontból három részre tagolható. Az első öt fejezetet az alapítás történetének és a hagyományos múzeumi funkciók (kutatás, gyűjtés, kiállítás) bemutatásának szentelték a szerkesztők. Az *Öletlőtől a megvalósulásig* című első fejezet nagy ívű áttekintést ad a szabadtéri muzeológia magyarországi kezdeteiről. Az 1967-ben a Néprajzi Múzeum Falumúzeum Osztályaként megalapított Skanzen a millenniumi kiállítás néprajzi falujából kiindulva, Vargha László, Györffy István és Domanovszky György koncepcióin át jutott el az 1968-as első kapavágásig, a Felső-Tiszavidék tájegységben a kispaládi lakóház helyének kijelöléséig. A bemutatandó népi építészeti együttesek, az áttelepítendő épületek koncepciója Barabás Jenő, Szolnoky Lajos és Hoffmann Tamás óta alapjaiban napjainkig sem változott, azonban számos tudományos és gyakorlati szempont mentén bővült, átalakult, árnyaltabbá vált az évtizedek során. Az állandó kiállításokat összegző fejezetben képet kapunk erről a folyamatról, megismerve nemcsak az ötven év során megnyitott nyolc tájegységet, hanem a régészeti kitekintésként megvalósított Villa Rusticá-t, a 2017 óta épülő Erdély tájegységet, az amerikai magyarság körében elvégzett kutatásokat, valamint a 20. századi épületegyüttes és a középkori falu előkészítését is. Önálló egység szól az *időszaki kiállításokról*, amelyek a Skanzen Galéria és a Magtár épületének átadása óta jelentős szerepet kapnak a muzeológiai munkában, a legutóbbi években a „termes múzeumok” kiállítási eszköztárával felfrissítve már a hagyományos enteriőrökkel berendezett lakóházak némelyikét is.

Az 1970-es években a tájegységek felépítését, az épületek áttelepítését és hiteles berendezését szolgáló alapkutatásokkal kezdődött a Skanzen népi építészeti kutatási programja. A *Tudományos kutatóhely* című fejezet röviden összegzi, hogyan vált mind szélesebbé az intézmény tudományos tevékenysége, a hazai és nemzetközi konferenciák megrendezésétől a szakmai kiadványokon (Ház és Ember, Téka, Skanzen Könyvek) és az ismeretterjesztő kiadványokon (Skanzen Füzetek) át a néprajzi, muzeológiai felsőoktatással bezárólag. A gyűjtemény történetét és jellegzetességeit ismertető fejezet hangsúlyozza, hogy a Skanzenben őrzött közel 120.000 néprajzi tárgy, 19.000 adattári tétel, 20.000 lapnyi épületdokumentáció, 190.000 fotó, 20.000 percnyi video- és hangfelvétel a magyar népi építészeti kutatások máig legnagyobb gyűjteménye. Ennek az anyagnak nemcsak a műtárgyvédelmi, hanem a minél szélesebb körben történő közzétételi, kutathatósági céljait is szolgálja a 2003-ban – Magyarországon elsőként – átadott Látványtár, és a hozzá kapcsolódó intenzív digitalizálási, online adatbázisokat publikáló gyűjteményi munka.

A kötet második nagy egysége, négy fejezet szól a Skanzen társadalmi küldetéséről, a korszerű nyitott, közösségi és szolgáltató muzeológia tanító és szórakoztató funkcióinak megvalósításáról. A közönségkapcsolatok „élő múzeum” koncepciója már a hetvenes években megjelent, ennek kiteljesedését mutatja be a *Társadalmi múzeum: nyitottak vagyunk* című fejezet. A nagyrendezvények és fesztiválok, a családtörténetekre alapozott kosztümös drámapedagógia, az oktatási funkciókat kiszolgáló demonstrációs tárgyak, a hagyományos kézművességeket és paraszti tevékenységeket bemutató interaktív műhelyek komplex szolgáltatási rendszerét koronázta meg 2009-ben Európa leghosszabb múzeumon belüli vasútjának átadása. A múzeumpedagógiai munkát összefoglaló *Tanító múzeum* fejezet a társadalmi felelősségvállalás kérdésére fókuszál, amelyben a Skanzen nemzetközi példákat meghonosítva vált a hazai muzeológia iránymutató intézményévé.

A múzeum tevékenységében érintett közösségekkel kiépített kapcsolatok összegzését a *Hálózatok múzeuma* fejezetben olvashatjuk. A Skanzen tájegységeinek lokális közösségei, az épületek és a gyűjteménybe került tárgyak, adatok egykori tulajdonosai képezik az első hálózatot. A velük való

kapcsolattartás, a múzeumi tevékenységek helyi körben való visszatükrözése volt a célja az 50. évforduló egyik eseményének, a *Robog a Skanzen* című országjáró vándorkiállításnak is. Hasonlóan erős társadalmi kapcsolatot jelentenek a hálóban az önkéntesek és az iskolai közösségi szolgálatos diákok is, mint ahogyan a külső helyszíneken, tömegrendezvényeken való rendszeres megjelenés is nagyban erősítette az intézmény pozícióit. Nemzetközi szinten a hálózatok a szakmai szervezetek, mint az Európai Szabadtéri Múzeumok Szövetsége (AEOM), vagy Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (ICOM), melyekben az egész hazai múzeumügy méltó képviselőt kapott a Skanzen aktív tevékenységének köszönhetően.

Az intézményt vezető főigazgatók (kezdetben még a Néprajzi Múzeum kötelékében Szolnoky Lajos és 1972-től Hoffmann Tamás, majd 1976-tól már szakmailag is önálló intézményként Kurucz Albert, Füzes Endre, majd napjainkban is Cseri Miklós) koncepcióinak, személyes döntéseinek hatását a kötet csak érintőlegesen tárgyalja az első fejezetben. A második tematikai egység záró fejezete, a *Több mint múzeum: Skanzen tröszt* című rész kapcsán azonban fontos kiemelni, hogy Cseri Miklós több, mint két évtizedes főigazgatósága a Skanzen komplex kulturális intézménnyé való átalakulását hozta magával. A *Skanzen tröszt* fogalma arra utal, hogy 2004-től kezdve a „múzeumi funkció elsődlegessége mellett a népi építészeti emlékek, a szellemi kulturális örökség és a múzeumi oktatás nemzeti kompetencia feladatként szervesen kapcsolódik a Skanzenhez” (78). Ennek megfelelően újabb igazgatóságok kezdtek meg munkájukat az intézmény keretében. A Múzeumok Oktatási és Képzési Központja (2006) EU-finanszírozással megvalósított projektek keretében a múzeumi ismeretátadás és szakemberképzés legfontosabb fóruma lett a 2010-es évekre. A Szellemi Kulturális Örökség Igazgatósága (2009) az UNESCO szellemi kulturális örökségről szóló nemzetközi egyezményének hazai megvalósítását koordinálja, a Magyarországi Tájházak Központi Igazgatósága (2017) pedig a népi építészet emlékeinek kutatása, megőrzése és közzététele kapcsán lát el országos hatókörű feladatokat.

A jubileumi kötet harmadik nagy tematikai egysége a *Személyes történetek* címet viseli. Terjedelmét tekintve a kiadvány nagyobbik, második felét teszi ki a kiállításban tárgyakkal is illusztrált ötven történet. Az emlékek felidézése, szövegek és képek révén történő megosztása élményszerűvé, személyessé, bensőségessé, dinamikussá teszi a sokszor hivatalosan ünnepélyes, statikus évfordulókkal való találkozást. Az emlékezők több mint fele, mintegy harminc személy egykori és jelenlegi kolléga, többségében néprajzos muzeológus, illetve építész, gyűjteménykezelő, múzeum-pedagógus, rendezvényszervező, marketing- kommunikációs szakember. Közülük többen (mint például Barabás Jenő, Szolnoky Lajos, Hoffmann Tamás, Füzes Endre, Erdélyi Zoltán, Csilléry Klára, Bíró Ibolya, Rassy Tibor, Kurucz Albert, Sabján Tibor) már csak egykori írásaikkal, posztumusz szerepelnek az emlékezők sorában. Mellettük húsz további, intézményi szempontból „külső” személy is elmesél egy-egy történetet, mint Mádl Dalma asszony, Rudolf Péter filmrendező, Aknay János festőművész, Balogh Balázs néprajzkutató, illetve pedagógusok, önkéntesek, látogatók – a tágabban értelmezett „Skanzen család” tagjai. Nem kétséges, hogy ezek a személyes történetek az oral history műfajába illeszkedően fontos múzeumtörténeti források lesznek már a közeljövőben is.

A kötet képanyaga sokrétű, változatos. A forrásértékű, múzeumtörténeti archív fotók mellett számos látványos eseményfotó, szépen kidolgozott műtárgyfotó, illetve néhány rajzos illusztráció teszi esztétikussá, mozgalmassá, könnyen lapozhatóvá a kiadványt. A bőséges angol nyelvű összefoglalás megengedi, hogy nemzetközi szinten is méltó módon képviselje ez a kötet nemcsak a Szabadtéri Néprajzi Múzeum ötven esztendejét, hanem az egész hazai néprajzi muzeológia fél évszázadának egy fontos fejezetét is.

Kovai Cecília: A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2017. 260 p.

Deáky Zita

Hosszú ideig tartó, klasszikus kulturális antropológiai kutatásokat cigány közösségben Magyarországon először Michael Stewart angol szociálintropológus végzett, amikor 1984-86-ban családjával egy oláh cigány közösségben élt egy Heves megyei városban. Könyve 1994-ben jelent meg, és kiindulópontnak számít mindenkinek, aki tudományos céllal kívánja a hazai cigányok kultúráját tanulmányozni. Mondhatnánk, az ő nyomdokain indult el Kovai Cecília és Horváth Kata 2000-ben, még mint kulturális antropológia szakos hallgatók hosszú időt töltöttek egy általuk Gömbaljának nevezett magyarcigány, azaz romungró közösségben. Úttörőnek tekinthetjük vállalkozásukat, ugyanis magyarként ők végeztek először magyar nyelvű cigány közösségben több hónapos kutatómunkát. A két kutató nő útjai szétváltak, és Kovai Cecília folytatta elsősorban Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falvak telepein a megkezdett munkát, és végül 2015-ben védte meg PhD disszertációját, amelyben a majd húsz év alatt szerzett tapasztalatát, publikációit és előadásait, összességében tudományos eredményeit foglalta össze. Ennek könyvformában szerkesztett változatát 2017-ben adta ki a L'Harmattan Kiadó.

Eredményét és tudományos összefoglalását megalapozta azzal is, hogy az elmúlt másfél évtizedben számos más tematikus cigány kutatásokban is részt vett, és körbejárt olyan rész kérdéseket – megélhetés, oktatás, önszerveződés, migráció, család, gyermekvállalás, rokonsági szerepek – amelyek segítették saját tapasztalatait, gyűjtéseit nemzetközi kontextusban helyezni, valamint az eddigi kutatásokat is kritikusan szemlélni.

Kovai Cecília könyvét meghatározónak tarthatjuk a hazai tudományos cigánykutatások területén. Nemcsak a hosszú hónapokra való terepen élés és a résztvevő megfigyelés módszere miatt, hanem mert a szocialista időszak után, de arra reflektálva, a rendszerváltást követő 10-15 évet átfogva vizsgálta a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei falvak cigány közösségeit. Ez rendkívül fontos, a társadalom egészére mélyreható változásokat hozó időszak volt, amely különösen a hazai cigányok gazdasági, társadalmi helyzetét rendítette meg, és bizonyos szempontból át is formálta a közösségek struktúráját, életstratégiáit, így Gömbalját is.

Kovai adotttnak veszi a történeti kontextust, ezért eltekint a cigányok több évszázados magyarországi történetének felvázolásától. Ugyanakkor a kutatási hely megválasztása, már önmagában jelzi a közelmúltra való reflexiókat, hisz Borsod-Abaúj-Zemplén megye nagyobb számú cigány népséggel rendelkező régiói hátrányos vagy többszörösen hátrányos vagy éppen leszakadó jelzöt kaptak a rendszerváltás után. Ezeket nagyfokú munkanélküliség, szegénység, az eltérő viselkedési normákból fakadó cigány-magyar együttélési konfliktusok, a nyomokban megjelenő szélsőséges politikai csoportok is jellemeznek. A térség leszakadó, gazdaságilag rossz és romló helyzete számos társadalmi problémát eredményez, látványosan kiéleződnek a társadalmi feszültségek, és Kovai rámutat, ezek meghatározzák a cigány tematika alakulását, és a társadalmi problémák a cigány tematika által beszélődnek el. Ez igaz akkor is, ha a szorosabban kutató település, „Gömbalja” városközelsége miatt jobb helyzetben van a munkahelyek és a mezőgazdasági termelés szempontjából. Ugyanakkor a lakosság 20-25%-a cigány, és ez az arányszám folyamatosan emelkedik. Elemzését a többségi társadalom és a cigány közösségek eltérő és igen feszültségterhes érték- és normarendszerében, a cigány-magyar különbségtétel hatalmi viszonyában helyezi el, ami azonban nem egy statikus állapot, hanem egy folyamat része.

Kovai az államszocialista rendszerrel kapcsolatban hangsúlyozza, hogy annak asszimilációs törekvései határozták meg a cigányokkal szembeni politikai-hatalmi diskurzust. 1961-ben szociálisan

hátrányos csoportként definiálták őket, és a szociális hátrányok felszámolásával kívánták megoldani a hozzájuk kötődő problémákat. Úgy tűnt, hogy a majd teljes foglalkoztatottság (férfiak esetében) segíti az asszimilációt, és napjainkig ez a formális bérmunka, a rendszeres jövedelem jelenti a megélhetés vágyott forrását. (22) Ezzel párhuzamosan a telepfelszámolások és a beiskoláztatás szigorítása egyenletlenül, újratermelve a problémákat valósult meg, sőt konzerválta az addigi különállásokat és hátrányos pozíciókat, felerősítette a cigányokat stigmatizáló jelzéseket is. A rendszerváltás után a térség települései az addigiakhoz képest is hátrányos helyzetbe kerültek. A többségi nem cigány népesség gazdasági helyzete is megrendült, a cigányok pedig a munkanélküliséggel teljesen kiszolgáltatottá váltak. Mindez tovább élte a konfliktusokat, és egyre erőteljesebb bezárkózást, egymástól való elhatárolódást eredményezett mindkét csoportban.

Kovai Cecília arra keresi a választ, hogy jelenik meg, milyen szinteken, szituációkban és formákban a cigány-magyar különbségtétel, ezzel összefüggésben a helyi etnikai feszültségek, valamint és az asszimilációs kényszer hatására hogyan alakulnak a cigány rokonsági viszonyok. A szerző joggal feltételezi, és kutatásai is igazolják, hogy a család és a rokonság kapcsolati hálója, társadalmi szervező ereje megerősödik a marginalizálódott csoportokban, így a vizsgált cigány közösségekben is.

Nagyon szépen tárja föl a szerző a cigány rokonsági háló szerveződését, annak erős vagy éppen gyenge szálait, működésének rendszerét és körülményeit. A rokonság, mint erőforrás, mint az összetartozás újra és újra megfogalmazása, a cigány identitás, a cigány mivolt biztonságos és szabad megélésének helye és lehetősége, másrészt a többségi társadalommal szembeni öndefiníció, az elhatárolódás és a különbségtétel kifejeződése is. Ugyanakkor gát is, az igen erős kontroll alól való kikerülés a rokonságból való kiszorulással, kirekesztéssel, az egyén elveszethezességével jár.

Csak belső ottléttel, résztvevő megfigyeléssel, kutatói felkészültséggel és érzékenységgel lehet ezeket így megismerni, bemutatni és értelmezni. Ez nem volt könnyű feladat, amit azzal is érzékeltet Kovai, hogy végigvezeti az olvasót a terepre érkező terepmunkástól a cigány közösségbe betagolódtott kutató útját, megjeleníti a „Ki vagy?” kérdés állandó jelenlétét és a válaszkészereket. Nagyon szép és érzékeny része a kötetnek mind a kutató, mind a cigány egyének előtt újra és újra megjelenő identitást, egzisztenciális állapotot, hovatarozást és elköteleződést kifejező kérdés- és feleletkényszer bemutatása, amely a rokonsági rendszer finom rezdüléseit is képes ábrázolni.

Kovai Cecília bemutatja mindazokat a területeket és főbb színtereket, ahol a magyar és a cigány találkozik, és megmutatja, hogyan jelenik meg a különbségtétel és az asszimilációs kényszer. Nagyon tudatosan és rendkívül alaposan igyekszik mind a cigány, mind a magyar nézőpontot megismerni és számba venni, mégis kicsit elbillen, amikor elsősorban választott „közössége”, azaz cigány perspektívából szemléli és értelmezi a cigány-magyar viszonyt. Ez teljesen érthető a kitűzött kutatási cél és kiindulópont szempontjából, de számos kérdést vet fel ez a problematika.

Kovai Cecília másik érdeme a korábbi hazai és nemzetközi cigány kulturális antropológiai és szociológiai kutatások átfogó és alapos ismerete, és ezek kritikus értelmezése, azokra való nagyon fontos reflexiói. Gondolkodásmódját és a kötet elméleti kereteit ez a határozott kritikai hozzáállás határozza meg.

Nagyon fontos és jelentős könyvet írt Kovai Cecília, rendkívüli felkészültséggel és érzékenységgel ír egy olyan témáról, ami már önmagában feszültségeket hordoz magában. Nem lehet megkerülni ezt a munkát, ha valaki a közép-kelet-európai cigányok társadalmi helyzetét tudományosan akarja megismerni, megérteni és értelmezni. Fontos erénye a munkának, hogy a szerző megállapításai vitára sarkallóak, újabb és újabb kérdéseket vetnek fel feltehetően minden olvasóban.

Romsics Imre (szerk.): Hagyomány – szellemi kulturális örökség – népies rendezvény. Pillanatképek a mai népművészetről. Kalocsa, Visky Károly Múzeum. 2018. 280 p.

Tasnádi Zsuzsanna

A Piros Rózsa táncegyüttes fiatal táncos párját és a kalocsai hímzést ábrázoló borító azt sejteti, hogy valamilyen folklór fesztiválhoz kapcsolódó könyvet tart kezében az olvasó. A cím, az alcím és a tartalomjegyzék konkrétan utal a tematikára. Az izgalmas folklorisztikai írásokat magába foglaló tanulmánykötet, annak apropóján született, hogy 2017 júliusában Kalocsán megrendezett XXI. Duna Menti Folklorfesztivál programjaként tudományos konferenciát is szerveztek.

A kötet egyik egységét összefoglaló írások alkotják, melyek a népi kultúra, a folklorizmus és az örökség összetett jelenségének átfogó tanulmányozását, összefüggérendszerét és napjainkban is zajló folyamatát, annak alakító tényezőit mutatják be. Ide tartoznak Verebélyi Kincső, Keszeg Vilmos, Liszka József, Csonka Takács Eszter és Romsics Imre írásai. Verebélyi Kincső és Keszeg Vilmos elemző írásai méltó keretet adnak a konferencia tematikájának. Verebélyi a folklorizmus történeti jelenségének korszakolásával, valamint társadalomtörténeti keretbe illesztésével, több mint száz év áttekintését adja, olyan példákkal melyek azt mutatják, hogy a folklorizmus a társadalmi és kulturális élettel is összefüggő kérdés, folyamatosan a nemzeti kultúrába integrálódott jelenségeként kell értelmezni. Ezért nagyon fontos az olyan műfajok elemzése, mint például a népies irodalom, a népszínmű, a táncművészet stb. Keszeg Vilmos a média és a népi kultúra közötti viszonyrendszerben helyezi el a folklór és a folklorizmus jelenségeit. Kifejti, hogy míg korábban a tárgyak, ismeretek, gyakorlatok, mentalitások és attitűdök informális módon jutottak el a generációk gyakorlatába, addig a hagyományos életforma felbomlásával a népi (paraszti) kultúra teljesen új funkciókkal és eltérő jelentésekkel kerül egy új környezetbe. Ezt nevezi *organizált* hagyománynak, melyben a sajtó, a televízió, az oktatás stb. generálja a folyamatokat. Szintén a folklorizmus területéhez sorolja, az örökségésítést, mely kitágítja a népi kultúra kereteit, és így az erőszakkal kiragadott kimerített ismeretek a hálózati társadalomban mindenki számára elérhetővé válnak. Ezt a népi kultúra legradikálisabb fordulópontjának nevezi, és nagymértékű változást vetít előre: az organikus kultúra visszaszorulását és az önlegitimáló revitalizációs programok és stratégiák előretörését.

Az erdélyi (kolozsvári) folklorizmus kutatásban a magyarországitól eltérő fogalomrendszer használatos, ugyanakkor a kötet mindegyik ide vonatkozó elméleti írása (Verebélyi, Keszeg, Liszka) megkülönbözteti Faragó József kolozsvári folklórkutató által használt *organikus* és *organizált* folklór kifejezéseket. Az *organizált* hagyomány különböző szakaszainak bemutatása megfelel a Verebélyi Kincső által használt *tradicionális folklorizmus*, *neofolklorizmus* és *posztfolklorizmus* kifejezések alatt leírt jelenségekkel. A tanulmányok hangsúlyosan jelzik, hogy a kelet-európai folklorizmus alakulása másfajta utat követ, mint a nyugat-európai, mivel ezeken a területeken a folklorizmus nemcsak a művészi régiót, hanem a mindennapi életet, a társadalmi kommunikációt is folyamatosan áthatja és részt vesz a nemzeti identitás konstrukciójának folyamatában. A *Gyöngyösbokréta* mozgalom, a *Felszállott a páva* és a *Megéneklünk Románia* rendezvények ennek jó példái.

Az örökség fogalma felől közelít Csonka Takács Eszter tanulmánya mely a magyarországi szellemi kulturális örökség identitásképző funkciójával, a tudatos gyakorlat vezérelt hagyományörző jelenségekkel foglalkozik. Szintén a szervezett hagyományokkal kapcsolatos kérdések felvetését olvashatjuk Romsics Imre tanulmányában, melyben a Kalocsai Települési Értéktár példáján keresztül láthatjuk, hogyan zajlik az értéktár listájának megalakítása, hogyan lesz bizonyos értéktári elemekből hungaricum és milyen problémákat vet fel a kulturális közösségek és a lokális kultúrpolitika eltérő hagyomány értelmezése.

Az összefoglaló tanulmányok által ismertetett folklorizmus jelenségek rendszerében helyezhetjük el a kötet többi írását. Ezek egy csoportja olyan jelenségeket ábrázol, melyek korábban a helyi hagyományok részét képezték, majd a szervezett folklór kategóriába kerültek. A betlehemes találkozókat (Pákay Viktória–Gesztai Zsófia) és a kopjafakultuszt (L. Juhász Ilona) elemző tanulmányok rámutatnak a hagyományok funkcióinak a változására. A kónyi verbunk (Eitler Ágnes) és a beregi hímzés (Smid Bernedett) példáján láthatjuk, hogy a különböző „szereplők” közreműködésével, hogyan kapcsolódnak be a nagyobb társadalmi környezetbe az addig lokális érvényességgel bíró jelenségek. Egy másik egységet képeznek azok a folklorizmus jelenségek, Liszka József szavaival élve, *kitalált hagyományok*, helyi, ismétlődő rendezvények, ösztönző programok, melyek újra generálják a népi kultúra egyes jelenségeinek megtartását, ismétlődését. Ezek lehetnek hivatalos vagy önszerveződő civil kezdeményezésű projektek. A falunapok, a szüreti rendezvények, a múzeumok éjszakája, a házasság hete, a Márton napi alkalmakkor rendezett népviseleti bemutatók a múltbéli hagyományok jelenkori rendezvényekbe való beépítését, utóéletét tükrözik. Tötszegi Tekla a népi kultúra egy kiemelt tárgyával megmutatja meg, hogy a közösségi média segítségével hogyan válik a román női ing kortárs nemzeti identitás-szervező elemmé a 21. században. A nyitott, társadalmi múzeum szép példája, hogy erre az önszerveződő folyamatra reflektálva, a Kolozsvári Néprajzi Múzeum saját gyűjteményi anyagra épülő román női ingekről szóló kiállítást rendezett. Hasonló kezdeményezésekről számolnak be Limbacher Gábor és Lengyel Ágnes írásai, ahol a lokális identitás erősítését szolgáló projektekről van szó. A balassagyarmati Palóc Múzeumban és a Szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeumban megvalósuló programokkal az ún. „viseletes rendezvényekkel” a kulturális értékek újra élővé válnak. Mindkét tanulmány nagyon jó minőségű fényképekkel illusztrálja az újabb szokások bemutatását. Tóth Piroska Anna elemző cikke két kortárs (*posztfolklorizmus*) jelenség, a 2012-ben indult *Felszállott a páva* televíziós műsor és a 2017-es *Táncházatalálkozó* elemzését végezte el internetes fórumok, közösségi portálok, blogok bejegyzéseinek feldolgozásán keresztül. Az internethasználók nézőpontjából közelíti meg az autentikusság kérdését és elemzését melynek során kifejti, hogy nagyon fontos a minőségi kulturális értékek átadása, hiszen a fogyasztókat ez érdekli a legjobban. A folklorizmus jelenségével is foglalkozó, de sokkal inkább egy téma teljes átfogó vizsgálatát sorolhatjuk a kötet harmadik csoportjába. A magyarországi dudakultúra elemzését adja Juhász Katalin és G. Szabó Zoltán tanulmánya, mely a hangszer újrafelfedezésétől a dudatanítás és a hangszerkészítés történetét is követi, elhelyezve a jelenséget az európai népzenei hagyományok felfedezésének folyamatába. Fehér Anikó világzene történetével foglalkozó írása egy rövid, nagyon határozott álláspontból összefoglalót ad a szakmailag nagyon megosztott magyarországi világzene műfajáról. A vásári emléktárgyak/turistatárgyak nemzeti szimbólumokat használó tárgyainak részletes elemzését adja Papp Árpád vajdasági és belgrádi anyagokon keresztül, megállapítva, hogy a fogyasztó a vásárlás által a nemzeti identitás felületes részesévé válhat.

Az 1968 óta működő Duna Menti Folklorfesztiválnak Kalocsa mindig lelkes támogatója volt és ezzel a tudományos üléssel, mely a határontúli kutatásokat is integrálta egy olyan kezdeményezést indított el melynek további célja, hogy a népművészettel foglalkozó konferenciák állandó részei legyenek a programsorozatnak.

Tódor Erika-Mária: Hétköznapi kétnyelvűség. Nyelvhasználat, iskolai nyelvi tájkép és nyelvi én a romániai magyar iskolákban. Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2019. 251 p.

Rác Krisztina

Amint a kötet címe is utal rá, Tódor Erika-Mária Hétköznapi kétnyelvűség című erdélyi esettanulmánya három, mind a társadalomtudományokban, mind a szociolingvisztikában a jelenlegi tudományos diskurzust leginkább foglalkoztató kérdést vet föl. A szerző könyvében olyan témákkal foglalkozik, hogy miként és mi célból használják a magyar illetve a román (valamint a szlovák és a szerb) nyelvet az erdélyi iskolákban a diákok, tanárok, hivatalnokok és szülők, milyen nyelvi térkép rajzolódik ki a nyelvhasználati szokásokból, és hogyan alakítják a használt nyelvek az énképet, nyelvi, és egyben társadalmi identitást.

A kötet a fogalmak és azok jelentéseinek tisztázásával, meghatározásával indít, a nyelvi tájkép fogalmát szűkítve az iskolai nyelvi tájképre és kiemelve a kétnyelvű nyelvhasználati szokások jelentőségét és kapcsolatát a nyelvi tájkép fogalmához. A második, Iskolai nyelvi tájkép és nyelvhasználati szokások című fejezet által az olvasó betekintést nyerhet a kutatás folyamatába, forrásaiba és módszereibe. Az Iskolai tájkép: múlt és jelen című rész a mai és a romániai szocialista érabeli kétnyelvűséget állítja szembe, leírva a változások folyamatait a kutatás alanyainak szemszögéből. Az Iskolai életképek és történetek fejezet is ezeket a változásokat mutatja be, képekben. A Nyelvi viselkedés és nyelvi énkép című fejezet a nyelvi identitás fogalom köré csoportosítható kifejezéseket (például nyelvi attitűd, nyelvi önkép, nyelvi viselkedés stb.) taglalja, az Iskolai nyelvi szocializáció szintje magyar tannyelvű iskolákban pedig az osztálytermi nyelvi viselkedés módozataival és a tanári nyelvi életutak kérdéskörével foglalkozik. A Nyelvi érintkezés és kétnyelvű lét fejezet a kétnyelvűség mindennapi formáit taglalja az iskolai életben, míg az utolsó fejezet összegezi a kutatást és újabb tanulmányozási lehetőségeket tár az olvasó elé. A könyvben tárgyaltaknak egy-egy román és angol nyelvű összefoglalója is olvasható.

Számos erőssége közül a Hétköznapi kétnyelvűség című könyvnek két momentumát emelném ki: a lokalitásba való beágyazottságot és a történeti perspektívát. Ami az előbbit illeti, a könyv a címbe foglalt jelenségeket a hétköznapiság legnemesebb értelmében vett szintjén elemzi: olyan jelenségekről értünk meg általa összefüggéseket, amelyek mellett gyakran elmegyünk, jelentéktelennek hisszük őket. Tódor Erika-Mária azonban észreveszi és észreveteti velünk őket, és komoly elméleti megalapozottsággal a nyelv és az identitás prizmáján keresztül görcső alá veszi őket. A kötet szerzője abból a föltételezésből indul ki, hogy a nyelvi jelenségek általános folyamatok, amelyek azonban csak helyi szinten értelmezhetők. Ezért a holisztikus-lokális dilemmán fölülkerekedve Tódor Erika – Mária a romániai, azon belül pedig az erdélyi, főként magyar-román iskolai nyelvi jelenségekkel foglalkozik.

Tódor Erika-Mária munkája akár módszertani mintának is tekinthető: nagy precizitással bányik az adatokkal, rendszerező jellegű és reflexív. Vizsgálja nemcsak a diákok, hanem az iskolai életben őket körülvevő felnőttek nyelvi jelenségeit, kiter mind az erdélyi magyardomináns területeken, mind a kétnyelvű régiókban, mind pedig a szórványban élők nyelvhasználatára, egyaránt használ kvalitatív (interjú, megfigyelés, fókuszcsoportos beszélgetés) és kvantitatív módszereket (kérdőíves fölmérés) és elemez szóbeli, írásos, vizuális és multimodális adatokat. Mindezek mellett a szerző betekintést enged a kutatás folyamatába, annak résztvevőibe és önreflexív módon vonja le a következtetéseket.

A szerző a nyelvhasználatot vizsgálva a kortárs elméletek vonalát követve nyelvi regiszterekről beszél: a nyelvek nem egymástól elhatárolt univerzimumok, hanem személy-, helyzet- és lokáció-függő szókincsbeli és nyelvtani változatok. A nyelvi szocializáció ökológiai modellje szerint „az egyéni élet-

utak alakulását a környezeti szintek határozzák meg” (155. old.), mint amilyenek a család, az iskola, a kortárs csoportok, a média, a virtuális tér – a szerző az ezek közötti, gyakran változó folyamatokra irányítja figyelmünket. Hasonlóképp, a nyelvi tájképeket tárgyalva Tódor Erika-Mária dinamikusnak látja és láttatja az olvasóval azt, értelmezése szerint az „egy adott időben és térben, egy adott politikai és szociokulturális kontextusban megfigyelhető nyelvi magatartásforma írásos és képi, multimodális diskurzusként történő megnyilvánulása” (18. old.). Ennek alapján tudjuk tehát értelmezni az olyan jelenségeket, mint például az iskolai faliújságokat, tablókat, iskolai fölratokat, kifüggesztett szabályzatokat, emléktáblákat stb. A nyelvi én tárgyalásánál is visszaköszön ez a komplexitásra való törekvése Tódor Erika-Máriának: többek között azt vizsgálja, hogyan függenek össze egymással a nyelvi identitás különböző aspektusai, illetve hogyan befolyásolják a nyelvi viselkedést: az „ideális nyelvi én”, azaz az internalizált nyelvi elvárások és a „szükséges nyelvi én”, amelyről azt gondoljuk, nélkülözhetetlen a boldogulásunkhoz. A három témakört érintő vizsgálódások különösen a kisebbségi beszélők nyelvhasználatát illetően az anyanyelv és az államnyelv összetett viszonyába adnak értékes betekintéseket és rajtuk keresztül érthetjük meg az olyan egyéni nyelvi jelenségeket, mint például a kommunikációs kudarc, a nyelvi lapszus, a nyelvi átszólás, a nyelvi hiány, a kommunikációs szorongás vagy a nyelvi tudatosság, amelyekre könyvében Tódor Erika - Mária egyenként kitér.

A kötet azonban nemcsak a jelenbeli nyelvi gyakorlatok elemzését nyújtja, hanem diakrón távlatot is. Tódor Erika-Mária, egyetemi oktatói munkájából fakadóan tisztában van korunk jellegzetességeivel, ezért munkájában arra is kitér, hogy az erdélyi magyarok korábbi generációjának szocializációját befolyásoló tényezők (katonaság, nagyvárosi egyetemi élet stb.) helyett a mai romániai fiatalok nyelvi énjét más terek alakítják, amelyek nemritkán transznacionálisak és virtuálisak.

Személyes öröömre szolgál, hogy a kérdések, amelyekkel a Tódor Erika-Mária által is idézett, jelenleg a szociolingvisztika élvonalába tartozó szerzők foglalkoznak, a hozzánk közeli régiók és esetlek kontextusában is megvitatásra kerülnek. Hiszem, hogy az erdélyi két- illetve többnyelvűség és a kisebbségi lét olyan témák, amelyek nem csupán lakmuspapírként szolgálnak e elméletek tesztelésére, hanem hogy ez a közép-kelet-európai régió és annak nyelvi gyakorlatainak elemzése hozzátesznek a társadalomtudományos és nyelvészeti elméletekhez. Főként igaz ez olyan tanulmányok esetében, melyeket olyan hozzáértő kutatók írnak, mint amilyen Tódor Mária-Erika. A kisebbségi létet, a többnyelvűség komplexitásait és az iskolai nyelvhasználatot kutatók számára minden bizonyosan hasznos könyv a Hétköznapi kétnyelvűség, amely a módszeres empirikus kutatásokon és azok izgalmas belátásain túl a témára vonatkozó elméletek alapos áttekintését is nyújtja.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 131.

2020

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLŐS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities, Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX. Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

<i>ZSIGMOND CSOMA:</i> Cabbage gardens in the Carpathian basin from the early modern era to the 21 st century	1
<i>LÁSZLÓ LUKÁCS:</i> Cross-beam joist in West-Central Hungary	40
<i>SÁNDOR FRISNYÁK:</i> The historical use of landscape of the settlements of Szernye marshland from the end of the 18 th century until 1910	76
<i>TAMÁS CSÍKI:</i> The change of peasant labour during the first world war	85
<i>ZSÓFIA PISZTORA:</i> The role of pub in a rural community	106
<i>ILDIKÓ TAMÁS– PÉTER VELŐSY:</i> An interdisciplinary yoik database dedicated to the memory of György Szomjas-Schiffert	131

History of Science

<i>ALBERT ZSOLT JAKAB:</i> The investigation and archival preservation of Transylvanian and Moldavian Hungarian culture: A report on the achievements of Kriza János Ethnographic Society in the past three decades	145
---	-----

Book Reviews

170